XXXII ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ XXXII

Godišnjica Nikole Čupića

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

Knj. 13

КЊИГА XIII

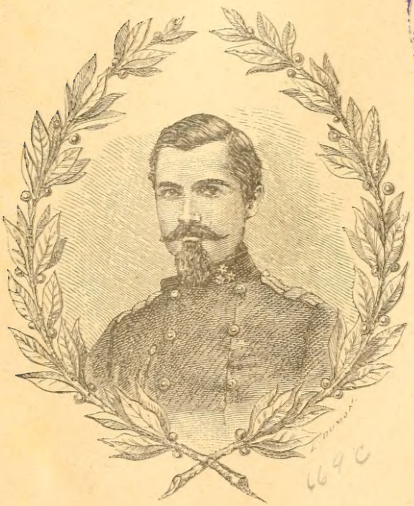

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1893.

DR
301
G6
Kuj. 13

1025318

ОДБОР
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник за ову годину, *М. Ђ. Милићевић.*
Деловођа и благајник, *Жив. П. Симић.*

Чланови:

Стојан Новаковић,
Чедомиљ Мијатовић,
Стојан Бошковић,
Сава Сретеновић,
Архимандрит Инокентије,
Светомир Николајевић,
Светислав Вуловић,
Стев. Д. Поповић,
Момчило Иванић,
Срета Стојковић.

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ДЕО ПРВИ

Записници Одбора Чупићеве Задужбине

ДЕО ДРУГИ

СТРАНА

1. **С Мораве на Вардар,** 26—29 октобра 1886, путне белешке *Стојана Новаковића* · 1
2. **Ратни догађаји** из првога српског устанка под Карађорђем Петровићем 1804—1813, од *пок. Ђенерала Косте Протића* · · · 77
3. **О првом штампаном словенском буквару** за српску децу, од *Димитрија Руварца* · 269
4. **И још нешто о животу св. Ђурђа Кратовца,** од *Димитрија Руварца* · · · · 291
5. **Како се године 1871 у Призрену основао турско-српски лист „Призрен“,** из бележака *Т. П. Станковића* · · · 309
6. **Џон Хауард** — један апостол XVIII столећа — од *Др-а Мил. Р. Веснића* · · · 316
7. **Речи** што означавају сродство, родбину и својту у оридскоме крају, од *М. В. Веселиновића.* 344
8. **Некролог** пок. Ђенералу Кости Протићу, од *М. Ђ. Милићевића* · · · · · · · · · · 351.

САСТАНАК

ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

31. ЈАНУАРА 1892. ГОДИНЕ

У БЕОГРАДУ

Били су: председник Одбора М. Ђ. Милићевић, и чланови: Ст. Новаковић, Прота Јаков Павловић, Светомир Николајевић, и Живојин Симић.

I

Председник, напоменувши да је на данашњи дан преминуо племенити добротвор српске књиге *Никола Чупић*, позва чланове да захвално помену то племенито име.

Чланови, уставши на ноге, узвикнуше:

„Слава Николи Чупићу! Бог да му душу прости“!

II

Живојин П. Симић, члан и деловођ, прочита извештај о раду и стању одбора у години минулој.

Тај извештај гласи:

а. Књижевни рад Одборов.

Одбор је у овој години читао и оцењивао ове прилоге за годишњицу:

1. „Ратни догађаји из другог српског устанка, год. 1815., под војводом Милошем Обреновићем“, од Косте С. Протића, генерала.

2. „Општи имовински законик за књажевину Црну Гору, и његова важност за науку и законодавство“, од др-а Миленка Р. Веснића.

3. „Краљевско-српска Велика школа за педесет њених година“, говорио у свечаној седници академијског савета 4. Септембра 1889. год. ректор и професор Вел. Школе Светомир Николајевић.

4. „Козерије (предавања) из књижевне естетике“ од Светомира Николајевића.

Сва четири ова прилога су примљена и наштампана у Годишњици.

У овој години издала је задужбина засебну књигу „Кнез Милош у причама“ од М. Ђ. Милићевића.

У овој години издала је Задужбина и Годишњицу Николе Чупића, књ. XII.

Од радова усвојених за Годишњицу остао је ненаштампан рад Димитрија Руварца, свештеника земунског „О старим српским букварима“, и наштампаће се у Годишњици XIII.

б. Новчано стање:

1. Стални капитал код Управе Фондова	72.000 д.
2. У лозовима номиналне вредности ·	240 д.
Свега · · ·	72.240 д.

3. Од покретног капитала, који се троши на награђивање писаца и издавање књига:

а. Остало од прошле год. неутрошено	2.720·14
б. Примљена два полугодишња интереса од управе фондова на стални капитал · · ·	3.600·—

в. Добит на злату	180 —
г. Од продатих Годишњица	582·75
Свега . . .	7.082·89
д. Издато на хонораре и штампу . . .	2.945·95
Остаје у готову .	4.136·94.

III

Председник јави одбору да Ђенерал Коста С. Протић, Намесник, писац чланка „*Ратни Догађаји*“ не тражи за себе хонорар за свој труд, већ жели да се сума која би њему за тај спис припала да на подизање споменика славном Ђури Даничићу.

Одбор захваљујући на овом лепом прилогу, одлучи да се благајник г. Ж. П. Симић споразуме с оном дружином на Великој Школи која се стара о Даничићуеву споменику те да заједно однесу новце и ставе их у *Штедоницу* на књижицу докле се не би приступило к подизању Споменика.

Књижица да се чува међу документима.

IV

Како је потребно да се попуне места преминулих чланова: Панчића, Малетића и Ракића, бише једногласно изабрани: Стеван Д. Поповић, начелник мин. просв. у пензији, Срета Стојковић, и Момчило Иванић, професори гимназије.

Одбор одлучи да се о овом избору извести и г. министар просвете и црквн. послова.

V

Г. Ст. Новаковић приказа свој састав „С Мораве на Вардар“, и из њега прочита опис града *Скопља*.

Саслушано с великом пажњом и усвојено за Годишњицу XIII.

VI

Г. Г. Прота Јаков Павловић и Свет. Николајевић прегледаше рачуне благајникове и, упоредивши их са документима, реферовaше одбору да су рачуни тачни и исправни.

Одбор одлучи да се благајник разрешава од одговорности за рачуне задужбине за 1892 год.

VII

Најпосле беше на реду избор нове Управе, на што одбор, захваљујући досадашњој Управи на труду, умоли да и даље остану г. М. Ђ. Милићевић као председник, а г. Живојин П. Симић као деловођ и благајник.

Председник
М. Ђ. Милићевић

Деловођа — благајник,
Жив. П. Симић.

САСТАНАК

ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

31. ЈАНУАРА 1893. ГОД

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Ст. Новаковић, Сава Сретеновић, Живојин П. Симић, Момчило Иванић и Срета Стојковић.

Пошто се у Београду не налазе: Чед. Мијатовић, Стојан Бошковић и Стев Д. Поповић, то је присутан број чланова довољан за држање састанка.

I

На позив председника, Мил. Ђ. Милићевића, деловођа и благајник задужбине, Жив. П. Симић прочичитао је извештај о годишњем раду и новчаном стању Задужбине у 1892. години. Извештај гласи:

1. О раду:

Књижевни рад Задужбине у овој години састоји се у спреми грађе за XIII Годишњицу, у коју су ушли ови списи: *С мораве на Вардар,* 26—29 октобра 1886, путне белешке Стојана Новаковића; 2. *Ратни догађаји из првога српског устанка*, од пок. Ђенерала Косте Протића; 3. *О првом словенском буквару, штампаном за српску децу,* од Димитрија Руварца; 4. *И још нешто о животу Св. Ђурђа Кратовца*, од Димитрија Руварца; 5. *Како је 1871 у Призрену основан турско-српски лист „Призрен“*, од Тодора Станковића; 6. *Џон Хауард, један апостол XVIII столећа*, од Др-а Миленка Р. Веснића; 7. *Рођачка имена у Охриду,* од Милојка Веселиновића; 8. *Некролог пок. Ђенералу Кости Протићу*, од Мил. Ђ. Милићевића.

Од ових радова ранији већ су наштампани, а и последњи се довршују и кроз који дан биће Годишњица готова и предата књижару.

2. Новчано стање:

а. Стални капитал: 1. Задужбина има стални капитал код Управе Фондова у 72.000 динара; 2. У лозовима, номиналне вредности 240 динара. **Свега 72240.**

б. Покретни капитал: 1. Од год. 1891. остало у готовом 4136·94 дин.; 2. Примљен интерес на капитал за прво полугође 1892 г. у 1800 дин. у злату; 3. Добивено од ажије на злато дин. 94·50; 4. Примљен интерес на капитал за друго полугође 1892 год. у 1800 дин.; у злату; 5. Од ажије на злато 186·30 дин. **Свега примања 8017·74 дин.**

в. Издавање: За штампу и хонораре, по приложеним документима издато је 1945·05 динара.

г. Вишак: Кад се од примљених 8017·74 дин. одбије издатих 1945·05 динара, онда остаје у готовом за пренос у год. 1893 динара **6072·69 дин.**

По саслушању овога извештаја одређени су, према статуту Задужбине два члана, г. г. Срета Стојковић и Момчило Иванић да прегледају рачуне благајникове и да их упореде са документима, и реферују о истима.

II

Г. Г. Срета Стојковић и Момчило Иванић прегледали су рачуне благајникове о примању и издавању, упоредили их са документима и нашли да су тачни и исправни.

Одбор је одлучио да је благајник разрешен од одговорности за рачуне од 1892. год.

III

Председник је саопштио молбу *управе професорског друштва* да јој Задужбина Чупићева да од досадашњих, као и одсадашњих својих издања по један егземплар за библиотеку.

Одлучено је да се управи професорског друштва да по један егземплар од издања Задужбинских, од којих има за давање.

IV

Председник је предложио да Одбор избере нову управу, која се састоји из председника и деловође—благајника.

Одлучено је да и даље остане председник г. М. Ђ. Милићевић, а деловођа-благајник г. Жив. П. Симић.

С тим је и састанак закључен.

Председник
М. Ђ. Милићевић

Деловођа—благајник
Жив. П. Симић.

С МОРАВЕ НА ВАРДАР

26—29 ОКТОБРА 1886

ПУТНЕ БЕЛЕШКЕ

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

I.

С Мораве на Вардар

Први пут сам био у Врањи у Септембру 1882, па на крају Октобра 1886 године. Оба пута Врања је учинила на ме утисак, какав није никаква друга варош у Србији. Истина је, да Ниш има још много старога балканскога типа у архитектури и у распореду вароши, али је Ниш за нашега времена толико већ обновљен и промењен, да се у њему види само мешавина старога и новога, старе балканске и нове европске цивилизације, како се ова последња у северном крају Србије примила и уобичајила. Врања ми, међу тим, оба пута још једнако представљаше скоро потпун стари тип. У њој има нешто што се на другом месту не види, као да је теснац Грделица — Цеп учинио преграду у утицају од Солуна и Приморја. Све је друкчије јужно од те природне преграде. И као што се са висова око Врање погледи отварају преко границе, пут Куманова, Скопља и Македоније, тако је, чини ми се, и у обичајима, и у архитектури и у, типу живота, Врања последње средиште онога што се од мора и од Солуна пружа уз Вардар ка северним планин-

ским ланцима. И сам је тип људи знатно другојачији. Од ситница у спољном изгледу сви су наши походиоци Врање упамтили оне старе лозе на врањској чаршији. Таке сам исте лозе гледао на чаршији у Солуну, у староме Стамболу, свуд по његовој околини, и у Бруси у Малој Азији, и пало ми је у очи што се тај спољни знак види на једном и на другом крају исте културне зоне. Тип кућа из Врање чини ми се да је нешто друкчији од нишких, и ма да и једно и друго чини стару балканску архитектуру, која своје порекло води барем од Византинаца, опет је врањски облик једнак више с оним у Скопљу и с оним у Солуну. То је на тој страни од старога времена. А од новога времена превлађује италијански или јужни утицај у зидању, отворен и пун ваздуха, особито у Солуну, где исти даје тип свима улепшањима и новим грађевинама. По томе начину зидања, куће имте прозорима; свуда је пуно светлости. Тај се утицај већ осећа у Скопљу, и без сумње би допр'о и до Врање, да је Врања већа и напреднија и да у њој није јачи и већ по климату претежнији утицај северне европске архитектуре који се данас шири од Београда. У самом унутрашњем распореду кућа опазио сам на два места начин распоређивања мање познат код нас, а врло спретан и згодан. На уласку куће метнут је трем или предсобље, које води у собе, десно и лево. Из тога предсобља право иде се у просторе позади, где се смештају кујна и мањи одељци, који су с кујном у вези. Башта је увек испред куће, са травом, цвећем и дрвљем. Ови типови зидања и распоређивања, на које ми данас мало пажње обраћамо, заслуживали би већега изучавања. У њима је укус наших старих; у њима њихов начин живљења, друштвености, јавног укуса и мишљења о варошима и о варошком животу. Нису још за дуго ови споменици за студије старога живота. Они ће проћи, а ако извесна питања заинтересују млађе наше, они ће их тешко моћи докучити!

Лицем на Дмитров дан, 26 Октобра 1886, кренух се са својом породицом из Врање пут Скопља. После кише која је у очи тога дана падала, висови са севера и запада Врање беху покривени магловитим облацима, који се у толико већма црњаху што је са истока ведрије било. Хладан северо-западни ветар дуваше са висова. Поља око Мораве, кроз која се Морава као сребрна врвца овамо онамо вијуга, пружаху се око малених у гомилу збијених села, која се овде онде вијаху, са знацима топлијега времена које је пролазило и с видљивим траговима хладне јесени. На пољу које ће имати на пет стотина метара више површине морске, које припада пределу што раздваја воде Егејскоме мору и Дунаву, тај се хладни дах јесенски у студеноме северо-западноме ветру баш добро осећао. Али опет после јучерашње кише све имаћаше изглед свежине и одморности. Ма да је земља плодна, села изгледају оскудна и сиромашна. На некима се још види како су, као што слушасмо, постала од чифлика турских. Од људскога рада, око нам се немаћаше на чем зауставити. Ничега не бејаше што би обележавало какво год јаче делање. Ми смо се примицали крајњој јужној граници земље и цивилизације којој припадамо. За то ваљда последња села нису ми већ имала обичан тип села из краљевине. Једино насип железнички, са својим мостовима и стражарама, који је показивао пут к мору и к Солуну, излазио је пред очи као споменик и струја нашега културнога рада. Он ми је будио многе мисли, али смо прелазили већ потоке и застранке, који су нас одвајали од границе. И на један пут нешто кућа с једне и с друге стране, једна стражарска кућица и српска тробојка; с друге стране друга гомилица кућа, турска стража и црвена застава с полумесецем, показаше нам да смо на граници краљевине.

„Које је граница?“ питао сам ја моје пратиоце. И они ми показаше један мален, скоро засут ров.

„То је, господине, граница!“

А ја сам гледао пажљиво ту линију што одваја земљу од земље, утицај од утицаја и народ један нети међу собом. Треба ли да кажем, да сам желео, да се не види ни толико колико су је моје слабе очи виделе?

На граници нас дочека кајмакам из Прешева, што ће у турском чиновничком реду рећи толико колико срески начелник, са једним жандармеријским јузбашом из Приштине и потребном пратњом. С њима је био и турски царинар, млађи и окретнији човек. Име Прешева друговима мојим из Србије звонило је као једно обично име; мени је пак оно будило гомилу успомена и рефлексија. Ја сам се сећао српског феудног властелина Угљеше, господара Прешева, Врање и Иногошта, који је у почетку XV века, 1402 „пристао“ на страну деспота Стефана, одлучивши судбину Србије и сина Лазарева. Сећао сам се времена, кад сам с муком истраживао где је Иногошта, и радости коју сам уживао, нашавши да је Иногошта Врањи на север, као што је Прешево Врањи на југ. Угљеша је, дакле, имао земљу сву што је сад под Прешевом. Исто је Прешево сад опет постало средиште власти, услед најновијих српских граница од Берлинскога уговора, а то је оно што обухвата предео Моравице, и уз то оно што је под Врањом, што ће се у главноме добро подударати с оним што се обележава садашњим северним границама врањскога округа. Мислио сам, дакле, на старога феудног господара ових крајева, о којем нам је историја спомен сачувала, а мислио сам, с друге стране, на утицај, који променљиве државне границе врше на места што се на граници затичу.

У овоме крају данас су као средишта државне српске и турске власти једно према другоме Врања и Пре-

шево. Гранична линија, која сад између тих места иде, цепа по половини један предео, који је тако рећи од незапамћених времена целокупан, и који није био никако дељен, барем од турскога освојења на овамо. Та се гранична линија у нас премештала, и ми смо могли посматрати на делу њен чудновати утицај и како она гради и разграђује знаменитост и богатство дотичних варошких средишта која су јој одвећ близу. До 1833 године, све докле је кнез Милош држао под својом руком као Србију тако звани београдски пашалук, гранична је линија била између Параћина и Јагодине. Онда је Јагодина, бивши од 1815 па све до 1833 гранично место, добила вредност којом је после на гласу била. Кад се 1833 граница проведе између Алексинца и Ниша, тај је догађај учинио, да се Алексинац, дотле мало место, пошто у такој близини Ниша није ни било разлога за развитак још каквога већег места, развије у потоњу окружну варош Алексинац. Али као год што је после премештајем границе Јагодина почела венути и опадати, и у том се стању и данас налази, ако јој сад железнички саобраћај већега живота не да, тако је и Алексинац, по невољи, ударио назад, чим је граница отишла на јужну страну Ниша и Врање, где је и сад. Сад је опет граница тако незгодно посред среде пресекла једну целокупну, природом обележену област, да нити може Врања живети, нити се на другој страни границе у Турској може спрам ње што друго развити. У ономе углу, у ком се види, Врања је истакнута као јужна стражара Србије, и она се развијати не може. Широка поља пут Прешева уз Моравицу и Мораву, Бујановци, једно средиште насељења, мало даље од наше границе на југ у Турској, оцепљени су од својега средишта и од своје природне средине, и живе сад на овим висијама балканским, збуњени и не знајући куда ће. Ипак ми казаше да сад Бујановци узимљу што је било врањско и

развијају се као нека варошица, зарад свога згодног положаја. Али да видимо шта имамо да забележимо о староме и сада чудном судбином обнављаноме и на неку нову улогу потиснутоме Прешеву.

Пошто смо свршили поздраве и формалности које се обично врше на граници, пошто смо попили и каву добродошлицу, ми се кренусмо даље уз пратњу турских *заптија*, за које ми рекоше да су се пре звали *заптије*, а да се сад зову *џандрма* (gendarmes). И Турци су, дакле, узели француску реч. Пут иде равним пољем све до Бујановаца, где ће бити нова железничка станица. Ту смо видели и железнички пут од Солуна који се гради ка нашој граници. После се наш друм вијуга по застранцима и косама, и прелази један виши превој, на коме је ветар брисао свом силом свежине и оштрине. На врх тога превоја видех један напуштен омањи хан, ограђен као обично четвртастом зиданом авлијом. Кад се сиђе са тог виса, онда се дође у Биљач хан, украј самога друма, опет на крајњој падини благих висова с истока. Мало даље к истоку од хана, у једној долини, на три четири километра даљине, види се повеће село Биљач. Покрај њега су сад чадори војске, која ће, кад време већма захладни, настанити се у селу. Испод хана ка западу, падина на којој је хан спушта се у равно поље око Моравице, која по средини вијуга, а на оној страни, на последњим терасама падина од Кара-дага (Црне Горе), мало још к југу, види се Прешево, у даљини од четири пет километара или мало мање. Гомила кућа поређаних по првим терасама узбрдице била је обележена једном џамијом.

Али време је да погледамо нешто и другове с којима путујемо.

С нама је био кајмакам из Прешева, стари један висок Турчин, с кривом сабљом преко рамена по староме

обичају, у европском оделу али забатаљеном и прљавом, носећи и на горњој и на доњој хаљини неку поставу. Кад смо се састали, одмах сам видео, да говори рђаво српски као што говоре Турци из нишкога краја, и он ми се сам каза, да је из Лесковца, и да има у Србији још нерасправљене неке судске ствари о својим земљама.

„Шта је сад Прешево?“ упитам га ја, „варош или село?“

„Село“, одговори он.

„Колико има кућа?“ упитам га ја.

„Било је пређе 250, а сад има 500.“

„Кад пређе?“

„Пре рата. Али кад се растурила Врања, онда је у Прешево дошло још 250 кућа, те сад има 500. Е тако, видиш, к'смет“.

Чудан фаталан обичај имају мусломани и они који у њихову веру пристану. Не држе се пошто земљу изгубе. Из Ниша, Пирота, Прокупља, Лесковца, Врање они су се скоро са свим иселили, ма да су им и међународни уговори и наши закони све гарантовали. Од великога некадашњег броја у Нишу, сад их је мали и незнатан број, у Прокупљу их нема никако, у Лесковцу врло мало, у Врањи ниједнога. Чудан утисак прави у Врањи, кад видите наше чиновнике и навике са свим другога живота у некадашњим старим кућама турским. У Нишу се око цркве светог Николе и сад показује махала Турака који су се били иселили и онде сместили из Београда, а који су, после узећа Ниша, узмакли даље у Скопље. Ни они који знају Београд и Србе, који су се родили међу нама, и узрасли, тако рећи, упоредо са државом нашом, па нам нису хтели веровати! И чудне навике имају ови људи. Они не могу да сносе ни туђи суд, ни туђу власт. Спрам потреба садашњега живота одвише заплетеног, у коме се много мора радити опширним знањима, досетљивошћу

и довијањем, они су и сувише игноранти и сувише троми, да би могли издржати. За то су толико изгубили свуда, где су их се доченали наши паричари и наши адвокати. У љутој умној борби за опстанак сувременога живота, они су се представили као сувише прости и необавештени, и пропадали су махом због тога, што нису знали шта да верују шта да не верују, у што да се поуздају, чега ли да се клоне. Што их год снађе, они узимљу као к'смет. Те ми мисли дођоше гледајући Прешево и размишљајући о Турцима Врањанима, који су ту дошли, кад се *растурила Врања*, као што рече прешевски кајмакам. Како је све релативно! Ми мислимо да се Врања *подигла* од онда кад смо ми у њу дошли, а Турцима, који су себе и своја кућишта растурили, Врања се од тада *растурила*. Али једно је велика истина у целој тој причи. Није се *растурила* Врања, али се растурио или боље растурати се почео онај ред живота, који је за њихова времена био. Мало по мало се све почело окретати другојачије, и окреће се једнако. И емигранти из Врање осетили су добро да је ветар који с том променом иде, противан њиховом свему животу, свима мислима и навикама, и да га они поднети не могу. И с чудним неким нагоном, као оно птице селице, кад осете да се зима или пролеће примиче, на понесене непојмљивом силом природе пођу пут других крајева, и мусломанско становништво узмиче испред нове европске струје, с којом се хришћанско становништво балканскога полуострва тако лако измирује, и сто полаже оружје и не покушавајући борбу!

Кад смо већ на овоме, да се сетимо *мухаџира* — или ових истих бегунаца у Турској. Они остављају често своје кућице и добра да се склоне у Турску, у своје царство. Да је кога било да у XIV и XV веку посматра ондашње хришћанске државе у околини Балканског полуострва у Европи, видео би пуно бегунаца из оних др-

жава које су већ потпале биле под турски јарам. Угарска, Пољска, млетачке области и Италија биле су пуне породица из Србије, Босне, Зете, Херцеговине, Арбаније. Неумољиво време згладило је све те ствари. Али је дошло друго неумољиво време, и окренуло другу страну. Оно исто што је у XV веку долазило хришћанима од Турака, сад је ево почело се збивати Турцима од хришћана.

Кад смо путовали преко голетних висија које се од Кара-дага између Скопља и Куманова стеру ка Пчињи и на карти су забележене именом Узунцова, наиђосмо на једно село бедно и сиромашно. Јадне кућице, нешто дрвећа, нека бедна кола и оградице, сав су знак живота. Лако је разликовати старинско насеље од новога.

„Ко живи у том селу?“ упитам моје пратиоце, смотривши једнога Турчина, где оправља кола.

„Мухаџири“ одговори ми жандармеријски капетан, Бошњак, који је на своме маленом коњу покрај мене јахао. „Мухаџири, мухаџири из Србије“.

Мухаџире, или њихове махале после сам често виђао.

Кад сам украј старога солунског града гледао припету неку гомилицу кућица и колибица у врло бедном стању, која жалосно одблескује сирам раскошних богаташких кућа трговачке плутократије у Солуну, и кад сам запитао ко тамо живи, опет ми је одговорено „мухаџири“. [1])

Све су ново-основане или окупиране области, у којима се овако или онако почео уводити европски ред, дале турском царству гомилу мухаџира. Бедан су свет ти мухаџири или бегунци. Има их и у Цариграду, и ту они

[1]) „Сад се и турске власти најживље заузимају и зидају по селима џамије и школе. Особито то чине у Старој Србији, нарочито по селима, где није било џамије, и где су се населили мухаџири, бегунци, из Србије“, П. Јастребов у Гласнику 60, 135 стр.

с колима врше најјевтинију возарску службу. У Цариграду и у свима другим средиштима турског царства, где може бити мухаџира, има и један одбор који се брине о њима, у коме је сам султан почасни председник. И као што се некад мусломанско становништво из јужних крајева Балканског полуострва ширило на север, тако се сад са севера збија к југу, следујући непознатим одредбама судбине, које су му записане.

Но да погледамо сад на сам хан Биљач, у коме смо и испред којега посматрамо Прешево и размишљамо о њему. Ханови су опет један стари тип, који ће нестати, и који вреди из ближе погледати и описати. Ко зна из којега је времена њихов почетак и њихова основа, која је свуда једнака, као што су данас механе по плану у Србији.

Први хан на који смо од наше границе наишли, био је на једно десет километара од наше границе близу Бујановаца и Левог Села (Левосово на картама) на саставцима Мораве и Моравице. Али како се ту баш тада градио и монтирао мост на Морави, хан је већ био изгубио своје првашње обличје, јер су се у њему познавале бараке грађене за железничке раднике. Других десет километара даље налазио се други хан, усред пустога места, на вису, празан и без игде икога у својој четвртастој огради, са нешто сухоте унутра. Њега смо мало час поменули. У њему запалисмо цигаре, и пођосмо даље, па прешавши висове који тај хан од Биљача растављају, и који су сви голи наги, као сва места украј путова по Турској, дођосмо ка Биљачу. Ево, дакле, како изгледа хан Биљач, који нам се чини као тип тих грађевина и као једна од понајвећих.

Главно је у хана зидом ограђена авлија већега простора. Авлија Биљач-хана хватаће четворостран простор од близу 50—60 метара, ограђен зидом два до три ме-

тра високим, са великом капијом. У тој обзиданој авлији у углу северноме налази се кућа на глагољ, уза сам зид авлије, спојена с њиме. Горњи, овде западни део форме Г чини пространа пуна дима кујна са бацом и огњиштем, без оцака. До кујне, с прозорима окренутим југу има доста пространа соба са плеханом пећи и пространим повисоким преко целе ширине собе креветом, као по нашим старим механама. Тај је кревет хватао трећину собе. Стола ни столице нису имали, већ око ватре нешто троногих столичица. И соба се страховито пушила. По кревету су прострте биле асуре, и више ништа. На њих смо ми прострли своје ћилимче и извадили из кола те поделили са својим пратиоцима и сапутницима што је било за јело. У хану као да се не могаше ништа добити, осем може бити каткад меса, јер су се виделе неке овчије коже. Над ватром о веригама висио је котао с водом, из којега су пунили ђезве за црну каву. Испред собе и кујне је стрехом наткриљен поширн ходник на дирецима. Дужа линија од глагоља били су харови, дужи него предња одељења као што је и усправна линија од г. У хану и уз хан друго ништа није било. Иза хана видело се да се полагало сено. У авлију се утерују кола, угони стока итд. Чесма је покрај хана, и покрај пута. Ето такав је оригинални тип хана. Онај што смо пред Биљачем прошли и видели, још је гори и сиромашнији, али и он има тај тип. Пространа ограђена авлија усред поља опомиње ме на потребу сигурности и смештаја већих гомила, па чак и на потребну одбрану. Ја мислим, да се тај тип доводи још из средњих векова, јер ми се чини да по неким забаченијим крајевима Турске (а ово је баш један од таквих) средњи век живи још у приличном цвету. Средњевековни путник, махом трговац, јер су други људи ретко путовали на даље, није, види се, тражио ништа више него мало сигурности и сухоте. И сада хан на Биљачу не

може дати и не држи спремно ништа друго. По томе га ја и мећем у споменике средњевековног живота[1]). Само конзерватизам, по коме су познати и чувени Турци, могао је то тако оставити. У њих се цивилизација још и данас мало куд миче из вароши. У њих још и данас, усред

[1]) И нехотице нам пада на памет Душанов законик и и његов *стањанин* који је, по свој прилици, држао оваки некакав хан. Законик говори: *Кто дође* (у град), *да доходи к стањанину, да му преда коњ и стан вас да га сабљуде стањанин са всем. И када си пројде онзи гост, да му преда стањанин все што му буде пријел. Аште му будет што погинуло, все да му плати.* И законик, дакле, као и дојучерањи балкански живот у практици, ништа друго не тражи од стањанина — ханџије, него сигурност с јемством и мало сухоте. Остало је свак и онако онда носио уза се, нити је ко на путу тражио домаће угодности. После турског освојења ствар је остала како се затекла, што се догодило и толиким другим стварима. Из путничких бележака прошлих времена видимо да су *ханови* или *станови* били различити у варошима и селима. Чешки племић Вацлав Будовац који је пратио аустријског посланика у Цариград 1577 године, оставио је леп опис једнога цариградског *карабансераја* (*стана* или *хана*), који је тада Порта ставила на расположење аустријском посланику Синцендорфу, којега је Будовац допратио. «Био је у правом Стамбулу — поћиње Будовац — на Костантинову тргу; међу тим су остали посланици становали у Галати преко Златног рога. С поља је изгледао као некакав градић. С улице су при земљи били занатлијски дућани и радионице. На вратима је стајала стража, један чауш и четири јаничара. — — Кад се уђе на врата, ступало се у пространу четвороугласту авлију, рђаво покалдрмљену. При земљи су се свуд у около налазили на свод арови за 100 и више коња. На првом боју од авлије се налазио леп трем, с многобројним стубовима, и могло се по том трему првим бојем обићи око целе авлије. Из тога се трема улазило у четвртасте собе, које су све биле широке и дугачке по 12 стопа. Светлост је у те собице долазила или с улице или из трема, кроз окна риф висока. Изнад сваке собице било је на крову оловом покривено кубе и покрај њега висок оџак. Насред авлије је

њихне престонице Цариграда, прототипска источна небрежљива консервативност стоји мирно уз напредну елеганцију фине и деликатне Европе, и често не показује никакве воље да се од ове последње чему научи.

Од Биљач-хана пошли смо даље уз долину Моравице, гледајући Прешево на десно преко долине на последњој

била чесма. Зграда је сва била сазидана од тесаног неокреченог камена, и дувари су сви готово били од дима почадели. Чистоте у тој згради није било никакве. По собама су ходали миши, пацови, ласице, гуштери, скорпије и друга много ситнија животиња. Посланик је Сапцендорф једном нашао у својој постељи змију, те ју је пресекао сабљом» (K. J. Jireček, Č. č. m. 1877, 423—424). Овде нам се црта као неки прототип из престонице, за којим су се ређали остали — с потребним променама — до мањих места и путова и села. Богати Кукли-бег призренски у завету који се везује са годином 1537, помиње многе караван-сераје у Призрену, Скопљу, Скадру, Лешу и другим варошима и селима оних крајева. (Јастребов, Подаци за историју српске цркве. 113—118). Један од познијих путника, из аустријске посаобине од 1719 године, има опис хана из Беле Паланке на Нишави. «Спроћу Паланке — бележи се у том путопису — на другој страни има једна лепа механа, коју Турци зову хан или караван-серај. Оваквих ханова има много у Турској; у њима се може да преноћи за бадава, а Турци их граде и за севап. Зграде су ове доста велике, мало су дуже него што су широке, и зидане су од камена а покривене бакром или оловом. Унутра је велика празна просторија без икаквих соба, сем ако се не би саградио какав собичак, кад се зна да ће какав паша да сврати ту на конак. У средини хана ложи се ватра, око које путници простру своје сиђаде које носе у теркијама, и ту спавају. Са стране поред дувара од хана, привезана је путничка стока, која је обграђена једним ниским зидом тако, да преко овога виде и путници своју стоку, и стока њих. Ови ханови нису никад без лепе бунарске воде, ако немају чесме за пиће и за уживање. Има често близу ханова богомоља у којима се путници могу да помоле Богу, купатила за купање, и дућана и радионица да човек може ту да набави по нешто што му треба за пут». (К. С. Протић, Отаџбина XXII, 64—65).

тераси висова. Ја сам радознало гледао сваки поток мотрећи на коју страну тече, и с нестрпљењем чекајући воде, које теку к Егејскоме Мору. У ствари је Прешево тачка водомеђе, ма да ту водомеђа дунавска и егејска једна у другу засецају. Поља кроз која смо се возили, и која у ствари чине ту водену границу, изгледају као пљоштара. Пада нема, и у потоцима вода тече као да се предомиња на коју ће страну; у коритима речним расте шаш и свакојако водено биље. Најпосле нађосмо на једном брежуљку и опет једну кулу стражару, која је сад празна, и украј ње хан, у који нисмо улазили, али се за њ и с поља видело да је саграђен онако исто као и онај у Биљачу. Кула се зове *Табановачка* по селу *Табановцима*, које је много даље, и које је на карти забележено *Топаница* и *Топановце*. Мало у напред од те куле нађосмо на поток који тече к југозападу и већ бележи Егејску водомеђу. Мало даље пут пролази покрај Големе Реке, која тече чисто к југу. У томе смо се примицали и Куманову, које је у околини старога сада запуштенога Жеглигова и које је некадашњи значај Жеглигова примило.[1]) На један сат од Куманова видесмо два турска господина и одељење коњаника које мени као представнику српскога краља одаваше част. Сиђох те се поздравих. Једно

[1]) Долазећи у Куманово из Кустендила Леон Хугонет и не знајући имена овако описује развалине манастира Нагоричког који је припадао старом Жеглигову. «Око два сата до Куманова (у зимње доба) на десно од пута видесмо стару цркву од тесана камена, која је са својим тешким вратима личила на тамницу. Око ње су били гробови. Мало даље и мало више виделе су се развалине манастирâ. Угасито мркољубичасто залеђе од стена обавијало је ове развалине, тако да су наличиле на неку декорацију у опери». (La Turquie inconnue. Paris, 1886 106) Патријарах Ар. Црнојевић у 1683 исто место зове *Младим Нагоричним*, и он је у њему ноћио. Онда дакле још није било развалина.

је био кајмакам из Куманова, млад у Цариграду образован, веома углађен господин, који говораше само турски, а друго кмет кумановски, такође Турчин. После свршених поздрава, сви поседасмо у кола, и пођосмо даље свечано у Куманово с почасном пратњом онога одељења коњаника.

Куманово је једно од већих места. Новији географи мећу му 7000 становника.[1]) Мени су на месту казали да има на 2000 кућа и на 8000 становника. И доиста изгледа на доста велико место. Кад му се долази из Србије, лепо се види на узвишеном плато-у с друге стране реке. Сунце које је заходило бацало је своју светлост на прозоре државне куће, у којој су канцеларије кајмакамове, на гомилу кућа и јабланова по вртовима и на ниске брежуљке који се око плато-а диже. Ми пређосмо мост преко реке и уђосмо у варош. Ту је тако рећи све по староме. Ћепенци, тезге, старе грађевине, тесни и криви сокаци, широке стрехе а ниске куће, ограђене зидом авлије у споредним улицама, потпун тип вароши у унутрашњости Турске. Одседосмо у кући кајмакамије, где је као за госте све било приправљено. Двор кајмакамије је са свим нова грађевина, али грађена по староме начину. Куманово има и општину која се турски зове *беледија*. Кмет ми поче казивати о радњи општине. Рече, да општина има прихода од касапница, кантара и других извора, на 4000 дуката и да се то троши на потребе варошке, на калдрму, на воду, за коју рече да се брину да је откуд доведу, те да би је варош имала у изобиљу. Прве новости цивилизиваног света овамо као да су донели железнички инцинири. За њих, за френке, месио се нарочит хлеб; њих ради смо и ми могли у Куманову бити послужени Дрехеровим пивом, које је из Трста преко Солуна и до

[1]) F. Bianconi, Cartes commerciales. Province de Macédoine. Paris. 1885.

Куманова допрло. И гостионичар има, који се мало нешто разумевао у европскоме реду. Лепа је и заслужује пажње и општинска кућа у Куманову. Она је начињена с намером да послужи у ратна времена за болницу. Иначе су ми се улице у Куманову учиниле пространије него обично у турским варошима, много пространије него у Врањи и у другим местима која смо ми у последње време од Турака узели. Од наших места Куманово би, може бити, највећма личило на Лесковац. Ходајући по улицама и по вароши видео сам, како су простори међу појединим улицама испуњени дивно обрађеним и добро наводњеним баштама. Ма да се покрај пута види сама голет и пустош, јер је, рекао бих, карактеристика турских путова да су далеко од села и од насељених места, овде је свет раден и вредан, марљив и чуваран, а врло консервативан у својим навикама. Турски кајмакам казивао ми је сам, да нема ни парница ни спорова осим малих сукоба о водама и о захватинама земље, опет знак чуварности и љубави к тековини, која је међу нашим народом тога краја напредно развијена.

У Куманову се налазио и владика скопљански Најсије. Он се својим пословима по епархији бавио у манастиру св. Прохора, који од Куманова није далеко, па је одатле свратио у Куманово. То је стар, сухоњав, висок човек, још добро држећ, који се свуда међу народом по овим крајевима правио као противник Бугара и наш пријатељ. Становао је у кући проте кумановског, где смо му походу вратили. Мала је то и ниска кућица, унутра у авлији. Осем простора за свакидашњи живот, има одвојена намештена соба за примање. Ту су и нас увели. Нискост и куће и собе опомињала ме е на некадашње шабачке куће, које сам у детињству познавао, а данас ме је зачуђавала једнакост грађевине, намештаја, пакита и свију појединости, које су се до пре кратког времена

чувале на балканском полуострву почињући од Цариграда, па свршавајући иза Бање Луке. Свуд около низак миндерлук, а по миндерлуку јастуци са Соломоновим словом од чохане пантљике пришивеним. Ни стола ни столица, пошто се то с миндерлуцима не слаже. Икона и пред њом кандило. На средини собе стајао је мангал, који је на похладном јутру довољан био, да угреје собу толико колико је пријатно било, топлотом која је са свим друкчија од топлоте што из пећи долази. [1])

Пре него што се растанемо с Кумановом, у које је, чини ми се, још најмање продрла Европа, да проговоримо нешто и *о мангалу* и начину грејања од старине. У нас се већ једва разуме, да има у нашој највећој близини и

[1] Куманово се не помиње одавно. Јеротије Рачанин који је овим путем пролазио 1704 год. путујући на хаџилук у Јерусалим, спомиње после Врање као конак (а то је обично растојање Куманова) некакво место *Коштуне*, којему опет данас трага нема, а по опису ни Куманово не може бити. Место из Јеротијева путописа гласи: „Из Врање дојдосмо на 12 конак у Коштуне, недомак 40 цркви; ту је прежде велика варош била за српског господства, и сад по турски зову *крк клиса*, и видох ту корита камена око бунара много множаство велми големо за дивлénије, и чудимо се, и над тој вароши видјесмо три хлма велми висока, Богом саздана, а на врху равна, и от једне стране може човјек попети, а от ине не може, и то зову шаторишта Марка Краљевића и Милоша Обилића и Новака Дебелића; и ту се у јутру угоди принесеније мошти свјатије Петки Трновскије, једне те цркве храм, и пазар се купи, и ту обретосмо обилије хлеба и вина, и слави Висарион наш друг!“ Да ли су *Коштуни* место Жеглигова? Даљина би метала на ово место, али опис места се никако не подудара с Кумановом. Патријарах Арсеније Чрнојевић, путујући 1683 на хаџилук из Пећи, ноћио је близу Скопља у селу, прошао је Скопље, не задржавајући се, и конаковао је у Младом Нагоричном, даље на исток од Куманова. И он је морао проћи кроз Куманово, али о њему није ништа забележио.

међу нашим народом читавих крајева, у којима се не зна за гвоздене а често ни за земљане пећи, и у којима се људи греју или ватром или жаром из мангала. Вук Ст. Караџић приповеда у Речнику под речју *село* како соба нема свуда по кућама, него се људи зими греју понајвише код ватре, а спавају по вајатима и онако у кући. Димњака, продужује даље, нема готово нигде по селима осем у Мачви поред Саве, и у Браничеву гдешто око Дунава и по влашким земуницама.

Кад се погледа мало у историју проналазака, ово неће бити за чудо никоме. Око XII века нигде на свету није било димњака,[1] а без димњака је теже било имати пећи. Напред наведена белешка Вукова о стању у Србији у почетку овог века, показује како се људи често с малим задовољавају. Из тог узрока и из нитедње или сиротиње и данас има, и по Србији, и по другим земљама на овом крају света, много више кућа него димњака. Остаје, дакле, питање шта је чинио и како се свет грејао зими? На то питање имамо један одговор у типику св. Саве за Хиландар и за Студеницу који нам згодну светлост баца на мало час поменути старији обичај. Глава 40-та поменутих типика има о томе ове речи св. Саве: *Заповедајем же избрати болним ћелију ва образ добра сиеје болницу, и одрове поставити болним на вазлеженије и на покојиште, и работника им давати, јако сим работати васем. Аште ли по мојим грехом и мнози у језу упадут,*

[1]) «Димњаци су пронађени око XII века. Стари су познавали само пеке или препуље на троношцима — мангале — који се и сад зову *brasero* у Шпанији, а brasière на југу Француске. Наши преци Гали имали су место оџака рупе на крововима њихових колиба. До XII века кухиња каква дворца или манастира била је просто сваколика један велики димњак, у коме је дим излазио на једну или на више рупа у крову». A. Rambaud, Histoire de la civilisation française. Paris 1885, 443.

да им ста и 2 работника, арулу великују, јеже јест огњиште у меди сковано и преносимо, ва њем же болештим укроп топити и ина јаже сут онем на утешеније? [1]) Изгледа да мангал (средње-латински *арула*, као што св. Сава вели) у то време још није добро био познат, кад се тако потанко у типику описује. Тим се, међу тим, начином ето људи и данас греју од јужних српских крајева почињући, све до мора; и има пространих крајева, у којима су пећи још непозната ствар. Жар из мангала и хаљине кожом постављене начини су, којима се тамо свет од зиме брани.

Има још једна белешка из путовања, за коју нам се чини, да јој је најзгодније дати место овде, где се растајемо са заступником старога Жеглигова. У Куманову смо видели кајмакама и једног бригадног ђенерала од млађих школованих Турака. То су људи довољно витки и фини, који се умеју наћи, и показују довољну интелигенцију. На столу кајмакамовом видео сам неке шциниpске књиге с илустрацијама, на турском језику. Али и они, као и још више веће турске господе, које смо касније имали прилике видети, не знају никаква другог језика осем турскога. Улогу тумача вршили су Бошњаци официри у турској војсци. Опазио сам, да је турској господи познато, премда се видело да о томе баш јасне идеје немају, да је „*бошњачки*“ језик једнак са српским. Јузбаша жандармеријски, који нас је одмах са границе прихватио, родом је Бошњак, и има прави тип ониског, плавог, дуговратог а дугуљастих образа Бошњака. Име му је Мехмед Емин-

[1]) Гласник XL, 178 типик студенички у издању д-ра К. Јиречка; Гласник XXIV, 220 типик хиландарски у издању арх. Леонида. Занимљиво је што се у Србији XII—XIII века за мангал употребљавала латинска реч *arula*, која је изнајпре значила огњиште за жртве паљенице.

ефендија, и родом је из Таслице (Пљевља). Говори српски, али с акцентом поремећеним по турскоме и с многим турским речима. Од Куманова је сменио Мехмед-Емин-ефендију неки Хусеин капетан, од Митровице, опет из Босне, али из ново-пазарскога санџака. Он је, у неку руку, боље говорио. У Скопљу је тумачио један мајор, који је дуго служио у Босни, и жена му је из Босне. Тако сам имао да видим три типа људи из наших крајева у турској служби. И чудне судбине! Као некадашњим граничарима што је немачко име обележавало сваку ствар њихове наставе, знања и службе, тако је, и још више, овима све турски што се тиче службе и војничког знања њихова. Силан је уплив државе и државнога реда, па ма та држава по себи најтрајавија а најнеуреднија била! Уз то људи су то прости, и док су оно турски и оно мало што служби треба научили, много их је муке стало, и много су, види се, свога поборавили. Сва наша просвета, све што смо у Србији и другим крајевима просветним радом постигли, и не постоји за ове загубљене синове нашега народа. Од нашег језика они знаду просте форме његове, знаду оно што је у њему примитивно и што се у сваком селу зна. Све што су мисао, просвета, наука, политика, државни и друштвени живот и саобраћај у њему израдили, њима је непознато. Језик апстракције, језик мисли, оно што је тако рећи, у сваком језику најлепше, њима је запечаћена књига. Они су материјал, који је другима пао у руке пре него што је сам о себи какву свест добио. Мутно мисле о својим везама националним; не разумеју и немају никаква осећања ни за прве најпримитивније дужности према народу. Они раде своје материјалне послове; они излажу и свој живот мислећи да то тако треба; мислећи да су они Турци; или, још боље, не мислећи ништа, већ инстинктивно и без свести чинећи нешто на што је, традиционалном политиком, душа

њихова још од незнане младости упућена. Они мисле да знају турски, а кад сам једнога образована и интелигентна вишега турског женијског официра питао како говоре турски језик потурчена браћа наша, казао ми је, да га говоре врло рђаво, што ће морати долазити и од велике необразованости њихове. Мислио сам, колико их је и колико таких било, и сећао сам се Грка, који су и као чиновници на железницама и као чиновници у самој турској служби свагда своме народу корисни, јербо личним незнањем нису отргнути од духовног завета народног и од нових и старих му тековина. Тога ради они, ако и не могу што би хтели, опет чине што могу за свој народ у свима положајима. Незнање наших потурчењака дотле иде, да они нису у стању превести на турски какву мисао или рефлексију, и онда изгледа турским чиновницима, да Бошњак не разуме језик којим Србин из Србије говори. О томе сам имао горко искуство у самоме Скопљу у разговору с мутесарифом, који је такође знао само турски. У разговору о политичним новостима оних дана, особито о бугарским заплетима, нису могли ништа да учине наши Бошњаци. Из неприлике извуче један прост жандарм, родом из Врање, мусломан, који је за последњега рата допао био руског ропства, те се мало више по свету крхао и нешто научио. Међу тим у опште је велика необразованост нижих и линијских турских официра. Женијски пак официри отишли су ванредно далеко, и могу се и у знању и у спреми мерити с многима. Тај сам утисак ја барем изнео, познавши, у Солуну и Скопљу, два виша женијска турска официра, који су јако одскакали и од колега официра осталих струка, па и од самих грађанских царских чиновника!

II.

У Скопљу.

На дан 27 Октобра остависмо Куманово и кретосмо се за Скопље. Тај ми је дан био читава свечаност. Кад сам се пробудио и погледао пут истока на брежуљке, на којима је било некадашње Жеглигово и Пагориче, средишња места ових крајева за српске владе у XIV веку, сунце је расипало своје зраке, и после јучерашњег ветра и магловите облачине, показивао се прекрасан дан. У самом Куманову било је топло. Ма да је још из јутра било, сунчева се топлота осећала, кад смо прелазили линију гвозденог пута и гледали на њој још несвршену будућу станицу кумановску. Мирно и хладно пружала се двострука линија по равноме насипу, нити се из ње могаше прочитати она будућност, о којој ми толико сањамо, и од које толико очекујемо и за нашу земљу и за ове крајеве. Као механичка формула што у мирним знацима свога рачуна не показује ни слутњу оне силе која из ње доћи може, и ова је линија стајала мирно покрај садашњих места, у којима се средњевековни живот још у приличној сили држао. Али се већ чује писак локомотиве и кроз величанствену мирноћу ових балканских поља. Парни џин размахује својим силним крилима; он ће променити много којешта. Старајмо се, да у томе ми последњи не останемо.

Наш пут, или управо наша беспутица, водила је уз брдо на неке планинске висије, на којима се није ни мало осећала долинска топлота. Пут од наше границе управо је добар до водомеђе код табановачке куле, о којој смо пре говорили, премда и ту врло неједнако. Од водомеђе до Куманова пут је врло рђав, и спао је на обичан колник, на коме у кишно време мора бити врло рђаво. Од Куманова па све до Орланаца и Харачина, пред самом равницом скопљанском, пут је веома рђав. Као

обичан сеоски колник кривуда он по високоме пољу међу масама Кара-дага и међу подаљим нижим висовима преко Пчиње с друге стране.[1]) Масе Кара-дага биле су врло занимљиве. Са стрмим као градски зид обронцима оне су се спуштале у неке мале потоке, а с њих је дувао студен ветар и хладноћа, тако да нам је ту било хладније него јуче, ма да је дан био очевидно топлији. Те висије су на картама забележене именом Узунцова, што значи Дуго Поље; право им име ми нисмо имали прилике сазнати, али смо се уверили да је дуго и предуго, и да се преко њега врло тешко путује. Наши пратиоци нам приповедаху да је ту увек хладно и ветровито; да се ту може озепсти и о Петрову дне, а да је зими страшно. После прилично дугог и спорог вожења угледасмо пред собом на другој страни долине испресецане масе Кара-дага и под њима два три села. Под самим висом једног таког огранка вијаше се манастир Матејч, који се час обмотаваше у магле, час се кроз њих провијаше, а час их сунце с њега разгоњаше. Чудну слику чињаше манастир нама, који смо га с виса с друге стране посматрали. Испод њега је село, опет Матејче, на ниским падинама исте терасе. Али они који су пре нас осећали дужину поља и дали му садашње турско (не знам за сад да ли и српско) име његово, заборавили су да се обазру и на његову висину, ма да се она са стране Куманова не осећа. Од најзанимљивијих страна тога поља заиста је његова висина, са стране Скопља, што очевидно показује колико је ниже и колико жупније Скопље од свију места што су му на северо-исток, у

[1]) Леон Хугонет зна за два пута из Куманова у Скопље. *Стари* му пролази кроз долине, а *нови* кроз пусте висије. Овај последњи је краћи, La Turquie incognue, Paris 1886, 110. Ми смо у осталом имали прилике да видимо да има још један пут, али је то био напушген друм, преко виса, тако рећи паралелан са садашњим обичним колником

привидним равницама. Јер кад већ почесмо хватати низбрдицу, равнице кроз које тече Вардар и оне планине међу Прилепом, Велесом и Дримом имале су страшно величанствену форму. То су били врхови више Маркове реке, ман. св. Димитрија, северно од Прилепа, огранци Карадице и Бабуне, којима је тригонометричко мерење на аустријској генералштабној карти дало висину од 2510, 1885, 1797 метара. Може се казати, да им се још не зна ни правог имена, ни праве мере. Равнице су стајале пред нама као плаветникасто-зелена тепсија, посута овде онде воденим просторима, који су се као сребро сијали. Поменуте македонске планине дизале су се до облака, пробијале кроз њих, издижући још високо од њих своју модро-плаву шиљасту главу. Ти висови, тако напрема се с других висова гледани, изгледали су напредно импозантни, тако ми се, чини ми се, никад планине нису учиниле тако високе. Шар се није могао видети, јер су га сувишном близином заклањале масе Кара-дага, ко е нас с десна нису никако остављале. Тако смо се подуго спуштали, имајући пред собом ту величанствену слику. Висови Кара-дага били су нам се још већма примакли, и ми смо гледали како се два три села ређају по његовој стрмнини једно испод другог. Тако се нарочито виде Мојанци. Најпосле сиђосмо са свим са висова, и код Харачина заустависмо се код чесме на последњој тераси висова. Одатле се лепо види Скопље на другом крају поља, које ту хвата на десет километара ширине, пружајући се много више у дужину пут југа. Кроз поље се видео као стрела прав лен пут за Скопље, стару нашу царевинску варош, а по њему овде онде видела су се, као растопљено сребро, окна или останци старога језера, које је у неко доба морало покривати целу ову божанствену равницу, и данас пуну влаге и воденога биља.

У самој околини Скопља и по пољу око њега за мене су били врло карактеристични чифлици, стари стасови или зевгарије. То су домене или имања, која по првобитном схватању обухватају толико колико се паром (чифтом *ζεύγον*) волова обрађивати може. То су приватна имања појединих људи, која су, после, и већи простор добила, али у овим крајевима као да још и данас имају свој стари тип. Чифлици се познају по гомили јаблана који усред поља опкољавају зграде или куће чифлика. Тих јаблана и иначе свуд има овамо по насељима, и опазио сам да су нешто ниски од оних који код нас расту и листа отвореније зеленог, ако то није по позном добу године у које сам их ја гледао. По домаћем дијалекту јаблани се зову *тополе*. Чифлици су се видели расејани овде онде по околини скопљанској. Вредно би било имати хронолошку историју којега год од њих, те видети кад је најпре заокружен и основан, па онда колико је од тог времена до сада господара променио. Ја сам уверен, да би тај списак био дугачак, и да би почетком својим допирао врло далеко. Она закржљавела и готово сасушена цивилизација Балканског полуострва, која се затекла кад су на полуострво, почеле продирати и одомаћивати се на њему нове европске мисли, биће много старија него што се мисли, и заслужује много више пажње него што јој се до данас поклањало. Тип чифлика такав је од Скопља све до мора. А какво је обележје приватне својине и чифлика који су приватно насеље, такво исто обележје имају села одатле па до мора.

Истога дана, којега нас је пре подне на висовима између Куманова и Скопља осветљавало хладно и као што наши кажу, зубато сунце позне јесени, у скопљанској равници нашосмо на најпријатнију топлоту, готово као у лето. Врло често сретасмо људе на коњма, пешице, на колима и на магарцима, којих последњих на овоме крају

као да има много више него коња. Бејаше путника, војника и људи сваке врсте. Најпосле, осетивши већ напред да идемо у повеће место, ми уђосмо у Скопље и у његове улице, и почесмо жељно купити утисак по утисак вароши, коју смо с толиком жељом очекивали и за коју смо се радовали да је видимо. Као оно пред Кумановом, тако нас и пред првим кућама Скопља чекаше војнички на почаст уређен одред коњаника, част српској краљевини, на том месту прва после несреће на Марици. На тај смо начин ушли у варош Скопље и почели гледати кућице и по турски зидовима ограђене авлије и улице, докле не изађосмо к отворенијим и лепшим редовима кућа око Вардара. Овде смо чисто у забуни, с којега краја да почнемо те утиске излагати. Најзгодније је, да прво опишемо положај.

Кад се с последње терасе висова, с пута од Куманова почиње гледати Скопље, оно се види као притиснуто уза северо-западни крај равнице, онде где из ње почињу да расту брда према западу и северу, к Шару и Качанику. Сама варош Скопље, нарочито стара, налази се на левој страни Вардара, између Вардара и Кара-дага. Она је управо сменштена у долини једне речице, која се у горњем току зове Радиманска Река а у доњем Серава. Ту долину пред самим Вардаром ивичи са западне стране повијарац Црне Горе, и на рту с тога повијарца град скопљански. Рт је тај, окружен градом, мале висине, и од њега се к истоку пружа коритаста с благим нагибом, равница или долина речице Сераве. На источно граду супротној страни, подиже се на једном са свим изолованом брежуљку тулбе Гази-бабе, цењеног турског свеца, око којега свакога нетка горе небројене зубље. Међу градом и тим брежуљком с тулбетом Гази-бабе, у средини Скопља, али ближе ка Гази-баби, од Вардара подалеко, у самој равни, налази се Сахат-кула. Она се издиже из

једне врло велике, тако да кажем зидане коцке. Зидана је до три четвртине своје висине. Последња и највиша четвртина подигнута је од дасака. Цела висина није особита и не достиже ни висину које год мунаре у околини. Турски географ прве половине XVII века Хаџи-Калфа пише по свој прилици о тој сахат-кули да је „из времена неверника,“ т. ј. од пре турског освојења и да је „највећа од свију сахат-кула у хришћанству. Она бије сате и дан и ноћ, и чује јој се звоно на два сата у наоколо. Нарочит сачија брине се да је све у њој у реду“. [1])

Има бележака у споменицима, из којих се да видети да је на томе месту Скопље од старина. Познато је, да је постојану српску власт у Скопљу утврдио краљ Милутин године 1282. У животима краљева и архиепископа српских стоји записано, да је краљ Милутин подигао у Скопљу три цркве: *Тројеручицу ва славнем граде Скопији*, и *црков светаго Георгија на реце Сераве*, и *црков светаго Константина ванутр града Скопија*[2] У другом једном мало ранијем бугарском споменику имамо још више података о Скопљу XIII века, и поименце о овој цркви св. Ђурђа на реци Серави. То је повеља цара Костантина Асена, сина Тихова, који је био род Немањићима, а владао је од 1258—1277, дата манастиру св. Ђурђа „на гори Врпини спрам Скопља града над Серавом“. Костантин Асен казује у тој повељи како је сишао „у доњу

[1]) Г. В. Карић, којега доброти имам захвалити ове податке о положају Скопља, пише ми да садашња скопљанска сахат-кула толико пажње не привлачи, колико би изгледало по овој Хаџи-Калфиној белешци. Томе може бити узрок и пожар од 1689, о коме ћемо ниже говорити. Г. В. Карић, међу тим, веома хвали сахат-кулу у Велесу и вели за њу да је најзнатнија у ономе крају.

[2]) Ђ. Даничић, Животи, стр. 138. Одатле је то место прешло у летописце.

земљу“ и ту нашао манастир великомученика Христова Ђорђа, који је сазидао „Роман свети цар на брду Врпини спрам Скопља града над Серавом,“ како је та црква „наводом“ шоплемених Агарена изгубила сва своја правила и метохије и како се срушила до основа, како ју је кир-Алексије цар на ново подигао и прославио, и како су је по том многи свети и правоверни цареви обдаривали и утврђивали. Кад у ту причу повеље Константина Асена унесемо летописне бројеве, онда ће изаћи, да је цркву основао син Самуилов Гаврило Роман, по народноме имену Радомир, који је Самуиловим царством владао 1014 и 1015, непуну годину дана, докле га брат није убио. Цркву је он могао дићи пре него што је завладао, из чега би излазило да се и раније у Скопљу бавио. Најезда или, како повеља каже, „навод“ Агарена није ништа друго него упадање Печенега и Кумана који су се из преко доњега Дунава са степа изнад Дњестра сјурили преко Бугарске на Балканско полуострво до Тесалије и Јеладе око половине XI века. Главни је напад, с масом од 60000 људи, за оно време огромном, био године 1065. У повељи се, даље казује како је цркву подигао кир-Алексије цар, биће Алексије I Комнен, који је владао од 1081—1118, и како је архимандрит тога храма Варлаам изнео пред цара Константина Асена правила и хрисовуље пређашњих православних царева и краљева, Романа цара, Диогена цара, Петра цара, кир-Никифора цара, кир-Алексија цара, Калојоана цара, кир-Манојла цара, кир-Тодора цара, кир-Исака цара, Симеона Немање, „деда царства ми,“ Ватаца цара, Калимана цара, како их је цар све прочитао, како ниједну није „потворио,“ него их је потврдио, боље него што су сви они учинили. Тако је наредио да људи тога светог Ђорђа, који се налазе у граду скопљанском, не работају никакву царску (т. ј. државну) работу, итд. [1]) Очевидно

[1]) Šafarik, Památky, Listiny, 24.

је, да је то исти свети Ђорђе, за којега се вели да га је може бити после лепше и пространије из нова сазидао краљ Милутин, и по Константина Асена повељи требало би га тражити негде око тулбета Гази-бабина.

У новије време варош се почела ширити и на десну страну Вардара, по равници између Водна и Вардара, али ниједном кућом не додирујући последњих тераса Водна, које су поље око вароши, очевидно алувијално земљиште, као неким зидом заградиле. Тако Вардар протиче кроз средину Скопља, али главни делови, већи део вароши, град и знатнији споменици на левој су обали северно од реке, према Кара-дагу и Качанику. Мало пре изведене белешке о старим црквама такође нас на ту страну упућују. Међу тим железничка станица и железничка пруга постављене су на крај оног дела вароши што је с десне стране, јужно од реке, између вароши и Водна, тако да су уз последње терасе Водна тако рећи припрте. Станица је повукла за собом и новију једну улицу, у којој су угодније гостионице и пивнице, и нешто по солунски зиданих кућа. Одмах од железничке станице, југозападно од вароши, подиже се планинска маса Водна, и станичне се зграде испред ње као испред каквога тамнога залеђа цртају. Име планини на картама нигде није забележено, а она се диже доста стрмо и високо, много ближе вароши него што карте цртају. На њеној стрменој падини, која из Скопља врло импозантно изгледа, виде се једно врх другога, једно ближе врху, а друго ближе доњим терасама два села, Доње и Горње Водно. Доње Водно се састаје са земљама скопљанским, и рекао бих да се у то село из краја вароши око железничке станице може одшетати за 40—45 минута. На последњим терасама Водна, које су као шанац од поља одсечене, гробље је јеврејско и хришћанско. Туда су и виногради скопљански у којима се види нешто летњих кућа. За летње куће у

зеленилу и у виноградима, као да нема ниједна варош тако згодне околине као Скопље. Могле би бити на 20 до 30 минута око вароши, у положајима са здравим ваздухом и прекрасним изгледом. Са последњих тераса Водна, испред гробља, најлепше се види преглед и вароши и околине. На север се плаве широке и дугачке масе Шар-планине, завршујући се Љуботрном над Качаничким теснацем. Испред Шара, који је удаљен 6 сах. пешице, виде се, 2 сата удаљене, масе предњега ланца Плоче у истој боји као и Кара-даг. Плавкаста магла и јасан пролом обележавају место Качаника, пут из ове у Косовску равницу, на северо-исток се пружаху исцепани високи каменити бастиони Кара-дага, који за чудо, с највише страна, личи на камените градске зидове. С југа је вардарска равница, а даље и на југ и на исток виде се, али у већој даљини, нова и нова брда. Кара-даг и Водно су непосредно узели Скопље међу своје суморне и силне падине; из даље га гледа величанствени Шар, остављајући између себе и Водна, Скопљу на северозапад, мало места за Вардарове зеленкасте воде. Оставивши брда и околину, па погледавши на варош, видимо је као на две узвишице од Кара-дага, по удолици између тих узвишица и по равници крај Вардара с леве и с десне стране. Град се одатле најлепше види, а варош се, пуна зеленила, гомила око реке.

Улазећи у варош од Куманова, иде се кроз једну пространију улицу с мањим дућанима као што је свуда у варошима, а после се пролази кроз криве улице, између зидова који заклањају куће и авлије, докле се не изађе на обалу Вардара, с обе стране лепу, равну и широку, где је готова шетница на најлепшем крају вароши. Ту се види више нових двокатница, зиданих у отворенијем, вишем начину, по италијански и солунски. Неке су српске, а неке турске. То је опет новији крај вароши, и ту је

нови дрвен, широк мост на Вардару, преко којега се прелази на леву страну Вардара и продужује пут обалом, још лепшом и широм од оне на десној страни. Ту су мешовите, веће и мање, унутра и на улици, старије куће. Ту је међу већим кућама и стан Керим-паше, садашњег команданта целе војске косовског вилајета. Од новог дрвеног моста долази се левом обалом Вардара до старога моста, зиданог од камена на сводовима, и онда се окреће к железничкој станици и новом подграђу где су локанде. Да останемо при Вардару и да коју о њему проговоримо.

Путујући после у Солун, гледао сам Вардар вас дан, и посматрао га у свима променама нарави његове све докле се у солунском пољу са свим на десно не остави. Али ми се нигде није учинио тако леп као у Скопљу. Нећу се преварити, ако кажем, да Вардар у Скопљу изгледа већи од Мораве код Ћуприје, што могу рећи и кад стање воде у обзир узмем, пошто сам кратко време пре тога и Мораву прелазио. Само је Вардарово корито уже и редовније. Вода још држи брзину којом силази са свога изворног предела, једнога од највиших места на Балканском полуострву. Боја јој је зеленкаста и бистра, и она јури кроз варош дајући јој прекрасну живост, коју може једној вароши давати тако велика, брза и лепа река. У Скопљу су на Вардару два моста: стари, наспрам града и пашина двора, покрај којега је на десној страни Бурмали-џамија, леп споменик старије архитектуре у Турској, и нови, мало ниже, од дрвета, који везује, као што изгледа, старије насељене крајеве вароши. Стари мост је такође леп зидарски споменик. Леон Хугонет (La Turquie inconnue, Paris 1886, 147) узимље га такође као старину. Мост је висок, изидан је на више на вршак сведених окана, међу којима је средње највише, тако да се мост пресеца на две падине, које

се са средине једна левој, а друга десној обали реке спуштају. Горе је мост покалдрмљен и с оба краја ограђен лепом метар високом оградом од тесана камена. На средини је четвртаст балкон. Нови је обичан мост од дрвене грађе. Осем тога чува Вардар још по гдекоји споменик старе уметности балканских народа, који ће ваљда с временом нестати. Потрудимо се, дакле, мало, да им којом белешком спомен сачувамо. На првом месту је још и код нас познато коло за вађење воде. Видео сам их више у Вардару врло високих, са мноштвом сандучића, који се пролазећи кроз реку напуне воде, па окрећући се ту воду изнесу на потребну висину, и онде је у спреман канал изручују, којим се вода, после, даље по потреби проводи за залевање башта. Казали су ми да се више Скопља много вардарске воде одвоји за баште изнад Скопља пут Шара. Опитини се за ту воду нешто плаћа. А те водовађе више Скопља чине те Вардар у Скопљу показује много мање воде него што је има у истини. Наша стара писма доста помињу *водовађе* још из времена краљевства, а по јужним крајевима и сад су познате ваде. Још и данас у тим речима је забележен читав систем наводњавања, врло стар у нашим земљама, а још добро познат по јужним племенима нашега народа. Северни су крајеви то изгубили, и њима ће ваљати учити са стране, што се од старине зна, и што би може бити само требало пре усавршити и дотерати него коначно заборавити. Такав поступак могао би се применити на много и много којешта, што је нама од старих времена познато, па га сад одвише брзо напуштамо и заборављамо. Ове точкове за вађење воде у Вардару окреће вода сама, кад то власник хоће, и тим се они разликују од оних по баштама које, као што је познато, окрећу коњи. Још се снага и брзина воде Вардарове употребљује за чињење кожа, начином који се још и у Нишу на Нишави виђа. Коже

се сместе у једно буре које је избушено и пропушта воду колико за посао треба. Или се коже сместе у један за тај посао нарочито начињен долап, обложен даскама као воденичко или паробродско коло, у којем би требало на месту осовине замислити тај долап. У буре или долап сместе се коже, па се једно као и друго метне правом својом осовином на сохе с обе стране укрштене као слово X, разуме се у горњи угао. Тим начином вода или просто натапа коже, и својом брзином их без прекида испира, или то чинећи и буре или долап окреће, те снагу својега рада увеличава.[1]) И опет један прост поступак примитивне кожарске индустрије.

Ниже старога на сводове моста има као острвце у Вардару. Несташна вода запљускује га с обе стране. Зелено дрвље узело га је у своју сенку, а мали га мост везује са шетницом покрај Вардара. Сад се види нека кавана, и рекоше нам да се ту лети служи кава. Место је прекрасно, не знам да ли од природе, или људском руком начињено. На обали су понајлепше старе чорбаџијске двокатне куће, јер је то главно место у вароши. Ја сам гледао место, и гледао куће, мислећи шта би у овој

[1]) Поводом кожарске радње у Скопљу могу овде додати да је поодавно на балканском полуострву чувена израда јареће и младе козје коже у црвеној или (ређе) црној или жутој боји. Та се кожа зове *сактијан*. Од ње се нарочито правила обућа — јеменије. Тај сактијан помиње се у дубровачким трговачким извештајима из XVI века као роба која се с балканског полуострва износила као добар производ. Сактијан је, чини ми се, исто што и maroquin. Колико сам могао разабрати, и сад се у Србију највише из Турске уноси. У књизи Ђоке Поповића Познавање робе, Београд 1852 забележено је да је сактијана 1850 унесено у Србију из Турске за 8845 дуката преко Рашке, Алексинца, Радујевца и Мокре Горе. Казивали су ми људи да се и данас извози све до Пеште. Сактијан се производи највише на горњем Вардару, у Тетову, Скопљу и Велесу, али највише у Скопљу.

леној, обилатој, чаробној природи начинили они Европљани, који су у оскудној и суровој клими средње Европе знали да начине познате дивоте модерне елеганције и уживања у лепоти, сразмерности, висини и у пуноћи ваздуха и светлости. Овога ваздуха и светлости онамо нема ни за које новце, али опет, по злој судбини, овде нема ни оних руку, ни оног укуса, ни оног умења, макар да племена која овде живе нису ни мало ни без вештих руку, ни без укуса. Али као да оно велико умење недостаје, оно умење што из ничега, тако рећи без паре и динара, организацијом и сабирањем ситне финансијске снаге, чини чуда којима се ми дивимо, пред којима уздишемо и не знајући како и она доста лако постају онде, где се нађу и добро примене спасоносна начела која су данашњу Европу преобразила.

Али да оставимо Вардар и да погледамо у варош.

Нема начина да се за вароши и крајеве у Турској сазна прави број становништва, макар да су статистички подаци те врсте турској држави потребни исто онако као и свакој другој. Кад сам запитао мутесарифа (вице-губернатора) скопљанског колико има у Скопљу душа, одговорио је да има 15000, а кад сам га запитао, колико има кућа, одговорио је да има 4000. Ако се узме да је душа пет пута толико колико кућа, као што обично рачунају статистичари, онда би изашло да у Скопљу има 20000 душа. Географи које сам горе наводио, узимљу да Скопље има 26000 душа, што ми се чини много, ма да бих по свему узео, да је сад у Скопљу веће становништво него ли у Нишу. Леон Хугонет у књизи La Turquie inconnue (Paris 1886) стр. 145 каже да у Скопљу има 30000 становника. Он је у Скопљу био у самом почетку 1878 године, пробавивши на 15 дана у њему. Хан је, по белешкама из 1858, узимао за Скопље 20800 становника. Енглескиње Макензијева и Ирбијева у своме

путу по Турској, извршеном неколико година позније од Хана, забележиле су о становништву Скопља ово: „Муслимани који воде своје порекло још од азијатских насељеника казују да је варош од пре имала обично око 6000 кућа; а ово је тек само половина онога броја за који хришћани тврде да је био. Скопље је опало место, јадно и жалосно; становници му једнако болују услед нездравог испарења неисушених баруштина“. [1]) Француски консул Васа, који је био наименован у јесен 1812 за Приштину, али се у том месту није могао одржати, писао је у једном извештају својој влади од 1. Октобра 1812 да је Приштина варош од 8 до 9 хиљада душа, а за Скопље бележи само 15.000.

Међу тим има спомена који нам Скопље цртају као варош далеко лепшу и већу. Византијски историк Ниће Гргур имао је прилику видети Скопље одмах пошто је стално било дошло под српску власт. И он га зове час *πόλις* час *πολίχνιον*. ***Πόλις*** су њему: Цариград, Солун, Дренопоље; ***πολίχνιον*** су му: Драма, Дидимотик, Галата (код Цариграда) итд. То значи да он већ Скопље меће у ред мањих места, али без потпуне одлучности. Лаоник Халкокондила, који је Скопље познавао већ као турску варош, даје му стално назив ***πόλις***. Један млетачки путник од 1559 године овако описује Скопље: „Скопље је, вели он, варош велика; нешто на равници, а нешто на лепом брежуљку, и броји 28000 кућа. [2]) Куће су, по тамошњем начину, сграђене од земље, али доста добре. Има четири прекрасне џамије, покривене оловом, са више кубета. Кроз сред вароши тече река која се зове Варда, доста

[1]) Ч. Мијатовић, Путовање по словенским земљама Турске у Европи. У Београду 1868, стр. 103.

[2]) Рачунећи по 5 на кућу, то би изнело 140000 становника.

велика, јер се у њу стичу воде с разних страна. У вароши се налази много кордована, који су тамошња главна трговина. Има доста и воска који се преко Леша извози у Анкону а и у Млетке. Има доста Евреја; од хришћана ту станују само Дубровчани, који су, покуповавши врло јевтино земље, насадили многе винограде, и вином тргују". [1]) Барски надбискуп Марин Бици у 1610, по казивању католичког пароха скопљанског, бележи за Скопље 40000 кућа. [2]) И један и други број показивали би Скопље, стару престоницу српскога царства, као највећу варош каква се икада налазила у унутрашњости Балканскога полуострва. Међу тим то је сталан утисак који је Скопље чинило на све путнике XVII века. Интелигентни енглески краљевски лекар доктор Браун ево како пише, о Скопљу у белешкама свога путовања из 1669 године. „Варош на равници и на брежуљцима. Изнајпре је била епископска, а после архиепископска столица; сад је лепо и многољудно место. У њој има сад седам стотина кожара који чине кожу, и то раде у дугачким великим коритима, и тако приправљају изврсну кожу која се износи на друге стране. — — — И овде има прекрасан безистан, покривен оловом; има више улица покривених даскама и више лепих тргова у вароши и изван вароши, окићених дрвима и прекрасним брежуљцима и дољама. У Скопљу има много џамија. Најлепша је на једном брежуљку са широким тремом напред, који се држи на четири мраморна стуба. Близу ње је кула од дрвета и на њој сахат и звоно, одакле сам имао врло леп поглед на варош. Има и један свод који изгледа старински, а испод њега протиче један поточић. — — Мало изван вароши налази се

[1]) Starine XX, 253.

[2]) Starine XX, 120, 125. То би износило, по горњем рачуну, на 200.000 становника.

величанствен водовод од камена на неких две ста свода, с једног брега на други, преко долине, Старина прекрасна, која много дике чини овом месту". [1])

Међу тим др. Браун је међу последњима који су могли тако писати о Скопљу. После мирнога развића од три четири века (јер се и турско освојење свршило без какве јаче војничке акције, од које би се варош оштетила) задеси зла судбина Скопље године 1689 у рату аустријско-турском. Пошто је 14 (24 Септембра 1689 после крвавога боја Ниш пао у руке аустријској војсци, гроф Пиколомини добије налог да рашири операције на Прокупље, Косово и Скопље. Октобра 4 (14) гроф Пиколомини удари даље из Прокупља, које је, како изгледа, без по муке заузео, пут Приштине, коју је негде, између 4 и 12 Октобра заузео. Октобра 12 (22) пуковник Штрасер пошао је даље на Качаник, који се бележи као лепа варош са градићем, с добрим зидовима и широким рововима. Турска посада (од неких 150 људи) утече пут Скопља. Пуковник Штрасер пође даље са 200 мађарских и 40 немачких коњаника и 14 (24) Октобра сукоби се с помоћу која је из Скопља била послана Качанику, али је разбије после оштрог боја који је трајао читав сат. Пиколомини похита и сам за Штрасером, остави, пролазећи, у Качанику посаду, и 15 (25) Октобра изађе из планине у равницу скопљанску. Ту чује да се у многољудној, али готово отвореној вароши Скопљу налази многобројно турско становништво које ће место бранити. Али се поуздано сазнавало да се становништво, чувши да се примиче царска војска, спрема да бежи и да у вароши мори куга. Други су уверавали, да се Махмуд-паша скопљански са 8000 душа (међу којима је 6000 војника), понајвише Срба (Raizen) и Арбанаса, повукао и

[1]) Српска Краљевска Академија, Споменик IX, 40 према горе наведеним речима о цркви св. Ђурђа, може бити да је ту пређе била црква.

утврдио у некој долини западно од вароши, на два сата од царске војске, од вароши удаљен на толико колико треба да би избегао кугу. Октобра 16 (26) у вече Николомини нареди војсци у стану неко весеље, при којем се и из топова пуцало. Кад Турци код Скопља чују те топове, помисле да царска војска напада, и нагну бежати куд је који знао. Николомини пошље за њима одељење од 200 оклопника и 400 драгона, који их стигну и нанесу им знатне штете. Остане на месту на 100 мртвих, а на 200 Турака и Јевреја падне у ропство. Сав турски прт-љаг падне у руке царевој војсци, и ослободе се многе хришћанске породице које је паша насилно био повукао са собом. Користећи се ноћном тамом, Махмуд-паша међу тим продужи своје бегство кроз Скопље, а сутра дан 17 (27) Октобра Николомини пошље пуковника грофа Чаки-ја да развиди напуштену варош. Чаки одмах јави, да се у Скопљу нигде човек видети не може, да је у вароши, међу тим, пуно свега што за живот треба, и да стоје отворени многи трговачки дућани, пуни свакојаке робе. На то Николомини крене напред до подграђа, намести свој чадор не далеко од подграђа, и сам пође да развиди варош, не обзирући се много што у њој мори куга. С почетка је Николомини мислио да остави преко зиме у Скопљу пуковника Штрасера са 3 батаљона, са оклопничким пуком хановеранским и са Чакијевим хусарима. Али после Николомини промени тај план, нарочито с тога што је варош превећ раширена. И пошто је наредио да се из вароши изнесе сва храна, заповеди те је 17 (27) Октобра са свију страна запале. Од 10—12000 кућа, неких 40 џамија и 7—8 великих трговачких ханова мало је што остало.[1]) У извештају једнога аустријског

[1]) Види Die kaiserlichen in Albanien 1689. Von Hauptmann Gerba. Mittheilungen des k. k. Kriegs-Arehivs. Neue Folge II. Band. Wien 1888, стр. 134—139.

официра из оног времена ово је написано о Скопљу. „Скопље је разбачена варош која није много мања од Прага, или је управо толико исто велика. Нити има зида ни шанца унаоколо, већ само градић с маленим ровом и на неким местима обичан насип од земље. У осталом су биле ту многе сјајне џамије и простране здања, али на источни турски начин, све од дрвета, осем што су темељи или приземни кат до првога од камена и цигље. Даље унаоколо било је лепих башта и чесама, у различитим крајевима Скопља, чега ради је било пријатно погледати га. Варош се налази у пространој равници, веома у свачем родној и добро обрађеној. Налазило се у Скопљу на 60.000 становника, где се броји и 3000 Јевреја“. [1])

То је Скопље које је гроф Николомини без икакве потребе лакомислено запалио. Пламен је прождерао сву дотадању тековину, и може се казати да се од тога ударца Скопље ни до данас није опоравило, јер се ни за 200 година које су следовале оној несрећи, није могло подићи на ново до онога стања које је пре тога пожара имало? [2]) Г. В. Карић ми је казивао да се и сад виде неке старе џамије уз долину Сераве, више садашњега Скопља. То су останци Скопља од пре 1689 године. У томе стању опадања Скопље се налазило тако рећи до пре двадесет тридесет година, до пре последњих ратова и до грађења железница, у којима ће се, може бити, наћи снаге да се стара знатност те вароши из прошлих времена поврати. Како су политички догађаји последњих година Турке непрестано потискивали к југу, Скопље је расло тим новим насељеницима, и сад је у њем

[1]) У наведеној књизи, стр. 139, извађено из царско-аустријског ратног архива.

[2]) И Николомини је платио главом ту своју несмислену наредбу за Скопље. Мисли се да је приликом походе у Скопљу окужио се, јер је десет дана касније умр'о у Призрену.

више Турака него хришћана. Хришћани су ипак заузели најлепша места у вароши. Они су већином покрај Вардара. У подграђу с јужне стране Вардара, које је најновије, и према линији железничкој, хришћани су. Нисам могао разабрати за право име тога подграђа. Једни су ми казали да се зове Гали-бегова махала, по богатоме Гали-бегу којега је била земља и који има на сто села чифлика; други да се зове Јеђупска (т. ј. циганска) махала, пошто су ту у почетку Јеђупци становали. Јевреји су заступљени и сад приличним бројем, и живе испод града, покрај Вардара, у најгорњем крају вароши с леве стране Вардара. Турци као обично, живе према брегу и у околини града. Утицај и присутност Грка види се у неколико натписа на радњама. Али је у рукама Грка главна културна артерија, железница Солун — Скопље. Од кондуктера па до шефова станице на тој железници готово су сами Грци. Један ми је од њих говорио како се тим мирним, тихим, неосетним радом најуспешније ради и за политику и за народне аспирације. Он има право, барем према онима који време проводе с једне стране не радећи и не учећи ништа ни од пријатеља ни од непријатеља, с друге пак не престајући клати се међу собом и један на другога кривицу пребацивати. Од оваких бранилаца и претендената може се одбранити ко год хоће, све шалећи се и певајући!

Живост саобраћаја и живост на тргу коју сам могао посматрати и на дан пазарни, о чем ћу после говорити, прилично помажу да се позна и округ и величина места. Споменици каквих нема у другим местима, сведоче о знаменитости средишта, о коме и историја од давних времена казује, и које је већ самим природним положајем обележено. Све висије и сва поља и долине међу вардарским теснацем код Демир-капије, међу Качаником, Грделицом, и међама Струме, Дрима и косовских

вода, сва водопађа горњег и средњег Вардара, простор земље, врло велики и обилат с закојаким и врло различним производима, тегли овамо, и овде му је, пред Качаником, том капијом међу северном и јужном половином Балканског полуострва, војничко, трговачко и економско средиште. Сметња државних граница северно, западно и источно (због Србије и окупације босанске) и железница пружена до Митровице, чине врло много, те се ка Скопљу и преко Скопља вуку сви производи ново-пазарског санџака, Косова и призренске Метохије. И у колико подизање Солуна има утицаја на овај предео за трговачку експлоатацију, толико и горе наведене политичке прилике, које су овај предео упутиле ка Солуну, нису може бити са своје стране остале без повољног утицаја баш за то подизање Солуна.

К најстаријем Скопљу без сумње припадају стари камени мост на Вардару и град. Положајем самим може бити да је старо и оно место, на коме је пашин двор, и остале зграде и установе државне власти. Сва је прилика да су та средишта од памтивека на томе месту. Данас град већ нема никакву војничку вредност. Турски шеф генерал-штаба војске косовске говораше само, како је то стара војничка грађевина, и по његовим речима вреди само као ограда за разна војничка сместишта. У граду су сад барутане, што се види по 15—20 громобрана, војена болница и апсана „Куршумлија“ (округла зграда налик на кулу Небојшу у Београду, али пространија), Куршумлија, без сумње, названа што је некад била покривена оловом. Та зграда, по свој прилици, припада старијем времену. Град је на једном испаду брдељка или терасе, од прилике онако као београдски град, и као да је имао пред собом као главну одбранбену линију сам Вардар. Мост је на Вардару управо пред градом. И град као да је био поглавито наперен на непријатеља с југа, премда и од

севера има маха, јер као да се брдељак нешто утолеже. На западноме обронку брда и града сазидана је болница у којој се и сад лече болесни турски војници. Источно од града, силазећи с виса на ком је и град, равница је с благим нагибом, где је трг, а преко трга, са свим спрам града источно, налази се конак пашин, жандармеријска касарна и остале зграде управне власти. Даље од њих на исток низ брдо и по малој удолици пружа се варош. Ту је и пазар. Све је то на старим основима, и тај је распоред од вајкада. Више пазара према брегу налази се један споменик, коме је већ у имену историја. То је Гази-Иса-бегова џамија. Иса-бег је нама, по историји, врло добро познат. Његова је џамија један од оних архитектурних споменика који ките данашње Скопље и лепотом и величином својом. То је, без сумње, иста џамија о којој говори Браун, и за коју ја мало час истакох мисао да може бити на месту раније цркве св. Ђорђа. Само зидање заслужује пажњу. Џамија је зидана тесаним једнаким четвртастим каменом. Сваки је камен у зидању опточен троструким редом пљоснате танке цигље као што је римска, са широким катовима малтера. У свему је потпуна симетрија без икакве погрешке, да јој се само дивити може. Џамија је покривена оловом, и кров јој се види и бели чак с друге стране, са последњих тераса планине Водна, одакле смо имали прилике из далека је гледати. Око џамије је пространа симетрична авлија, што згради лепши изглед даје. А пред уласком је под покривеном отвореном ћошком чесма. Из лепе вазе на средини басена истиче неколико кључева воде, опет с извесном врстом веће симетрије, него што бисмо је у овај мах овамо очекивали. И то је знак да је и у сама турска времена Скопље некад било знатније него што је данас. Осем Гази-Иса-бегове џамије имаће Скопље још око 14 до 16 џамија. Још ћу коју проговорити о другом споме-

нику, о Бурмали-џамији, која је на десној страни Вардара, одмах чим се пређе ћуприја. То је опет пространа четвртаста зграда. Предњи део џамије чини трем на стубовима, покривен округлим кубетима покривеним оловом. Главно је зграде такође оловом покривено; кров је раван, али опуштен по крајевима. И ова је џамија зидана једнаким тесаним каменом, само дручије него Гази-Исабегова џамија. Овде нису каменови цигљом опточени, него су редови тесана камена изодвајани двоструким редовима креча и цигље, који су симетрички испресецани, те чине лепу геометричну шару линијама. Сваки ред каменова сложен је опет тако, да се између камена и камена налази по два реда креча и цигље. Овај геометрични мозаик у зидању како овде тако и при Гази-Иса-беговој џамији чини врло пријатан утисак.

За оне који долазе од Београда или боље за оне који никада нису били на Истоку, од највећег ће интереса у Скопљу бити *Безистан*, чаршија или *пазар* у Скопљу. Право му име *Безистан*, турски значи место где се платно продаје. То су ти безистани у почетку били, и у њима се доиста само платно продавало. После је безистан постао пазар за све. У Цариграду је то грдна зграда, састављена од ходника или сокачића и дућана, сазидана на сводове са прозорима озго, кроз које светлост долази, и у њој се продају најразличији производи. Некада су то биле слободне пијаце за свакога, без разлике државе и народности. Данас, кад су некадашња ограничења за трговину пала, од старине је остало пазарима највеће шареница и највећа живост. Прави источни или може бити боље средњевековни пазар у свему његову шаренилу и у свеколикој његовој живахности ја сам најпре у Скопљу гледао. Отуд ми је, може бити, остао тако жив утисак. Безистан или пазар скопљански јесте склоп

тесних улица од самих трговачко-занатлијских продавница и дућана.[1]) Улице су те све озго покривене овако.

Још је код нас познато, како се зидају дућани са ћепенцима. Са крајева широких ниских стреха које су над тим ћепенцима с обе стране, диже се у тупом углу кров као у какве обично уске куће. Изнутра се види сва дрвена грађа тога крова, који је покривен ћерамидом као и све зграде на овоме крају. Из слемена тога крова висе котарице, из којих се, по неком старом обичају, по свој прилици турском, изводе гугутке. То чини те се и ласте ту са својим гнездима одомаћују. Пазар је скопљански доста дугачак, и има више побочних улица исто тако покривених. Данас је све то већ у рђавом стању. Светлост долази не само кроз отворене баџе, него на све стране, јер се види како одавно није оправљан. Што се трговина и радњи тиче, скопљански је безистан пун свакојаких, каквих само има у овом крају и на истоку. Требало би неколико дана долазити у њ, мотрити и бележити, да би се похватале све занимљиве и старинске црте његове, и тај труд не би био бачен. Радње иду и шарено и мешовито и по групама, али без реда и системе. Ту ћете наћи све што се пече и кува и за јеђење продаје и покрај тога све занате и радње. Нама који долазимо из места у којима се носе шешири, падају у очи жути калупи за турске фесове. Нарочити су дућани у послу,

[1]) За оне који знају бечку Markthalle можемо рећи, да помисле, како би изгледала Markthalle, кад би била испресецана тесним улицама, издељена на дућане, и кад би се у њој продавало не само оно што треба за кухињу, него свака врста еспапа, која се продаје по продавницама Беча. Нека реформована идеја старих безистана види се и у великим париским продавницама Bon Marché, Printemps, Louvre и т. д., у којима се по разним одељцима а на једном месту налази најразличнија роба.

да чоху фесова турских војника и поданика држе у њиховом правом, вазда правилном облику. Ту ћете наћи казанџије, који праве казане и лепе мангале по формама Бог зна од којега доба наслеђеним, а и новога времена тенеџије, који праве и плехане фуруне тако по злу чувене код нас; ту ћете наћи мануфактуру европску и источну, ону нову и променљиву, сваке године и сваки час друкчије; ову вајкадашњу, стару и непроменљиву, са вечитим мустрама и бојама њене ћитајке, шамалаце, кутније, шамија и т. д. Онамо ћете наћи пушкара, који већ меланхолично гледа свој занат, и овде страшно потиснут силном фабрикацијом и усавршавањем војевања и оружја; овамо кујунџију, где још плете своје филигранске радове по мустрама, за које он и не слути да су можда чак од старих Јелина, онамо опет терзију и украј њега богато извезене комаде руха арбанаског, опет са вајкадашњим кројем, накитом и шарама оних истих мотива, које налазите и у филигранским пословима кујунџијским и чак у пословима зидара или резача на кућама, на дрвеним резаријама у колико то само материјал допушта, и на разним споменицима. Израда бритава чувена је јако у Скопљу, и њом се баве неколико радњи између града и старе ћуприје изван безистана. Радња нова и стара, извозна и увозна, страна и домаћа, сеоска и варошка, овде се у чудној мешавини укршта и додирује. И ту је још врева, ларма, лупа заната, гурање, потискивање, погађање. То је све и досадно, али то све мами оним чарима које живот у себи крије. Имао сам доиста срећан случај, да се дан који сам провео у Скопљу десио дан недељнога пазара, и уз то ванредно лепога времена, те сам скопљански пазар могао посматрати у највећој живости његовој. Али требао би вештији посматрач, са много живљим од мојега пером и много оштријим од мојега

оком, па да се потпуно исцрта слика ове старинске интересантне установе [1]).

То је каква таква слика данашњега безистана. Ну да погледамо нешто и на старије време, пошто су овакве установе не само својом организацијом, него и местом и грађевином свуда старе. Пролазећи кроз скопљански безистан, ја сам позади садашњих дућана на два три места опазио опале старинске зидове и сводове. Нисам имао времена да много распитујем и разгледам; за то сам о староме безистану тражио шта су путници пре мене забележили. Наш понајстарији путник који је нешто забележио јесте Гед. Јуришић [2]). „Овде у Скопју у вароши — пише он — налази се једно велико старо, но са свим тврдо и врло лепо зданије, у којему много соба има, како на дојњем тако и на горњем спрату. Све су ове собе на ћемер (свод) сазидане; зданије је ово оловом покривено. У ово зданије уносе се трговачки еспапи, од којих се овде и ђумрук узима. Овде приповедају да је ово зданије Душан саградити дао, које је у оно време за касарну српских војника служило“. И Јастребов о истој згради мисли да је још од цара Јустинијана, и наставља овако: „Зграда је врло добра, двокатна и зове се Куршумли-хан. У њојзи су магазе, а има и неколико балкона од тесаног камена. Сводови су тако јако начињени, да ће још дуго и дуго трајати. — — Осим овог хана има

[1]) Ја сам описао овде, како сам умео, што сам сам опазио. Пазар цариградски, који је, донекле, прототип свима овима, описивали су многи. У нашој књижевности пазар је цариградски описао др. Владан Ђорђевић у књизи „Цариград и Букурешт. Београд 1874.“ У иностраној књижевности најчувенији су описи Теофила Готје у његовој познатој књизи о Цариграду, и де Амичиса (Edmonto de Amicis, Constatinople. Traduit de l'italien par Mme T. Colomb. Paris. Hachette, 1883, стр. 71) опис који се једва може надмашити.

[2]) Дечанскій прѣнацъ. У Новомъ Саду 1852, стр. 112.

и других прастарих зграда, као Сули-хан, Кјутуб-хане т. ј. библиотека која стоји празна, Капан-Хан итд". [1]) Познати француски путник и етнограф Лежан забележио је такође две три речи (из 1867) о безистану или како га он зове караван-серају. Он се сећа мало пре помињатог варварства грофа Николомини, наводећи како су тада Аустријанци хтели да запале ту зграду, па нису могли да то изврше, јер је и даље остала. Лежан је на стубовима и на зидовима распознао уписана имена разних дубровачких трговаца (н. пр. Zemagna), који су ту имали своје канцеларије. Лежан се жали на небрежљивост турску, да она довршује из дана у дан разоравање које су започели аустријски војници пре 200 година [2]).

Још има једна црта, која особито карактеристично дира оне који долазе са Дунава и Саве, а то је продаја воћа у Скопљу. Кад се на ту страну погледа, мора се помислити, да она планинска линија што дели воде Дунаву и Егејскоме Мору одваја два света један од другога. И у опште, воће мал' те неће давати Скопљу његово најглавније обележје. И у безистану и на пијаци и иначе по улицама воћа је изобиље и у количини и у каквоћи и у различности. Тек сам у Скопљу разумео, за што су наши Македонци свуда воћари [3]). И клима ће и положај чинити, те има бољега воћа овде него с оне стране планина, што својим уморним масама на озбиљној ширини међу западном Моравом и Вардаром балканско полуострво двоје. Али без икакве сумње, људи овде воће и много боље негују. Ја сам провео у Скопљу 27 и 28

[1]) Гласник 57, 41.

[2]) Le tour du monde par M. Edouard Charton. 1873. Deuxième semestre. Paris. Hachette. 156.

[3]) И у самом Цариграду, где су воћарнице тако раскошне и елегантне, благодарећи дивном положају светске вароши, мало где да не можете воћа пазарити нашим језиком.

Октобар 1886. Ма да је прошло време лубеницама и дињама, којих у Србији већ нигде нема, овде их се пуно по продавницама налазило, и говоре људи да их се налази преко целе године. Јабукама као да особито годе горе што се простиру средином Балканскога полуострва. Знам да су у Србији најбоље из ужичкога округа. Уз Мораву идући, у Врањи се осећа знатан напредак у сортама, сласти и укусу јабука. Скопље им је и за поглед и за сласт право средиште. Већ се и у Београду зна за чувене *тетовске јабуке*, а Тетово (по староме Хтетово) је јужно од Шара, а западно од Скопља, и биће на славнији предео за производњу јабука. И по Цариграду се продају тетовске јабуке; само што им се (као, на жалост, свему нашем) не зна право име, него често иду под *албанске*. Јабука ситних и крупних било је тако пуно и целим камарама, да је у очи падало, и ја тога нигде нисам видео у толиким количинама на продају. Али тип и карактер питомије и јужније климе, акценат природној производњи давало је грожђе. Грожђа, особито дренка, било је напреднога, да га се онакога ни у Цариграду видети не може. Тај је дренак крупан, меснат, боје црвенкасте (као пловдинка, коју обично у нас скраћено зову динка) угаситије и отворенije, жуте као ћилибар, и црне. И код нас је то тако звано грожђе за трпезу, које се особито цени и врло негује, али колико знам, оно никад не сазри, или врло ретко, и укус му увек има нешто непотпуно, што не може како ваља да задовољи. Али укус је овде укус потпуне зрелине што даје цену овоме грожђу, и што се и по самоме светлијем и отворенијем изгледу с места познаје. И тога је одличног воћа такође пуно било. Кувани кестени пушили су се на продавницама на све стране и по пазару и ван њега. Осем тога, крушке, мушмуле, оскоруше виделе су се у гомилама на све стране. Са воћа, које најбоље показује не само при-

роду, лепоту и родност земље, него и вредноћу и марљивост становништва, да пређемо и на друго, што карактерише природу пољске привреде у скопљанској околини. Пиринач се, чини ми се, од старијега времена, сејао у Скопљу, и обиље воде, уз веома топлу летњу климу, чини Скопље особито подесним за производњу пиринча. Казали су ми турски чиновници, да се сад пиринач не сеје због санитетских разлога. Казали су ипак, да има у околини Скопља Оризар-хас, као нарочит предео, за сејање пиринча. Нисам могао разабрати где се баш налази тај Оризар-хас. Али казали су ми, да се пиринач нарочито гаји у Кочанима, 18 сах. на исток од Скопља, у долини Брегалнице, с положајем под планином која га заклања од севера, и да се тамо људи само тиме баве. Познато је, да се пиринач некада и даље на север сејао, на име међу Алексинцем и Нишем, што имена села још сведоче, али се не зна за што се то изобичајило.

Има још једна ствар која особито карактерише, а то је домаћа теглећа животиња. Овде се много више употребљују магарци. Те је животиње пуно, и с њом се врши већи део службе за пренос између села и вароши. И јашу их врло много. Долазећи у Скопље сретали смо гомилама људи где јашу на магарцима. Од села идући у варош, на њима су били товари; пошто је товар продат, господар се враћа дома јашући на магарцу. Сретосмо, до душе, и једнога хоџу који сигурно није ништа на продаја носио, него је и овамо и онамо на магарцу јахао. Дрва и угаљ за варош скоро се искључиво на њима вуку. Угаљ (од дрвета) такође је артикал који карактеристично одваја овамошњи живот од садашњега нашег. Као да се угља више троши него дрва. То је у вези и са начином и судовима кувања; све се кува на жару и у судовима (од бакра) за такво кување прорачуњеним; то је у вези са начином грејања (жаром у мангалима).

Угља су биле велике гомиле. Занимљиво је како га спремају за пијацу. Товаре га у дугачке вреће и у неке сенете од непоплетена прућа, на дну скупљена у гомилу и повезана горе у ширини на неколико места. У тај сенет или у вреће трпа се угаљ, па се озго заврши зеленим храстовим лишћем, које спрам црноће угља врло лепо одскаче. Или је то само по обичају, накита ради, или лист храстов хоће да покаже, да је угаљ од храстова дрвета, нисам могао разабрати. Волујских кола имају као и у нас; али што нигде дотле нисам видео, имају волујских двоколица. Точкови су тих двоколица повиши; на осовини је утврђен четвртаст сандук или кошар са шиљцима још вишим од завршетка. У то се меће што се носи на продају. Иначе је сва стока, и коњи, и волови, и магарци, врло сићана, нова времена нису још доспела да бар у овоме какво побољшање уведу.

Међу свима останцима од старине у навикама, обичајима, начину живота и архитектури, највећма ме је зачудило и изненадило, што сам у Скопљу усред вароши видео праву средњевековну феудалну кулу, тако рећи у животу, јер се и сад у њој живи. И доиста наш је нараштај тако већ навикао замкове и куле чисто средњевековнога кроја виђати само у развалинама, да кула као стан породице у вароши не може оставити без дубоког утиска. Та кула припада некоме од старих арбанаских бегова. Она је четвртаста, на три боја, са ниским кровом, у средини авлије. Зидана је мешовитим, тесаним и ломљеним каменом. Налази се у новоме подграђу с јужне стране Вардара, у самој близини железничке станице, што значи да је била изван вароши онда кад је сазидана, јер је то подграђе најновије у Скопљу. На средњем боју има по један прозор са стране, начињен у виду малих алтана, који су тесаним каменом по италијански изидани; на осталим бојевима има такође по

један низак прозор. Жао ми је што нисам могао наћи начина, да у кулу уђем, те да што сазнам и о унутрашњем распореду, или и о животу и прошлости њезинога власника.

Нова и стара култура у Нишу су већ свршиле двобој, и стара се култура повукла у остављене јој старинске крајичке, уступивши место новој култури и новоме животу, који се поносито шири и развија. Скопље даје други утисак. Писком локомотиве од мора а испод намрштених падина Водне јавља се нови живот, али му се стари упорно противи још непотресеном урођеном инерцијом. Једна вечерња сцена живо ми је оставила у памети слику ове борбе.

Блага јесења месечина обасјавала је питому скопљанску равницу својом меланхоличном светлошћу. Вардар се журио својим немирним водама даље к мору. На обалама његовим покрет, пун шаренила и мешавине, обичне у једном турском месту, био је прилично жив. Тамне масе Водне дизале су се изнад железничких зграда. Кроз тих шумор ове балканске вароши јасно се чула старинска песма, коју је у њеним меланхоличним мелодијама удешавао гајдаш Македонац, одмарајући се у вече покрај посла, на ком је вас дан радећи провео. Његови старински звуци будили су у мојим мислима један по један век и једну по једну слику. Један воз из Косова баш у тај мах пробо ваздух тутњавом својих гвоздених кола. И она стара свирка престаде. И моје мисли оставише меланхолични правац изазван оном старом песмом. И мислио сам на оне хладне, али последицама тако топле, гвоздене потресе, који у животу народа стварају обрте, оплођавају нове епохе. Та кад је чудна судбина, та кад су недомашни душевни покрети једног јединог човека, како да се не дивимо чудесности оних покрета који судбином народа управљају!

III

Низ Вардар.

Негде сам читао, да су некад пре наших садашњих река били редови језера у планинским котлинама, и да су после воде пролокале брда и начинили садашња речна корита. За то су та корита негде широке равнице међу брдима, дно тих некадашњих језера, а негде теснаци и клисуре међу брдима. На планинским рекама ова се теорија прилично и сад оправдава. На Морави имате редом плодне широке равнице око Врање с теснацем око Цепа, равнице око Лесковца с врло кратким теснацем на Курвинграду; равнице око Ниша с теснацем на старој граници међу Нишем и Алексинцем; равнице око Алексинца с теснацем пред Сталаћем; равнице око Параћина и Јагодине, с теснацем ниже Јагодине. Чудно је некада морао изгледати тај низ великих водених равница међу бреговима, везан можда уским млазовима воденим. На његовом су месту најплоднија и најнасељенија места тих предела, средишта рада, трговине и саобраћаја. Као што је Србија низ Мораву, тако је, у обрнутом правцу, Македонија пружена низ Вардар. Вардар је од најстаријих времена главна артерија, главна саобраћајна линија Македоније. И колико са севера моравска саобраћајна линија води у ову, толико с југа вардарска саобраћајна линија води у моравску. И Вардар даје исту слику, коју и Морава, с разликама климе, које се лако појимају кад узмемо у рачун високе и широке планинске масе, које Македонију од севера затварају. Само се око Вардара равнице и котлине друкчије ређају. Прва је равница полошка (те-

товска), богата водом, којој је на врху Костово, а при дну Тетово (старо Хтетово). И она мора имати величанствен изглед, узимајући на ум њену висину и високе планине у наоколо. Тај се предео звао у старо време *Полог*, и делио се на *доњи* и *горњи*. У споменицима се српским врло често помиње. Ту Вардар тече скоро од југа к северу, па после, пробијајући се на ново кроз планине, обогаћен водом из више речица, које се у тој хтетовској равници у његово корито сливају, окреће од запада к истоку, докле не изађе у равницу скопљанску. Богата је, обилата водом и прекрасна за поглед та равница. Још се по њој виде останци некадашњега језера. После 23 километара вожње покрај западног оквира брегова, где се равница, пред путничким очима, од Скопља идући, на лево развија, дође се у село Зеленик, после којега одмах почиње теснац, којим се скопљанска равница завршује. Врло је леп тај теснац. Облици планинскога крша у свима варијацијама прате пут, а с њима упоредо бистри и брзи Вардар, такође у свима облицима лепе планинске реке, да му се лепоти надивити тешко. Од тог комада железнице међу Зеленником и Велесом к западу дижу се висови од 1500 до 2000 метара простирући се даље према планинском сплету Шар-планине, једноме од најзнаменитијих на полуострву Балканском. Кад се изађе из теснаца у дугуљасту равницу пред Велесом, коју су брегови, размакнувши се мало на страну од Вардара, оставили, види се, на десној обали Вардара *Башино Село* (на аустр. ђен. штабној карти Pasakiöj, али погрешно, јер га, како је назначено, зову и изговарају урођеници), веће место по брегу више Вардара. У томе селу и сад има српски учитељ. После се долази у Велес. Железничка је станица на два три километра северно од вароши, на левој страни Вардара. Мештани у мрким сукненим хаљинама трчали су око железничког воза нудећи на про-

дају за 30, 20, па на послетку и за 10 пара црвене крчаге од печене земље, напуњене водом. Тај обичај нигде нисам видео, а одмах смо се уверили, како је удесан и практичан. Оставивши станицу, пролази се кроз Велес, који лежи на самом ушћу новога или продуженог истог теснаца, кроз који су се Вардарове воде некада морале пробијати. Не знам како је живети у Велесу, али мало има за око лепших места од Велеса. Варош се диже тако амфитеатрално уз доста стрме брегове на левој страни Вардара, куће се ређају тако живописно, и уз то их има не мало, што увећава утисак, тако да се од лепоте Велеса око одвојити не може.[1]) Куће су грађене угледно, све у једном непоменаном источном стилу, са познатим обиљем прозора, те је и то обиље простора за светлост према сунцу, које је са југоистока сијало, увеличавало прекрасни утисак. Вардар се ломи кроз сред вароши, само што је незнатан део вароши на десној обали. На прекрасним местима крај Вардара нису заборављене познате источне каване, и ми смо се из вагона гледали са онима који су нас, види се, с много мање интереса посматрали. Велес је чувен код нас по многим људима који се из њега или околине му виђају у разним пословима по Србији. Људи су одатле познати по бистрини и даровитости. Садашњи историци Турске узимљу да је славни турски везир Ћуприлић из Велеса, пошто се Велес по турски и сад зове Ћуприли.

Пошто се из Велеса изађе, улази се опет у дугачку клисуру која управо чини целину с оном северно од Велеса, која се јужно од Зеленика почиње. Пошто се кли-

[1]) Леон Хугонет ово пише о Велесу: La ville s'étage sur des collines ravisantes. Elle est coupée par le fleuve et le chemin de fer qui suit la rive droite de celui-ci. Je ne me souviens pas d'avoir jamais vu une voie ferrée traverser le milieu d'une ville.

сура нешто рашири, долази се иза 28 километара вожње од Велеса у станицу која у железничком распореду пише Veneciani-Gradsko, а у једном немачком делу је већ понемчена у Venetianisch-Gradsko![1]) И сад не знам како се то управо зове. Хан у делу „Путовање кроз поречину Дрина и Вардара“ и на карти и у делу има *Виничани* или *Виништа*, од којега би последњег могло бити Винштани. У околини те станице видим на карти место Виничани (ваљда Венчани, или Венечани), неко село у планини, и Грацко, место на самој линији. Ту су негде трагови или развалине Просека града, који се у историји помиње са Велесом, Штипом и Струмицом, и који је био некад средиште за овај део Македоније или за средњу Македонију, ако од ње предео Скопље-Кратово одвојимо. Ту је био Стрез, који је помоћу Стефана Првовенчаног овај крај од бугарских владалаца отимао. На картама данас нема ништа, али све говори за ово место. У тој околини на ушћу Црне, која тече из предела битољско-прилепскога био је римски град Stobi, којега име као да је мало даље на исток у садашњи Штип пренесено. Али је очевидан доказ како су још Римљани осећали потребу да ово место обележе утврђењем. Место је у осталом обележено и природом. Ту се у Вардар уливају две јаке притоке, с лева Брегалница, а с десна Црна. Али као год што је Просек могао бити на изласку из велеске или бабунске клисуре, тако би му се исто место могло дати и на уласку у демир-капијску клисуру, где се такође и развалине града налазе. Немамо ближих података, по којима би се за једно или друго место одлучивати могли, али даље бити неће.[2]) Но да погледамо шта је пред нама.

[1]) Rohnstock Volkswirthschaftliche Studien über die Türkei. Poln. Wartenburg, 1886.

[2]) И К. Јиречек и сви остали узимљу да је Просек на овом крају уз Вардар, пошто се поузданије зна из једног ла-

Усред пустог места видела се жива станица са доста зграда, гостионицама и великим прометом. По свему је то једна од највећих станица на путу од Скопља ка Солуну. Кад сам почео разбирати за узроке тога појава, коме у близини не могох узрока разабрати, казаше ми да је то станица за читав део Македоније, један од најбогатијих и најплоднијих, за равнице или језеришта око Битоља, која се на југ до Флорине (старога Хлерина), а на север до Прилепа пружају. Јер доиста равнице око Тетова, Скопља и ова око Битоља све су што чини вредност и богатство горње и средње Македоније. Те равнице, преко 600 метара више мора, пружајући се у дужину на 70 а у ширину око 15 километара, драги су камен овога предела. Оне излазе, јединим путем од Прилепа низ Црну, овде на железницу. Мало даље од станице прелази се Црна, и маса бистре планинске воде, која њоме јури у Вардар са оних високих поља, зачуђава путника, а на Вардару се с места позна ова притока, јер он од ње постаје на чисто два пут већи. Енглески консулски извештаји говоре, да је пут до Прилепа и Битоља добро израђен. Битољ је такође једно од већих места у целој европској Турској. Битољско-прилепски предео забележен је у енглеским консулским извештајима по великој извозној трговини са житом и по увозној са енглеским памучним и гвозденим израђевинама.

Пошто се изађе из Клисуре, која на ново почиње после Велеса, настаје око Вардара прилична равница, опкољена маним бреговима, која се пружа око четрдесет километара. Са северног краја те равнице, одмах пошто

тинског споменика (Ljubić III, 402) да је Стрезова држава била око средњега Вардара. По томе ће бити погрешно, што Г. Јуришић (Деч. првенац 109) бележи да је Просек био у градићу који стоји над вардарским теснацем, четири сата од Скопља а осам од Тетова удаљеном.

се изађе из клисуре од Велеса, види се у лаком полукругу права баријера или низ висова, који се пружају попреко спрам тока Вардарева, од истока к западу. Тај венац брегова јесте граница средње и доње, или северне и јужне Македоније, он је граница јужне и северне климе у овој занимљивој провинцији. Он је граница која одваја приморски од планинског појаса. Он је граница, на којој су се задржавала освајања, на којој се делила власт. Он је граница, на којој многи виде и етнографске белеге. И само назвање, по једној фигури од стења, које се савило над Вардаром, обележило је просек тога венца, куда се Вардар пробија, значајним именом Демир-капије. Кад се само по карти гледа, не да се ни помислити, како је у природи та граница разговетно обележена. Она се покаже чим се изађе из теснаца што је јужно од Велеса, и после се позадуго види. То су висови, који код језера Преспе допиру до висине од 2359 метара у вису Перистеру југозападно од Битоља. Обилазећи битољске простране долине или језеришта јужно од Флорине (старога Хлерина), ти се висови стеру према северо-истоку под именима Нице, Кожуф (Кожух), Блатац, Буле, Марјанска Планина. Као Демир-капија оне стискају Вардар и продужују се око долине Струмице и између Струме и Брегалнице, где узимљу већ чисто северни правац ка Ћустендилу. Врло се мало данас зна о хипсометријској пластици Македоније. Још мање о именима њених висова, долина, потока и насеља. Тако, на прилику, простор између станице Веничани—Градско и станице Демир-капије, пружен у дужину од 42 километра, на картама изгледа као да је покривен планинским огранцима. У истини и јесте тако, али су ти брегови ниски и мали, они су налик на море кад га бура заталаса, а доле к југу јасно се види у својим плавим цртама она планинска баријера. Лепо говори Леон Хугонет у предговору к његовој књизи La Turquie

inconnue (Paris) 1886 о овоме. „Прекрасно Балканско Полуострво, вели он, тако је мало познато, да га и многи његови становници не познају потпуно. Нико га није топографски у картама цртао; што је на карти аустријског ђенерал-штаба, оно је ресултат крадом и овлаш чињених посматрања, и ту је пуно погрешака а још више празнина. Нико није покушао да састави озбиљну статистику, нити је тако лако обележити порекло многим расама, које на Балканском полуострву не живе једна уз другу, него помешане једна с другом, и боље знају које су вере него које су народности и којега су сродства етничког“. Исти путник пролазио је овим путем у почетку Јануара знамените 1878 године, пре него што су у Дренопољу закључени прелиминари мира међу Турском и Русијом. Мислим да се наши људи још сећају како је те године била јака зима, и како смо и ми што смо били остали код кућа сећали се сваке ноћи оне наше браће која су на снегу имала да издрже тегобе ратне у борби за народно ослобођење. И Л. Хугонет приповеда о снегу, мразу и јакој зими у Куманову и Скопљу. А ево како говори о промени која се осећа кад се прође Демир-капија и кад се кроз последњу планинску преграду сиђе к равницама отвореним мору: „Зачуђавате се изненадном променом температуре, коју осећате кад прођете ове планине. Већ два месеца нисам имао прилике да видим земљу, него сам непрестано живео у снегу и у температури која се мењала међу двадесет и двадесет и пет Целзијевих. Одблесак светлости од снега морио ми је очи. Због тога лекар у Скопљу није никако излазио без плавих наочара. После сам чуо, да су исте наочаре давали војницима из Јерменске, који нису навикли на снег. Али прошавши Демир-капију, уђосмо на један пут у са свим друкчију климу. Из сухе студени упадосмо на један пут у влажну топлоту“. И други, који су ту линију више

пута пролазили, говорили су ми, да се свагда живо осећа разлика оштријега и мекшег ваздуха. Тога дана кад смо ми полазили, било је из јутра 8 или 9 више нуле по Реомиру. У пределима јужно од Демир-капије нашли смо на топлоту хладовних летњих дана, и исту смо топлоту уживали три четири дана, докле смо се бавили у Солуну. И на вегетацији могла се осетити промена, ма да је још рано било. Покрај железничког пута видели су се овде онде џбунови смокава и поједине баште засађене дудовима у правилним редовима, краткога стабла, удешеним скресавањем да се лишће брати може. Дудови су ти били пуни угасито-зеленог листа, и показивали су да се у овоме крају Македоније живо ради на свиларству.

Прошавши Демир-капију и теснац који за њом следује, железница долази на станицу Струмицу, на којој нема ни села ни вароши. То је као оно у станици Веничани—Градско излазак за варош Струмицу, која је на исток преко планине, већ у водопађи Струме. Близу железнице су и два места, знаменита по вину, у којима, како ми казиваше, роди најбоље вино у Македонији. Једно је Тиквеш, мало даље северно у долини Црне, југозападно од станице Веничани—Градско и станице Демир-капије. За њ је и околна места на железници излазак у станици Криволак (Криволук), где заиста Вардар током својим прави крив лук. Друго је још знатније и с још одличнијим вином место Гуменце, на странама већ са свим отвореним приморским равницама. Вино из Гуменца најодличније је у Македонији, и служи се већ по скупе новце по гостионицама у Скопљу, Солуну, и другим местима. Станица Гуменце удаљена је од Солуна само 61 километар. Имао сам прилике огледати то вино, и доиста има сва својства одличних црних вина. Ни Гуменце није покрај станице која то име носи. Оно је даље унутра у врху једне побочне долине која своју и околних

долина воду у Вардар спушта. А треће је винско место у Македонији Њагуш (Niausta, Niagusta) испод брда Агостос, како је и старо име. То је место на запад од Солуна, на западном крају солунске равнице, међу Воденом и Бером (Караферијом). Производња вина у Македонији није незнатна. Ево шта о њој вели један стручни извештај. „Виногради из вилајета солунског (у који иде само југоисточна Македонија, докле се западна налази у Битољском а северна у Косовском вилајету) могу дати 12,000.000 килограма вина и 1,200.000 килограма комовице. Узме ли се у тај рачун и вилајет битољски и косовски, може се рачунати 30.000,000 кил. вина и 3,000.000 кил. комовице. Кад би власници још почели радити своје винограде бољим начином, та би се цифра још могла умножити. Земља је, хемички узимљући, пуна састојака, потребних за добро вино. Кад би се вино производило довољном а не примитивном вештином, могло би га бити много бољега. Винска су места у Македонији: Тиквеш (Кавадар), Велес, Аврет-Хисар, Лангаја, Назаргиш, Јенице-Вардар, Гуменце и Њауста (Њагуш). Најзнатнија су последња два. Вино из Гуменце личи на Медок, и може се надметати са Реквеном из Шпаније и Русиљоном из Француске. Од грожђа из Њаусте може се правити одличан Бургоњ. То се вино у великим количинама извози за Египат, Цариград и сву Турску. Старо вино из Њаусте порумени, добије особит букет, и цењено је за слабе и болесне ради опорављења. Њауста, по садашњем примитивном начину продукције, производи на 1,000.000 килограма. Грожђе се продаје, како које године, од 60—80 гр. сто ока. Нема особитог изгледа, али даје добро вино. Знаоци цене, да је Њауста најбоље вино у Турској. Гуменце производи 2,000.000 килограма вина. Гуменце се може поредити с јужним француским и шпанским густим винима. Укус

му је такав, да се лако може употребити у спајања сваке врсте.[1]«

Станица *Ђевђелија* је у средини прекрасног једног поља, кроз које железница правом линијом јури. Варошица је мало даље на запад. Име је грчко (од *ζευγελατεω*), и у овој истој промењеној форми Ђевђелија у значењу *орнице* или *орница* познато је и у старом српском језику. (види Даничићев речник). Енглески консулски извештаји[2]) говоре, како је Ђевђелија пре десетак година, док се још није била отворила железница, била мало незнатно село, а како је данас варош која се јако развија. Као толике друге станице уз ову железницу, и Ђевђелија нема своју знатност ни од себе, ни од пространог и лепог поља око себе, већ од предела Моглена западно и за леђима њеним. Са јужних страна Нице, Кожуха и Блаца планине, спуштају се потоци, од којих постаје река Могленица. Предео у границама њеним зове се Моглен (на Хановој карти још и *Меглина*), и одавно се зна и помиње. Рано још, у XII веку, прочуо се по томе што је пристао уз јеретике Богомиле, и ту се у Моглену против те јереси борио владика могленски Иларион, који је тога ради за свеца проглашен. Из истога извора у једно знамо, да је Моглен био архијерејска столица под Охридом.[3]) Моглен се турски зове Карач-ова што значи Тамно Поље или Црно Поље. Горњим својим делом излази на Ђевђелију; доњи је већ сам собом упућен на солунско поље и у Солун. Са Ђевђелијом је још нарочитим путем везано место Мајадала (на аустријској ђен. шт. карти, а

[1]) Turquie од 1887, Constantinople, Nr. 4.

[2]) Further correspodence relating to article XXXVIII of the treaty of Berlin (Balkan railways). 1884.

[3]) Дело патријарха бугарског Јевтимија из XIV века о Илариону епископу Могленском издао је Ђ. Даничић у Starinama I, 65.

у енглеским конзулским извештајима Маја-даг, у Хана пак Мајадаха), где популација, искључно мусломанска, производи *абу* за потребу војске турске. И у Моглену, томе староме јеретичком леглу, становништво, мешовито по народности, већином је мусломанско. Чудна истоветност у случају, да се потурице данас виде већином онде, где се у старо време знало за Богомиле и јеретике! Ово ће се тицати и Босне, па по том и крајева јужно од Пловдина, који су, како се зна, колевка ове секте били.

Иза Ђевђелије долази већ последњи теснац, прозван *Цигански Теснац* на Вардару, састављен од ниских каменитих брегова. Западно платно те ограде дели на том месту теснац вардарски од долине у којој је горе поменато виноградско место Гуменце; на исток је, мало даље, Кукуш, средиште покатоличених Бугара, за којих се школовање католичка пропаганда у Солуну брине. Кад се из тога теснаца изађе, Вардар је већ као Морава у доњем Поморављу. Он је тих и разливен. Приспео је куда треба, и више се онако не жури. Одмах после изласка из теснаца, прелази се дугачким мостом, који има у дужину 1017 енглеских стопа. Одатле даље већ је право солунско приморје, у коме и ваздух и околина и земља и становници и њихови станови изгледаху много друкчије него у оним равницама које смо ми у близини Саве и Дунава оставили. Ту и ми завршујемо ове белешке.

Додатак

Пошто сам толико писао о Скопљу, да се овде, на крају ових бележака сетим једнога од првих писаца из тих крајева, Кирила Пејчиновића Тетовца, који је био игуман у Краљ-Марковом манастиру код Скопља у Марковој Реци. Прва Кирилова књига *Огледало*, у којој је знаменита његова поука хришћанима, прави катихизис народно-хришћанскога морала, изашла је 1816 године у Будиму трошком Косте Стошића „попа от Призрена града". По томе наш Тетовац стаје у ред са Доситијем и Вуком, износећи штампом на свет дијалекат свога краја. То сведочи колико је онај крај у почетку овога века пробуђен био. Занимљиво је и то, што Доситије, питомац нових мисли које су у северне крајеве народа продирале, излази с новим појмовима и са слободоумном философијом XVIII века, а наш Тетовац, с другог краја народа испод Шар-планине, и у помисли од тога далеко, покушава да пише народним језиком проповед — о оном истом народно-хришћанском моралу којим је сав наш стари живот био проникнут. Тај је пак морал био у основи оне исте балканске традиционалне цивилизације, која је у овим путним белешкама на више места додирнута или поменута.

О Пејчиновићу се у последње време почело писати у српској и бугарској књижевности поглавито поводом

међусобних препирака о ономе шта је српско шта ли бугарско.[1]) Не опомињем се да је ко изнео какав год оглед његова текста. Ја сам на ту потребу често помишљао, али ми је тешко било смислити начин којим да се текст Пејчиновићев изнесе у пуној својој природности. То се по мојим мислима, не би постигло, ако би се беседа Пејчиновићева штампала онако како ју је он оставио. Правопис му је пун неследствености и неправилности; речи се који пут по две састављају, или поједине на две и на три растављају тако да то смисао замршује. Интерпункција такође више замршује него што помаже разумевање. С тога сам се одлучио да овим белешкама додам два три исписа из беседе Пејчиновића у потпуно верној транскрипцији данашњим правописом, са сређеном према смислу интерпункцијом, с речима правилно састављеним и растављеним, а иначе с најпажљивијим чувањем свију дијалектичких особина. Тога ради сам и од акцената задржао свуда оксију, уверивши се да она врло често показује акценат онамошњег дијалекта. Истом тако се, по моме разумевању, може како треба познати и уживати Пејчиновићево писање и Пејчиновићев дијалекат. Тек овако у целини може овај текст показати карактер дијалекта Пејчиновићева. С тога и дајем овде места овим оригиналним огледима писања из самог почетка нашега века.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Ви́дите, благослове́ни христија́ни, ка́ко на́с Бог ви́кат че́да! Пошто сме че́да, за то́'а и ми его викамо татко. Ама и то'а ви́кање са́м Христо́с Бог научи на́с. „Иже јеси небесје́х оче на́ш“ ће рече татко на́ш. За што не не научи да рече́мо *татко мо́ј*, та́ко *та́тко на́ш?* И

[1]) И ја сам га с лингвистичке стране црпао у расправи «*ђ* и *ћ* у македонским народним дијалектима». Види Српска Краљевска Академија. Глас XII. Београд 1889.

ми та́ка го ви́камо кога му се мо́лимо, го ви́камо *татко на́ш* а не мо́ј, ле́б *на́ш* да́жд на́м, не ле́б *мо́ј* да́жд *мње*, и оста́ви *на́м*, а не вели́мо оста́ви *мње*, и па́ки не в'веди *на́с* во на́паст и изба́ви *на́с* от лука́ваго, за што не се мо́лимо за себе та́ко и за сви бра́ћа, за што да пока́жемо братољу́бије а не самољу́бије, да живу́амо ка́ко бра́ћа, једе́н за друго́га да се мо́лимо, једне друго́го да жали́мо, једне другому да помо́жемо, једе́н друго́му тежи́но тада да но́симо, си́реч једе́н друго́му да прости́мо што ни досади́ле, за што вели свјати́ Па́вел: Друг дру́га тјаготи носи́те, и та́ко испо́лните зако́н Христо́в. Ако мије не испо́лниме зако́н Христо́в, несмо ни христија́ни. Пошто несмо христија́ни, а за о што сме? Пошто несме Христосови љу́ди при Христа, во ра́ј не мо́жемо да иде́мо; пошто што неће идемо у ца́рство небесноје, а за што се му́чимо на ово́ј ве́к, за што пости́мо, за што се кри́теамо, за што се закопу́емо, за што за душа дава́мо, за што от други ве́ри му́чени би́дну́емо, за што от ка́лдрма до́лу слезу́емо, за што зеле́но не но́симо, за што хубаво не но́симо, за што от Ту́рци по ма́ло збори́мо, за што, каде не јахат и газа́т, трпи́мо? За што? Не ли за арта? Пошто за Христа трпи́мо, баре да го слу́шамо што ни вели. Он не ни вели нешто те́шко, та́ко ле́сно. Он ни вели́т да лубимо један друго́го, да се пра́штааме, да се жа́лиме, да седи́мо мудро, да не збесу́јемо ка́ко ма́ли деца, да не се опи́јаме, да не блуду́аме, да не пијемо вино без мера, да не ска́камо хоро ка́ко безумни што ска́кат. А мије и празнико-т што го слу́жиме једна у го́дини, а та и не́го непристо́јно го слу́жиме, а не побожно, ба́ш на деном вардио да се опи́јемо, да ска́камо, да збесу́амо. Сва но́ћ седи́те, пеете и бесу́ете, не го мо́лите светцом, та́ко га љу́ту́ете. И то́ј не ве измо́лует пре́д Бога и не ви помо́жут и на филе си арчи-те. Арчо-т ако сакаш да ти

се фáти, што го слýши, што го мóлиш, слýшај да ти кáжем кáко да чинúш. Спроти дéн отиди у црква, узми свéћа, темиáна и мáсло за кандила, та запáли и помóли му се, Богу со молúтва-та од светецо-т што го слýжиш, со него'а-та молúтва да ти прости! Ама ти да прóстиш свáкому који што ти досади. Иди простú се со него, зере и Бог не ти прошта. А ако слýжиш свéтца, и светецо нема што да чинúт от кáда имаш лóшо срце. И опрóсти се, и помóли се и за себе и за него, пáк дóјди дóма, помúсли úмаш ли некоји прéатељ или непрéатељ, имá ли некоји хапс, имá ли неко бóлен, има ли некоји гóл, имá ли неко глáден, и иди види га, отнéси му или зайре, или дрва или што гóд, и речи му: На ти, брáте, за утрешен или денéшен, за него'о имја. И вечер-та седни вéчерај мúрно, не пóј песни раскошни, не седи до полнóћ, легни порáно, стани порано, узми просфора и свéћа, иди у црква на славослóвије и на божéственаја слýжба, сúреч на литурђúја. И дури седúш у црква, не мúсли за на дрво, за дóма или за тргóвина. Бáш и некоја невóља ако úмаш, пáк да не мúслиш и за њу, тáко остáви ју на Господа, и Господ похубаво ће тú ја расправи. От тебе ти ништо не мóжеш бéз Бога. Пáк у јутру аште излéзеш от црква, сиромаси просјаци што са прéд црковна врата, дади им по нешто мало на свакóго мúлостиња, ћи Бог и тебе да те помúлува, за што така вели Христóс: који дава нúм. мене дава, и ја ће му врáтим отвúше и на овај свéт и на второ пришéствије моје во царство небéсноје.

Који тáко чини, тóј јест Христóсов чоéк, и Христóс му бýде помóштник и покровúтељ души и тјéла јего и имјéниј јего, а вије, браћа моји, који не чинúте тáко, но угађате вóљи и пóхотем вáшим а не Богу, ни свéцу? Ама ће речéш: нéмамо црква, немамо поп у село, и не знáјемо кáко трéба; тáка најдохме, така ћемо остáвити. Немој, брате, не остáвај тáко; уклонú сја от злá, и со-

твори бла́го. Ако немаш црква у село, а ти иди у гра́д, иди у други́ гра́д, иди у некоји ма́настир, а не оста́ни на то́ј голем де́н, не оста́ни бе́з зако́н, зере риба жива стоји́т со вода, христија́ни со зако́н. Хич ако неси кадар, не мо́жеш ништо да учини́ш зако́н, баре не чини и безако́ниј е, та́ко баре седи укаарен, и речи: на дене́шни де́н сви христија́ни у зако́н стоја́т, Бога мо́љат, Бога хва́љат у́ цркви и по божји кући, а ми прину́ждени јесми всего того лишити се И помоли́ се Богу со слзи, и речи: изба́ви, Боже, от ово́ј есап ло́ш што го има́мо, наста́ви на́с, Госпо́ди, на истину твоју, испра́ви стопи на́шја к дјела́нију за́повједи твоја. А ти не седи, ни кахарма ника са сла́вет не ти је за сво́ј селамет. Пости ти дошле, ти не ми́слиш еле по́ст јест, по ма́ло да јадеш и от всего да воздржа́ваш се; не ми́слиш еле рождество Христо́во иде́т, сака да се пресрете хуба́во со чистота, со до́бри рабо́ти, за што на де́но-т на први-от кано́н вели́т: Ду́хом свети́м Христо́с се ра́ђат, славите! Христо́с иде от не́бо кон на́с, срја́штите, си́реч срети́те! Христос на земли, возноси́те сја? По́јте Госпо́деви вија земља, и весе́лијем воспо́јте, љу́дије, јако просла́ви сја. Које славосло́вије твоје пошто не чини́ш, та́ка ка́д ти вели́м које сре́тенија твоје, које пје́нија твоје, које воспјева́нија твоје, кому се просла́вил Христо́с? Ала је́лем от тебе, хич во тебе нима́ло, зере посто његов си му го пости́л ско́тски, а не христија́нски. И не мо́лиш Бог, за што је уго́дно нему да ти да́дет; та́ко што је уго́дно тебе, то'а сакаш от него, бе́з есап! А вије се наде́ате на курбани, што ко́лете на Атана́сов де́н, со то'а да уго́дите Богу, а не зна́те јеле тија курбани идолска же́ртва, јевре́јска же́ртва а не христија́нска. То́ј христија́нин што ко́ле курбани не је́ст христија́нин, токо јест Јевренин или идолопокло́ник, и то́ј свеште́ник што пое́т на глава, на ове но́ћ, со свећа запа́љена, ла́же за доби́тка за па́ра, за месо, а у зако́н христија́нски нем' та пи́сано

пóп да чáти на овен, а христијáни да кóлет курбан. Немóјте, христијáни, не колите жéртва крóвна, за што ѝмаме бескровна.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Вѝдите, христијáни, кóлку грéх бѝват со кóлење курбáни, тóкмо со Чифýти-те. А вије се нáдате со тó'а да измóлите Бога и светáго Атанáсија и да протéрате бóлешчини! А Бог велѝт: Нећем да ми колете, ја ни крв пијém, ни мéсо јáдем, а вије ако кóлете, дома кóлите и јадѝте. А вије у црква го кóлете со попом, и велѝте: курбан го прађамо Богу, да се почифýтујете на стáрост. А поп што не ви кáжýјет како јест рабóта-та, токо зарáди тамах уште ве опачит, ви велѝт: ако је, глéдајте си рабóта-та, што сте нáшле, не остáвајте. Ако ве опáчит, на него грéх голém! От него му се дигнало и свештéнство-то и христијáнство-то, и тéшко на тија Јануáрија, када он попува, и тéшко и претéшко и гóрко на негова душа! Ама ако речéте кáко једни сромáси слéпи што велáт: који бил на тóј вéк, да вѝдел, кáко је тáм, и да ли је тáка ка што кажýат? Тóј чоѐк нека чáти вó евангелије от Луки зачáло 83, нека вѝдит што велѝт Христóс: Имаше некоји чоѐк богáт мóшно. Свакѝ дéн се весéлеше, сефá чинеше, а пáк ѝмаше јéден јáбанџија сирóма, болéн, лежéше на пóрта-та от богатио-ти. Бóле имáше живи рани, и глáден со кучиња-та лежáше на пóрта-та, чéкаш кога ће истресе та трапеза измећари-те от богáтио-т. Па и болнио-т се влечéше при кучѝња-та, берéше трошки, и пци-те не му велеа ништо, уште му лижеа рани-те, мý си бришеа со јазѝк, му чинéа икрáм пце-те. А богатио-т нећеше ни једно пáрче лéба, и мало манџа нећеше да му дадет. Дóјде земан, умре сиромао-т. Сромáси-те му закóпаат снага-та халосáна, а душа-та трпежлија анђели пеéнѝ му ја отнесóа у рáј у пазухи Авраáмови во хубавѝња вјéчна. Умре и богатио-т. Богáте

му закопаа та сна́га, а ђа́воли му узеа душа, та се фалиа, та душа његова му га отнесоа во цехнем во ве́чна му́ка. И душа-та му, му́ченѣи се от цехнем гле́да во ра́ј, и ви́де Авра́а́ма во ра́ј и ви́дје и того'а сироме́а што му умре на врата гла́дне, га ви́ѣат та́мо и ви́ка от цехнем: татко Авраа́ме, пожа́ли ме, пра́ти ми Ла́зара што ти стојит у пазуе-т, сме позна́ници со него, прати ми го, нека си натопи прсто-т негов у вода, и нека ми прохла́дит уста моја, зере изгоре́х за вода, и не се трпи от же́шчина. Па му вели́т Авраа́м: Имат мѣи у на́с једе́н про́паст, ду́пка голе́ма, ми је стра́х да не пропа́днем нека́ко и да не оста́нем бе́з него, та́ко нека ми го вопизу́јете, не́ка се весе́лит хубаво, зере на него'а живо́т кога леже́ше на по́рта-та твоја, тогај се мучеше, а сега нека се весели́т во рај, во пазу́хе мо́ји. А ти па́к тогај си чини́л сефа, а сега му́чи се каде те ста́виле. Па му вели́т богатио-т: Те мо́лим татко-оче, пра́ти го ба́ре нека оживе́т и нека идет во мо́ј сарај у моја ку́ћа, нека ка́жет ка́ко се му́чим ја вамо, нека им ка́жет, зере и́мам до́ма пе́т бра́ћа, ми је жа́ље за ни да не и они до́јдат во ова́ја ме́сто му́чно и да не чина́т сефа ка́ко ја што чина́х, за то'а ме доне́соа овде, нека им ка́же да не би́дат немилостиви, скржави, ка́ко ја што бје́х. Па́к му вели́т Авраа́м: Не го пра́ћам и та́мо, нека ми го при мене. Твоји бра́ћа сами зна́ат што је ло́шо, нека не чина́т ако сакат да не до́јдат при тебе у му́ка, па́к ако не зна́ат, и́маат кни́ги; нека оста́ват сефа-та, нека чата́т, нека ви́дат ка́ко тре́ба, та́ко нека чина́т. Па́к ако не зна́ат кни́га, ви́кат да́скали, учи́тели што зна́ат книга, тија ка́жу́ваат, та́ко нема који да слу́шат, идат свето-т по зефк, по сефа, а не идат да слу́шаат сло́во божио каде се ка́жу́је, да иктиза не ет да го пра́тим Ла́зара да ги учи́т твоји-те бра́ћа, они си и́маат учи́тели та́мо, нека се учат. Па́к му вели́т богатиот: Не, оче, от овде да оти́днет чое́к да оживе́т, да оти́дет та́мо да ка́жу́јет, поарно го-

воруј́ет све то тје от тија учи́тели што сат та́мо. Па му вели́т Авраа́м: Таквија љу́ди што не ве́руат кни́ги-те си и учи́тели-те, тија са́т неве́рници, и да им го пра́тим Ла́зара, па́к неће го ве́руаат, ће речáт, се појеширил, станал от гро́б, па́к ла́же свето́-т, уште ће се шегаат со него. Та́ко нека си чинит сефа Ла́зар, зере доста мука тегна́л дури бил жи́в; за што да го вра́ћамо, уште да се му́чи, ни́з ло́ши љу́да ски́та, буду́ќи се наместио на ха́рно ме́сто, нека си го. А ти седи си, куда те ста́виле, а твоји бра́ћа ако не ве́руат кни́ги-те си, и да́скали-те си и они нека до́јдат при тебе, и ни́х ги бере́т ме́сто-то, и уште мно́зи набере́т то'а место, не се напо́лнуст ни́когда!

Ете, христија́ни моји, кој дошол от то́ј вјек? Са́м Христо́с от то́ј вјек до́јде, и ски́та по земља, и турли турли чудеса пра́веше по љу́ди, што не мо́жеа бо́лест да оздра́ват никој еѣми со триста марифети, Христо́с со једна рје́ч, со једно прозбору́ење го оздра́вуеше чое́ка, и умре́ног от гро́б со једно ви́кнуење го оживу́еше и жи́в дома си па́х сто́еше ча́к дур да оста́рет. Христо́с таквија чу́деса чине́ќи, и сваки де́н уче́ше љу́ди и кажу́еше за свешто, и за ово́ј вјек и за то́ј вјек и грех и за севаније, и те́ла, и за душа и за ве́чна му́ка, и за ра́ј и за чое́ка и за ангела и за дија́вола. То'а што кажу́еше све се пи́са у евангелије, четворица апостоли. От ка́ко оти́де Христо́с на не́бо, от каде бе́ше дошо́л, си седна на прво-то ме́сто, па́к десе́ти де́н пра́ти духа света́го на све апостоли-те и, и пра́ти хабер да испи́шат евангелије. И четворица апостоли: Матéј, Ма́рко, Лука и Јоа́н и писа́а што ви́доа, друго ски́таа со Христа, и свешто им се откри, возше́ствије духу света́го. Па́к и де́н дене́ска се ча́ти евангелије, и кој не ве́руа евангелије, и Христа не ве́рујет. И ја па́к со него нема́м рабо́та, да мо́жда ам го нау́чим харно, да бу́деме оба при Христа,

ама ако неће уште по скраија (?), нека идет невериот-от мене!

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Ете та́ко се пра́знуат вели́ки де́н ко́ји јест христијáнин и ко́ји јест ра́длив за своја ду́ша. А ка́ко гле́дам во једни села, да чу́ва Господ, дип гру́бо, ни христијáни може́м да ги наречем, ни па́к неве́рници! Вели́ки пе́ток и вели́ка субота ја́дат и пијáт, у вели́ки по́ст хора играáт, со жена у посте́ља спијáт, на заби́та се усвеат, давија чинáт, се пцуат, се тепаат на са́м де́н вели́к, де́н причештна, чекáат а по́ том узе́л о́сом села попу́ат, ка́де понапре́д да ста́сат, трчáт от село на село со меинзи́л'носи́т свети́ та́пи. А је́дни спромáси христијáни дури ги жали́т, за́ што до само по́лдне чекáат по́па, на са́м ца́рски вели́ки де́н глáдни стоáт и чекáат по́па да му донесет при́чесна, и ви́каат: Се забáви по́по-т, то'а му би́ло, о́на му било; дру́ги па́к вели́т: Ха́јде, да му се натепамо, ћи уште је́днаш да се не забáват. А једни чорбаџије, што са́т мáло позенгини, ка́ко кметинке, па́к тија велáт: не та́ка; да го тепамо, ће не глобит забито-т; та́ко мије, ка' што сме се собрáле вку́п, да иде́мо да отнесе́мо о́вен на ага-т, или на паша-та, да му аливерисама, ћу те́к ем да го напу́тимо, да зе́мемо друго-того по́па, ако је подале́ко со ку-ћа-та. Па́к други кме́т велáт за друго-того по́па, вели́т: каков глобáр је́ст и то́ј по́п, мно́гу земáт, мáхни го тáмо; овáј по́п се забаваат, ама баре помáло земáт, ем вересије; пеет, чекáт за па́ре со го́дини; а другѝо-т по́п со Ту́рци си земáт хакат, ако му не плáтиш. Ко́ј ка́ко вели́т, ко́ј другоја́че, аслиħелам сви-те ху́лат на по́по-т што и́м је́ст зако́ник, што крсти́л во име-то свјати́ја Троји́ци и ги венчáл, и ће ги зако́пат, и што им ет тáтко и поголе́м од роди́тељ него́в. Не се исповéдуат, не постáт ка што се пости́т, и на по́па хулáт, и причешња чекáат до по́лдне. И ја грешни и недосто́јни во јеромонáс е Кирил што

со́м погрешен от ни́х мно́гу и мно́го и преко мно́го, и уште грје́х собра́х што ги осуди́х, созда́није и раби божји и бра́ћа на́ши осуди́х. Ем не се поносу́јем со ни́х, да не даде́т Бог, та́ко ги жали́м, ем ги учи́м, ем се мо́лим Богу, Христу спаси́тељу на́шему, се мо́лим да ги наста́вит на пу́т и́стини, и да ги изва́дит од те́мнину у ви́делина, и вси христија́ни да спасе́т, и на́с да поми́лујет, амин.

И ја грје́шни и ви́дох та́ка ка́де збора́т, ви́дох не берендиса́х и и́м реко́х: За што, христија́ни, че́кате до по́лдне, не ли надроби́те ле́б и си́нате ви́но на ле́бац, да ни по́па че́кајте, ни пу́јте го, ни тепа́јте го, ни гло́ба дади́те стока-та, јади́те сија са́ми, за́ што па заби́т да ја даде́те гло́ба тија? Ми вела́т: По́по-т што носи́т на ве́лиј де́н, што ни дава́т нам, то'а не ет ле́б и ви́но, та́ко јест крв Христо́сова, за́ то ви чека́мо до по́лдне, зере сме чу́ле от стари: бе́з неа не мо́же чо́ек да би́де жи́в. Ја им вели́м: Који ви кажу́је таки, да ли по́по-т? То́ј ми вели́т: Бре по́по-т до сега ника́ква ре́ч не ни каза́л от негова уста, това не изла́гат никогаш; ње́му кажи му со на́с барабо́р да иде́т сва́дби, на теферич, на хо́ра, на ло́в, на сехер, на по́тера, на алиш верни да преку́пи, да препрода́де, а за поучени́је ни ми јего прашаме, ни он са́м ни кажу́јет. И ја гре́шен гле́дам от обе-те стра́ни кабе́ет, и от христија́ни-те, за́ што не пра́штаат по́па, и от по́по-т, за́ што са́м не ги понуду́јет по ма́ло ко́лко јест ка́дир, ко́лку знаје то́лку нека ка́же. Гле́дам каса́вет не́му је за нуарија-та, што ја зе́л, на ши а му виси, и једе́н чоек от незна́ње ако оти́дне у цехнем, от него ће го са́т Господ во стра́шно суди́ште; ако ли па́к от неслу́шање христија́нска душа загине́т, тога и по́по-т, не го су́дит Бог. И ја гре́шен видох ело от обе стра́не кабает, ем от христија́ни, ем от по́па. И ја остави́х по́по-

тога, го оставих на владика-та, нека си го учит, тој је должен да учат попови, и ја зех христијани-т да ги учим!

И мије требет свакі за себе, свакі за своју душу да радимо, за што денеска сме живі, утрен нисмо; смерт чоека идет како арамија крипном, апанесис не се знајет кога ће дојдет, и Господ не ни казат смерт-та, сам ни рече да сме готовијем, рече: кога ће ти земем душа, каков ће те најдем и затечем, хубав или груб, грешен или прав, чист или поган, каков ће те затечем, таков ће те пишем. Или да кабаети да имал чоек најпосле ако се покаил, тубе учинил, за греот-т плакал, со све срце пришол при Бога, духовник што му заповедал держал, и смерт му дојде, го затече таков, тој чоек селамет имат, спасеније наоѓат. А пак плада добри работи да имат чоек, милостиња да давал, да постил постови, калдрми да правил, у црква дајма да ходил, чистота да имал, ама најпосле ако се растурил самес или во љутина не се проштеал, или во пијанство, или во хај-хуј, или во блуд, по лош пут, во нечистота ако га затече смерт, отиде у ђаволски руки. Ако бил от напред харен, најпослежно-то му се памет чоеку а не прво, зере така писаа пророци духом светім: тешко на тија људи што пијат и јадат со песни и свирки, њихни души погибнут, и се радуа дјавол со них, зашто ги земат у цехнем. Свеко е разлагување грех јест и дијаволу служење јет, ама најгреота во празник за што му је ден от светецо-т једнаш у година чекат светецо-т на ден, да чујет некоје славословије божије, а не да слушат развраштенија пјесни божије. Христијани божји требет да сме дајма на богомолство, да молиме Бога да ни пратит анђело-т што не чуват, тој што ни је оставен от светоје крештеније, што сме го пропудиле лошо чинеѓи, за што по среди трње газимо боси, и не виѓамо ђавол што ни ставил на пут, за што велит у псалтир: На пути

сём по нему же хождáх скрúша сјéт мье. То вáм велит на овój пýт. По тój што гáзим, ми стáвиле стапици желéза, кáко лóвац што ваћа звéри, тáко ђáвол фаћа љýди. А пáк кój сакáт да утéчет от сви-те желéза, нека се мóлит Богу чéсто и нéка вúка: Избáви мја от гоњáшчих мја јако укрјепúша сја пáче мене. За што једни рабóти дење идáт, други ноће, ама нáм не се вúђаат, сáм Господ вúђат и ги повелáт, а мије требет да му се мóлимо, чéсто да вúкамо: Господи, Господи, избáви нáс от стрéли летјáшчија во дне, избáви нáс и от вéшти во тмје преходјáшчија. Чоéк кога да има, спомúња Бога, и мóлит му се чéсто, тój имáт орýжије на дијáвола, а ја гléдам у јéдни лýди љýди, не земáат такво'а орýжје, токо некáква ствáр или хамајлије на кáпа, на гуша или за от урици, или за от на двóра се надéа, на нúшто што ги лажé сћим за пáре, или ако ће бúст и пóп. Ако ти речéт: Да ти запúшем хамáјлија да не го вéруаш, тój те лáжет за пáри. Једни. гléдам, и от хоци пúсмо узеле окајáније. Тój ли ће те чýва? Тój не можéше ни свóа-та челáд да дочýва, токо кога им дóјде смрт-та, изýмре. Једни, гléдам, стáвиле на глава нájмање лýк, једни зéле од вóлка зýб, други и срдце-то, па го нóсат кáко светúња. И, сиромáше! Што това невéрствије во тебе, што това многобóжије во тебе, што това безýмије на стáрост? Вýк да мóже л' да чýва чоéка, свáки во кýћа-та по један жúв ће рáнеше да го чýват! Другú, гléдам, прá'ат пакуши ђаóлскú на сáми прáзници, на бáдник, на лéтник, на Ђýрђов дéн; другú вéру во срећа који ће го срéтет; другú во дéн хапрлија или лош! Једни жéни држат пéток, не прéдат, и спроти срéда, да не им се изгори некоје дéте, а него остáват амáнет на сáјбије-т, а што го создáл да го чýат, тáко сáма сакат со непрéдење да го дочýват. Ту'а вúди безбóжије во христијáни. Ја ти ли ће се чýват от тога што не вúђаш со нерабóтање, со зачинýање?

Мо́же ли слепец да се чу́ва са́м, дурне не се молит на водја́ко-т да го чу́ват от дрво, от ка́мен, от зи́д, от пра́г от ду́пка, от све што го́д водја́к го чу́ват? И мије тре́бет да се фрли́мо на баштó ни је ем созда́тељ, ем во̣ђа́к, ем наста́вник. Ту'а ви́ди ка́ко несмо божији, а причесна сака́мо. Това безу́мије ви́ђа́м повише во жени, а пома́ло во му́жи. Валаѓи́м, и́мат једни му́жи што праша́т жени-те ка́ко је веко́-в које фела́т и које не фела́т, и вели́т: моа-та баеѓи признаует от каквија рабо́ти. Па други́ безу́мен му вели́т: Елбете је да́л Господ ум пови́ше, запа́метила. А, окаја́не! Запаме́тила ђаволско-то, да ли запа́мти бо́жијо-то? А ти, безу́мне, што верујеш жена-ти, ти ће́ш ка́ко Ада́м што послу́ша Ева, па ги испуди Господ от ра́ј. И па́к једни христија́ни не праша́т по́по-т који пра́зници се држи́т, који се рабо́тат. Токо тија го уча́т по́по-т ка́ко да пра́вит и да држит. А слепче слепи, у тебе о́чи и́мат, ти не мо́жеш и са́м да хо́диш, а водјако-т ка си го зеле по себе да го во́диш, који ће ви́дит што ће рече́т: слепе́ц во́дит во́дјака. Во једно село ви́дох попе-т, о́реше во четврток. А прости сирома́си христија́ни некнижни отидо́а да му стро́шат ра́ло-то, и го уча́т по́по-того, му вела́т: Дене́ска ли на́јде да рабо́таш? По́п чое́к, и ни га зна́јеш! И по́по-т им вели́т: Това, дека, зна́м кни́га, зна́м за што нее држит дене́с, ем со́м праша́л духо́вници, со́м праша́л и влади́ка, ми ре́кле: четрци не се држа, ни пе́тоци, са́лт неде́ли и други вели́ки пра́зници. Они му вела́т: Кога та́ка, от сега не слу́шамо никого, ни духо́вник, ни влади́ци, са́лт што сме на́шле, ће држи́мо; кога ће ни у пе́так гра́д, по́пови што ће ни помо́жат после и влади́ци. И ти, попе, ако држи́ш ка што држи́мо мије, ако ли не, а ти стани от село-во, мије тако́в по́п нећемо! Па́к по́по-т ви́де не ви́де, стори се капл да држи́т ка́ко ће го уча́т мирјани-т. Со све зна́јеѓи, се стори ка́ да не зна́је, со све очи се стори ка́ко сле́п, оти́дее сле́п

по слéпого, тáко óкат по слепого поминиште рáди сýетнаго вéка сего. О леле безýмије, о леле безвјéрије, о леле бестрáшије! От трéће покудíх жени, похвалíх мýжи да сáт поýмни. Ама сега кáко ви се вíђат, ако не знáјете књíга, помíслите хýбаво, мóжет ли со нерабóтање да се отбијет грáд да не пáднујет, и који не хóдит по свјатóје писáније, који не вéрујет књíга и књíжовници што кажýваат, тија невéрници имáат ли плака у вјéра нáша? А кáко христијáни се зовáт, кáко причéсна сакáат! Ако сакáате грáд да не бијет, прашáјте закóници, они ће ви кажáт што му јет лекó-т и покýша за грáд да не удират. И ја грéшен казáл би ви кáко ко бивáт да не пађáт грáд, ама бојим се от невéрýање. За това ми се не кажýет, зере велит једна рéч похáрно: у празна тíква да дýат, дила неслушливога да учíш. Који нéће да слýшат, óн ће речéт: тáка кажýјет, ама белки не јет тáка. А пáк ако јéт тóј чоéк што не вéрујет, а тóј ће речéт: Кирил у Теарце бéлки научíл, или у Мáрков мáнастир, у тóрбéши-те зáр разбрáл да пáм ће кáжет: велаћíм који ће слýшат нека слýшат, који ће не слýшат, и на него бýди мíлост божија. Ја ће кáжем, зере бојíм се да не бýдем кáко тóј мрзешлијо-т раб што му скри талант Господина својего, пóсле от своја уста се осýди. Му рече: Господине, се упла́ших от тебе да ти растýрим сребро-то, за што вíдох тебе, јеле си ћескин чоéк, берéш кáде си не растýрил и жнéеш кáде си не сéјал, и ја не смејáх да посéем туђо сéме. И стопано-т му речéт: Лукáве рабе и ленíве, ти по што си знáјел еле жнéем каде сóм не сéјал, ти трéбеше да ми го посéјеш семе-то, а ја би го пожнáл, пошто неси кадир да го жнéеш, éм пошто знáјеш еле ја сом кáдир свекојáче! И ја, брáћа, се убојáх што сóм кáдир ће сéјем, а за жнéење ете стопано-т, ете нíва-та, тóј јéт кáдир и најкáдир! — — —

— — — — — — — — — — — — — —

РАТНИ ДОГАЂАЈИ

ИЗ

ПРВОГА СРПСКОГ УСТАНКА

ПОД

КАРАЂОРЂЕМ ПЕТРОВИЋЕМ

1804—1813

ДЕО ПРВИ

БУНА ПРОТИВ ДАХИЈА

I СТАЊЕ У СРБИЈИ ПРЕ ПРВОГА СРПСКОГ УСТАНКА

1. Турска управа у Србији

Кад су Немци по свиштовском уговору о миру од 4 августа — 24 јула — 1792 год. и по трећи пут[1] предали Србију Турцима, Србија је опет постала турски пашалук — београдски — и у њој су опет почели да

---

[1] Први пут су предали Немци Србију Турцима по карловачком уговору о миру од 16 — 26 — јануара 1699 год. — Годишњица Николе Чупића 1884 год. стр. 188, — а други пут, по београдском уговору о миру од 27 августа — 7 септембра — 1739 год. — Годишњица 1886 год. стр. 379, — пошто су пре тога, они сами преко својих официра, с прокламацијама својих војсковођа, и преко опуномоћених својих владика српске народности, — Kalay Geschichte der Serben, стр. 279 и 280, — бунили Србе у Србији и дизали их против Турака, да помажу њиховој војсци као драговољци — фрајкори — обећавајући им за то слободу и ослобођење од Турака.

владају: паше, моле и кадије, муселими и крџалије, турске ерлије — спахије — и грчке владике, којима су, свима укупно и свакоме за се, служили и робовали српски кнезови и српски народ.

Паше су седеле стално у Београду, и управљале целим пашалуком, као поглавари и највише старешине његове.

Моле су биле уз београдскога пашу као највиши управљачи турскога правосуђа у Србији.

Сем мола, било је, уз пашу у Београду, још многих других турских чиновника и старешина: за управу турском војском, за полицију и за турску финансију.

Кадије су биле по градовима — варошима — и градићима — паланкама — свуда по Србији, где је било Турака ерлија — обичних турских грађана, дућанџија и занатлија — и судиле су грађанске и кривичне спорове између Срба и Турака[1] и веће кривице српске.[2]

Муселими — војводе, — били су свугде уз кадије и вршили су полицијску службу и бринули се о реду и безбедности у месту и у пашалуку у опште, и извршивали су кадијске пресуде.

Крџалије[3] су биле најамничка турска војска београдских паша и држали су и чували тврђаве и утврђена места у Србији.

Спахије[4] — Турци ерлије, — били су обични турски грађани, трговци, дућанџије и мајстори, међ које је била подељена сва српска земља, сва српска села и сви крајеви тадашње Србије, те су они били њихови власници и поседници у толико што су примали неки део

---

[1] Ranke, Serbien und die Türkei, 1879, страна 28.
[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 29.
[3] Ranke, стр. 68.
[4] Исти, стр. 27.

производа са њих, а за то су, као нека врста народне турске војске, у време рата, ишли на војну и бранили царевину.

Владике су седеле у Београду и бринуле се о духовном животу српскога народа и давале свештеничке и монашке чинове.

Кнезови — нахијски, а каткад и сеоски, — били су једини власници из самога народа, који су и живели с народом српским заједно; њих је бирао сам народ из своје средине, између најугледнијих људи, ако се нису истакли за то сами својим врлинама над осталима, те су их ћутке признали за кнезове и Срби и Турци. Они су били посредници између српскога народа и Турака и турских власти, и судили су омање спорове између Срба, а тако исто и оне омање кривице, које нису изношене кадијама на суђење.[1]

2. Народне дажбине — дације

Срби су давали у ово време од своје зараде и плаћали: султану и његовој државној управи у Цариграду, свима месним богомољама — џамијама и текијама — паши свога пашалука за његово лично издржање и издржање његових чиновника, његове војске и грађанске и војничке управе, својим спахијама[2] и својим владикама и то:

а) *султану и царској управи у Цариграду: Мукаде*, а то је неки део од производа оних села и српскога земљишта, које је султан прогласио за своје и примао дохотке од њих за себе или за кога члана своје породице;

Арач, који је плаћала султану свака српска мушка глава по навршеној својој седмој години;

Сточарину, која се плаћала на сваку овцу или козу;

---

[1] Вук Ст. Караџић, Српски Рјечник, 1852 год. стр. 279.
[2] Јов. Гавриловић, Гласник III, стр. 176—180.

Чибуковину, коју су плаћали само они Срби, који су производили дуван;

Гробе[1] или *крвнину*, коју су плаћали или појединци, или села или општине, за сваку неприродну смрт у своме атару; то је била једна од доста тешких дажбина, јер није било одређено у напред, колика је, већ су је Турци одређивали по своме нахођењу и прелазила је по који пут у хиљаде;[1]

Царину, а то су сви царински приходи;

Скеларину — приходи од скела и превоза преко река;

Риболов, закуп на право ловљења рибе на већим рекама.

б) *Богомољама — џамијама — и тулбама*: давали су Срби у градовима и градићима, где су Турци становали и живели, земљишта, на којима су ове богомоље зидане и подизане, а сем тога и неке делове свога земљишта, које је сматрано као добро, које припада тим богомољама — вакуп, те су се од прихода, које су та земљишта доносила, или од зграда подигнутих на њима, издржавале богомоље саме.

в) *Паше и везири* добијали су:

Порезу, коју им је плаћала свака српска ожењена мушка глава у име њиховог личног издржања и издржања турске војске, чиновника и управе пашалука у опште.

С порезом су се подмиривали и сви окружни трошкови око путовања паша, чиновника, служитеља и војске по округу и пашалуку.

Како су ови трошкови били кад већи а кад мањи, тако је и пореза била сваке године друкчија, али увек преко мере голема и тешка српскоме народу, који ју је давао.

[1] Вук Ст. Караџић, Српски Рјечник 1852 год. стр. 89 и Даница 1827 год. стр. 82 и 83.

Кад су кнезови похватали опште рачуне своје кнежине, долазили су паши београдском, те им је и он показао трошкове своје, своје војске и својих чиновника, и кнезови су тада делили целокупну суму на кнежине, према броју пореских глава и према плодности земље,[1] па прикупљали порезе и доносили их и предавали паши.

Уз порезе давато је пашама и чиновницима турским у опште, из оближњих села, још по нешто мало: масла, јечма, сена, дрва̂, по мало сира, лоја и пасуља.[2]

г) *Кадијама и муселимима* није обично давато ништа, сем поклона; јер нису имали одређене сталне плате и живели су од доходака парничних, које им је доносила њихова службена радња.

За свако изрицање правде плаћало се кадијама у готовом новцу и све је то припадало њима лично, а тако исто и муселимима при извршивању кадијских пресуда.

Сем тога плаћало се кадијама одвојено још за потврду већих куповина и продаја, за потврде наслеђа по смрти кућних старешина.

Изгледа да су ова давања била лака и праведна, али по ономе, како су она вршена, била су баш, на против, и неправедна и тешка.

Кадије и муселими куповали су своја звања[3] од паша и њихових мола, па су после накнађали оно што су за то дали, изнуђавањем од српскога народа што већих такса и што бољег мита, а то је доносило собом, да се правда и правица куповала и да је пра́во било на страни онога, који је за њега боље платио.

---

[1] Прота Матија, Мемоари, стр. 30—32 и Вук Ст. Караџић, Српски Рјечник стр. 278 и 279.

[2] Вук Ст. Караџић, Српски Рјечник, стр. 3 у предговору за крајински округ.

[3] Leopold v. Ranke, Serbien und die Türkei, 1879. стр. 28, и прота Матија Неналовић, Мемоари, стр. 29.

д) *Спахије — Турци ерлије,* — добијали су од Срба из својих села и спахилука:

Десетак, а то је десети део од свега онога што је српском сељаку родило у пољу од кукуруза, пшенице, овса, јечма и ситне проје; или што су Срби произвели у својим виноградима[1] и својим коваплуцима.

Десетак се давао спахијама, обично, у производима самим, али, Срби су често угађали са својим спахијама, па су им, место производа, давали годишње уговорену вредност у новцу.

Од давања десетка били су изузети само калуђери лично, а манастирска имања плаћала су га обично у новцу.

Свештеници и прњаворци плаћали су тако исто само у новцу, ну уз то давали су још и по један пар чарапа.

Главницу, која се плаћала спахијама у готовом новцу на производе у градинама и воћњацима.[2]

Женидбину, коју је плаћао сваки Србин у готовом новцу, кад је хтео да се жени и добијао за то писмени допуст, — тескеру. —

Котарину или *жировину,* коју су плаћали и то прву, сељаци, који су гонили своје свиње у туђа села и друге спахилуке на исхрану, а другу сељаци истога села и свога спахилука.[3]

Воденично, што су плаћали готовим новцем они Срби, који су имали својих воденица, ако и ово, по погодби са спахијом, није урачунавато у главницу.

---

[1] Тако Јов. Гавриловић, Вук Ст. Караџић у Рјечнику стр. 755, зове ово „Тулумина.“

[2] Тако Јов. Гавриловић, док Вук Ст. Караџић у своме Рјечнику, на стр. 87 и 702 убројава и главницу и дажбину само мушких ожењених глава.

[3] Јов. Гавриловић, док Вук. Ст. Караџић у Рјечнику стр. 159 убројава обе ове дажбине у Жировницу.

Казанско, плаћало се готовим новцем засебно, ако и оно није било урачунавато у главницу.

У накнаду за све што су Турци — ерлије — добијали од Срба за своје издржање, они су морали у време рата да иду у војску и да бране своју царевину,[1] од чега су Срби били изузети.

Срби су живели стално на своме имању и спахије нису могле да их терају с њега, ма да је њихово спахијско право било наследно, док су Срби могли, кад год су хтели, да се селе из спахилука једнога Турчина у спахилук другога кога који му се чинио да ће му бити бољи.

Ну и спахије нису смеле да живе стално по српским селима свога спахилука, нити да суде Србима за буд какве кривице или да их терају на какве кулуке, већ су долазили у српска села само кад су требали да приме оно што су Срби имали да им даду од своје зараде.

ђ) *Владикама српским* плаћали су Срби:

Димницу, у готовом новцу на сваку главу.

Сем тога плаћано им је готовим новцем и одвојено: освећавање храмова, читање молитава и у опште сва друга њихова свештена чинодејства њихових цркава катедралних.

Свештеници и калуђери плаћали су им одређене таксе кад су рукополагани у своје чинове, а сем тога плаћали су владикама утврђену суму на сваку кућу своје парохије.

Кад су владике путовале по народу, добијале су у готовом новцу накнаду за своје путне трошкове.

Владике српске биле су обично, по својој народности, Грци, Цариградци; по вери истина Хришћани као и

[1] Leopold v. Ranke, Serbien und die Türkei, 1879 год. стр. 27.

Срби, али, по осећајима својим, гори него Турци, и они су тек били права напаст за Србе. Драже им је било представљати се као власт у турском смислу, него бринути се о спасу душе својега стада. За то су увек јахали на бесним хатовима под турским такумом, са сабљом о бедрима а буздованом о уникашу, доказујући тиме Србима своју превласт над њима и њиховим свештеницима и служећи Турцима као верни њихови шпијони.

Слично кадијама турским, и владике српске, добијале су своје чинове од патријараха цариградских по скупе новце, па су се и оне после накнађале продајом својих молитава Србима по добре цене.[1]

3. Српски хајдуци

Велике ове дажбине и плаћања Срба: и султану и пашама београдским, молама и кадијама, муселимима, па и сваком и последњем Турчину, који је живео у Србији, била су Србима врло тешка и велико зло за њих, а већа од тога још била им је погрда, што су их Турци сматрали као своје живе ствари, створене само да њима служе, да им робују и да угађају прохтевима и ћефовима њиховим.

Србима није допуштено да живе као што су живели Турци; њихове куће нису смеле да се изравнавају у висини са турским кућама; они нису смели да носе лепо и чисто одело као што су га носили Турци; нису смели јахати на коњу и носити оружја при сусретању с Турцима, или кад су долазили у градове где су Турци стално боравили; богомоље нису смеле да им се виде, нити су смела звона на њима да звоне.

---

[1] Leopold von Ranke, о владикама у опште, стр. 29.

Србиново је било да је покорав и потлачен турски роб, да је неспособан да се брани од Турчина, већ да му се уклања с пута, да му ропски служи и да, као његова раја, трпи од њега сваку увреду.

Ну, ове неправде, ова унижавања и све разне глобе, које су на Србе наметнуте, није могао да подноси мирно цео српски народ, и први протест Срба против тога, били су српски хајдуци.

То су били људи, који су се повукли у планине и српске горе, кад су им додијали сви ови зулуми турски, па су отуд с оружјем у руци нападали на Турке, кад је требало казнити неправду, коју су они наносили српскоме народу, браћи њиховој, или кад је требало повратити од Турака оно благо, које су они изнуђавали од Срба, па слали царским благајницама.

Народ српски у целини и у опште био је миран и трпљив, и на одупирање какво Турцима није могао ни да мисли, јер је био раслабљен дугим учешћем у рату против Турака, као помоћна немачка војска — фрајкори, — а и Турци су га били изделили међ спахије, који су пазили на њега као господари и власници му; али је за то и у толико више пристајао уз хајдуке и помагао им као јатак, споразумевајући се с њима из потаје, набављајући им муниције и примајући их преко зиме на становање у своје куће, под видом слугу и пастира.[1]

4. Борбе Турака Видинаца с Турцима београдског пашалука

За време владавине турске у Србији пре немачког рата с Турцима, који је почео 1788 и свршио свиштовским уговором о миру 23 марта — 4 априла — 1791 год. и који је утврђен и завршен 24 јула — 4 августа

[1] Ranke, страна 31.

— 1792 год. живели су у Србији као и по свој осталој турској царевини, јаничари, као турска војска, која је држала разне пашалуке царевинске у јединству и у некој заједници.

Ну, јаничари су тада као недисциплинована војска чинили народу српском, па и Турцима, многа и велика зла, и ни паше, нити и ко други у пашалуку, није смео ништа ни да им каже, а камо ли да им што уради или да их казни за то.

Неки Дели-Ахмед, старешина јаничарски у Београду, који је имао око себе око 1000 својих другова, убио је једном Турчина Мехмеда Алију Сејимовића и још 14 других Турака и никоме није одговарао за то ни једном речи, већ је, кад је настао рат с Немцима, командовао великим неким одредом јаничарске војске[1] и после постао паша од два туга и командант турских трупа у Ћуприји.

Јаничари се чак нису ограничавали само на зла која су чинили у своме — београдском — пашалуку —, него су прелазили често преко границе у немачку царевину, те су и тамо пљачкали, пленили, убијали и палили.

За време самога рата с Немцима, они су били тако неограничена, дивља и пустошка сила, да је цар немачки Јосиф, често, и кад год је могао, радије преговарао с њима и њиховим старешинама, него са султановим пашама и везирима.[2]

И за то је, кад је закључивао с Турцима уговор о миру, утврдио и уговорио, да Турци, кад опет настану поседати Србију и владати њоме, не пуштају у њу никаквих јаничара, само да их не би имао близу својих граница.

[1] Ranke, стр. 63.
[2] Исти на истом месту.

Ну, и султану Селиму III није био овај услов неповољан. Он је приписивао јаничарима у грех многа одметања својих паша и везира, многе нереде у својој држави, као и неуспехе у последњем рату с Русима и Немцима, налазећи да су они изгубили много од негдашње своје ратоборности и да се не само нису борили како ваља, већ да нису хтели ни ићи у војску кад је требало, јер их је од 196 чета — орта — и 400.000 глава, од којих су 60.000 живели на сталној плати, пошло на војску и у бој само њих 25.000,[1] и због чега се Селим већ тада, и за време самога рата, забављао мишљу, како ће да их се опрости и да место њих заведе у својој држави регуларну војску.

И за то је Ебу-Бекир-паша, кад је 1792 год. добио заповест султанову, да прими од Немаца Србију, но да при томе не пушта у Србију никаквих јаничара, кад је дошао са својом војском у Ниш, где су се били стекли многи српски кнезови да га ту причекају и поздраве, позвао к себи ту из Ћуприје, пашу јаничарског, Дели-Ахмеда и ту га је из потаје убио,[2] само да лакше уђе у Србију без јаничара.

Примивши Србију од Немаца Ебу-Бекир-паша, управљао је њоме без јаничара, мудро и благо, и ако је извео и завео у њој администрацију са свим по турскоме кроју, и Србима је било под њиме доста добро.

Ну Ебу-Бекир-паша није остао дуго гувернер у Србији и у Београду, и год. 1793 већ је био место њега турски гувернер Србије, Шашин-паша — Шахен-паша, — добар друг и пријатељ јаничара, који је одмах допустио, старим својим пријатељима, да се могу настањивати по

---

[1] Kallay, Geschichte der Serben, 1878, стр. 286 и 287.

[2] Ranke, стр 64. У Летопису за 1826 год. прва част, на стр. 30. стоји да га је убио неки Станоје Милошевић.

Србији, те су се јаничари почели нагло враћати у Србију и у Београд.

Али кад су се Срби одмах за тим пожалили на то султану Селиму, Шашин је збачен са свога звања и на његово место наименован је у почетку 1794 године за везира београдског Мустај-паша Шинигдић, који је дотле био надзорник државних грађевина — Бинаемин — у Београду.

Мустај-паша био је благ и мудар човек, али и човек од реда, који ничију самовољу није никако хтео да трпи и бринуо се да, како Турцима тако и Србима, буде у његовом пашалуку добро, и за то је настао да одмах очисти свој пашалук од јаничара.

Некога Кара-Османа,[1] старешину јаничара, који су се под Шашин-пашом повратили у Београд, и који није хтео да зна за пашу београдског и настао чинити зла и пакости и Србима и Турцима подједнако, дао је Мустај-паша убити из потаје, те су остали јаничари поплашени тим, напустили Србију и Београд и разбегли се у пограничне крајеве по турској царевини.

Због тога, а и за то, што се Мустај-паша одиста бринуо о Србима као и о Турцима, да им буде добро и у кући и у држави, Срби су га прозвали „*српском мајком.*“

У то време живео је у Турској неки Пазван-Оглу,[2] коме су отац и дед били старешине јаничарске и паше и везири у Видину[3] и који је за време последњег рата

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари стр. 17, записао га је Кара-Смајил.

[2] Милићевић, Кнежевина Србија стр. 12: Срби га зову Пазваноглија, Пазваноглу, Пасманцијa и Пазванција; те смо га за то и ми у овим својим белешкама и причама писали како нам се кад учинило згодније.

[3] Иван Павловић, Спомен. II Срп. Краљ. Академије 1890, стр. 123.

турског с Немцима командовао једним великим одељењем драговољаца[1] и он је одмах, по закљученом миру, почео искупљати око себе све оне јаничаре, којима је био забрањен повратак у Србију, и све разне турске драговољце, које је Турска, као непотребне јој, поотпуштала из службе, па је тумарао с њима по Старој Србији, по Македонији и по Бугарској, харајући и отимајући где је што могао дограбити.

И кад је тако накупио доста блага и ако је увек говорио својим људма „мени слава а вама све што отмете и упљачкате,“[2] дошао је у Видин, где је било тада главно станиште јаничарско, те се и сам уписао у њих и постао у скоро њихов главни вођ и највиши старешина.

Докопавши се тако једном силе, и кад је прибрао око себе 80.000 које јаничара које крџалија и разних других бескућника, који су, чувши за његово богаство, врвели к њему са свију страна царевине турске, он је прогнао из Видина царевог везира, па се је, заузевши његово место, одметнуо од султана и поручио му, да му пошље знамење паше од три туга.

Пошто је Пазван-Оглу саломио многу турску силу — 1798 год. — и потукао многе Турке, које је султан Селим слао против њега, и пошто га је Селим због тога 1799 год. признао за свога везира и послао му знамења која је овај од њега тражио, Пазван се одмах за тим окренуо Србији тражећи да увећа њоме свој — видински — пашалук, и настао је заузимати поједине њене крајеве, хотећи узгред да задовољи тиме и оне своје јаничаре, који су били изгнани из Србије са својих спахилука, које им је он обећао повратити.

Пошавши против Србије, Пазван-Оглија је заузео прво Неготин, па кад је ту подигао камену тврђаву, пошао је даље и заузео је Кладово.

---

[1] и [2] Ranke, стр. 64 и 65.

Ну кад је одмах после тога пошао још даље и почео опсађивати Пореч,[1] београдски везир Мустај-паша изишао му је у сукоб са својим спахијама и својим крџалијама и сузбио га је назад у Видин.

Пазван-Оглу је у скоро за тим опет пошао против Србије и доспео је до Пожаревца, кад га је ту опет сусрео Мустај-паша и опет сузбио натраг к Видину.[2]

При овима сукобима с Турцима Видинцима, Мустај-паша је осетио, да му оно мало турске војске, што је има у Србији у спахијама — Турцима ерлијама — и у најмљеним крџалијама, неће бити доста за нове борбе с Турцима Пазванцијиним које је он предводио, и за то је наредио да се и Срби снабдеју с оружјем, претећи глобом и казнама свакоме који то не учини, па и они с Турцима заједно да бране свој пашалук.[3]

И Срби су тада извукли и потегли своје оружје, које им је заостало иза немачкога рата с Турцима, и уредивши се брзо у чете по кнежинама и под командом Срба, својих буљубаша: Катића, Миленка Стојковића из Кличéвца, Петра Тодоровића — Добрњца —, Пауља из Мелнице и Карађорђа Петровића из Тополе,[4] стали су напоредо с Турцима да бране свој пашалук од Пазманције.

Над свима овим српским четама био је главни заповедник Србин, Станко Арамбашић, из Великог Села.[5]

Кад је Пазван-оглијина војска после тога опет напала на Србију и београдски пашалук, подељена у два велика одреда, и дошла једна до Пожаревца а друга до Ћуприје, Мустај-паша је послао против ње и турску и ову нову српску војску.

---

[1] Ranke, стр. 67.

[2] и [3] Прота Матија, стр. 17 и 39.

[4] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 70.

[5] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 70.

Она Пазван-оглијина војска што је била доспела до Пожаревца, разбила је и Србе и Мустај-пашине Турке и потисла их је и гонила чак до Београда, па је заузела и сам Београд, сем тврђаве, у коју се био повукао Мустај-паша са својом разбијеном војском и тек после неког времена, кад је притекла Београду у помоћ српска војска ваљевскога округа, која се спустила Савом са Забрежја право у доњу тврђаву, Мустај-паша је при једном испаду из тврђаве са Турцима и Србима заједно, потискао јаничаре и Турке Видинце из Београда у Смедерево и после их и одатле прогнао чак у Видин.[1]

Она друга видинска војска, што је под Тосун-агом била продрла до Ћуприје, потиснута је такође и ово су урадили Срби под командом кнеза Петра из Ћуприје и буљубаше Стевана Јаковљевића.[2]

Приликом ових сукоба с Турцима Пазван-оглијиним, Срби и Турци београдског пашалука, обоји под засебним командантима своје народности, били су са свим равни једни другима и потпуно равноправни, тако, да кад је једном, старешина београдске турске војске, посекао једнога Арамбашићевог заробљеника,[3] Станко је потегао и одмах ту на месту убио једнога од Балотиних Турака, као што је и Карађорђе, у то исто време, убио двојицу од Турака Смедереваца, услед неког споречкања од споредне вредности, па се ствар на томе свршила без и каквог даљег поговора с једне или с друге стране.

Удружени Срби и Турци београдског пашалука опростили су се за тај мах јаничара и Турака Пазван-огли-

---

[1] Прота Матија Ненадовић, стр. 40 и 41.

[2] Исти, стр. 42.

[3] Ranke, стр. 67 и Милићевић, стр. 138, само што Милићевић каже, по Вуку, да је Балота убио Станковог Влаха Бујду, а Станко да је за то убио Турчина Видинца, који се био предао Балоти.

јиних, али влади турској у Стамболу та дружба правоверних са својом рајом није била по вољи.

Неправо им је било да, зарад раје, устаје Турчин на Турчина, и главни муфтија у Цариграду протолковао је неке ставове из корана тако, да је противно вери Мухамедовој, да се Турци гоне са свога иметка у корист хришћанске раје, и диван је наредио, да Мустај-паша опет пусти јаничаре, да се врате и настане у београдском пашалуку.[1]

5. Јаничари у Србији

На глас да је јаничарима допуштен повратак у Србију, поврвели су у београдски пашалук са свих страна и сви они јаничари, који су, пре рата Турске с Немцима, живели у Србији, а уз њих и многи други Турци, који су, у бојевима с Мустај-пашом, мислили, да су стекли право на то.

С почетка се највећи број јаничара био стекао у Београд; ну на скоро после тога, почели су разилазити се по Србији у окружне градове и омање градиће, живећи донекле мирно и не спомињући ништа о негдашњим својим спахилуцима, и били су задовољни што су им давате омање службе у царинарницама и у управи пашалука.

Али, кад су се у томе мало поутврдили, и кад су се уредили у јаничарске дружине и знали за своје старешине, почели су да показују своје незадовољство спрам турских чиновника и српских кнезова.

И прва жртва овога њиховога незадовољства био је, на српској страни, вођа Срба против Турака Видинаца, Станко Арамбашић,[2] кога су они мучки убили у Смедереву, не одговарајући ништа и никоме за то.

---

[1] Ranke, стр. 67.

[2] М. Ђ. Милићевић, стр. 160.

Али је Мустај-паша, после тога, почео мало озбиљније да прати радњу јаничарску у своме пашалуку и кад је муселим ваљевски Хасан-ага, родом из Сребрнице у Босни, пријатељ јаничарски, потпустио неке Турке да убију из потаје кнеза ваљевског Алексу Ненадовића, и кад су ови на чисту среду — 21 фебруара 1800 год. — промашили Алексу а убили Алексиног момка, Мустај-паша је послао у Ваљево своје људе, да ухвате и доведу му у Београд Хасана, и овај би, поуздано, прошао зло, да му сам Алекса није дао прилику да побегне у Босну.[1]

Кад је кнез Ранко Лазаревић из Свилеуве, у тадашњем шабачком округу, донео једном данак своје кнежине у Шабац, затражили су од њега Бего Новљанин и друг му Ћурт-Оглија, јаничарске старешине у Шапцу, да се тај данак у нечему повиси у њихову корист и Ранко је платио главом што није пристао на то, јер кад је после тога у време часнога поста,[2] — између 19 фебруара и 8 априла 1800 године — дошао опет у Шабац без те повишице, Новљанин и Ћурто убили су га у сред белога дана у једној механи.

Мустај-паша, хотећи да казни за то Новљанина и Ћурту а и све остале јаничаре у Шапцу, послао је тамо свога Дели-Ахмеда са 800 крџалија и 2 топа, да зликовце похватају. Ну док се ова турска војска разређивала око шабачке тврђаве, у коју су се били затворили јаничари, и кад је на велики четвртак[3] — 5 априла 1800 год. — запалила с топовима неке кровове на тврђавским кулама, Новљанин и Ћурт-Оглија, умакли су Савом у Босну, а Хаџи-Мустај-пашини војници ухватили су и удавили

---

[1] Прота Матија Ненадовић, стр. 42 и 44.

[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 3.

[3] Исти, стр. 34.

гајтаном њихових 27[1] другова, који су највише били криви.

Јаничари београдски, који су и до сада мрзели и попреко гледали на Мустај-пашу, што им је бранио да се врате у његов пашалук, почели су га тада још више мрзети, што за љубав раје гања и убија правоверне Турке и што је и тада, за љубав једнога рајетина, подавио у Шапцу толике Турке, и намислили су да му се за то освете.

И на годину и неколико месеци, после ових догађаја, дала им се и прилика за то.

У другој половини 1801[2] год. Пазван-Оглија је опет почео да напада на београдски пашалук и да продире у Србију, и Мустај-паша је и тада, као што је и дотле радио, искупио и турску и српску војску, уз које су пристали и многи београдски јаничари, и послао је под командом свога сина, Дервиш-бега, против Пазванове војске.[3]

Ну јаничари, који су остали у Београду, употребе ову прилику да се побуне против Мустај-паше, и, кад су се и они јаничари, који су били пошли с Дервиш-бегом, вратили с пута и дошли у Београд, они су сви листом устали на пашу.

Мустај-паша се склонио и затворио у тврђаву београдску, а јаничари су овладали градом, те је Мустај-паша морао брже боље да пише своме сину Дервиш-бегу да се с војском, коју има, врати што пре у Београд, а он се дотле бранио из тврђаве с нешто мало крџалија, које је био задржао код себе.

Ну, док је Дервиш-бег добио очево писмо и у повратку за Београд, силом био доспео до Гроцке, јани-

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 34. Вук Ст. Караџић, Даница 1828, стр. 142, вели: 36.

[2] Исти, стр. 45 и 46.

[3] Прота Матија Ненадовић, стр. 44 и 45.

чари су ушли и у тврђаву београдску, савладали крџалије и ухватили и самога Мустај-пашу.

Јаничаре је пропустио у београдску тврђаву кроз канал, којим је отицала вода из ње,[1] један од крџалијских буљубаша, који је био у служби Мустај-пашиној, али је био предан јаничарима београдским.

Јаничари су одмах присилили Хаџи-Мустај-пашу, да пошље своме сину заповест, да отправи турску војску у Ниш, а српску да распусти својим кућама, и, кад је Дервиш-бег то урадио, они су држали Мустај-пашу још једно два месеца у затвору, те изнудили од њега нека писмена како ће сами владати Србијом, а после су га 15 (27) декембра 1801[2] г. удавили у београдској тврђави и сахранили у оној тулби, у дворишту горњег дела тврђаве, с леве руке кад се кроз Стамбол-капију уђе у тврђаву.

---

[1] Тако Ranke, на стр. 68 durch einen Abzugsgraben. Прота Матија, стр. 45, каже: кроз канал, којим је дотицала вода у горњу тврђаву и да им је овај показао некакав Цинцарин. У Лѣтопису за 1826 год., част прва, стр. 52, каже се: кроз напуштен канал између Небојше куле и бедема тврђаве, кроз који их је пропустио буљубаша.

[2] О дану Мустај-пашине смрти има разних бележака и с различним датумима, те вреди прегледати их мало изближе.

М. Ђ. Милићевић, у Кнежевини Србији, стр. 11, помиње Баталакину белешку, да је Мустај-паша удављен октобра месеца 1799 год., а на стр. 1251, код «Догађаја — исправака» да је то било 16 фебруара 1801 год.

За Баталакину белешку не каже се откуда је он има и зна, а за ону другу, види се да је потекла из белешке на еванђељу манастира Николаја — Гласник, књига VIII, свеска XXV, 1869 год., стр. 81 и 82, која гласи: «и по десѧтномъ лѣтꙋ бистъ междꙋ оусобнабранѣ междꙋ агарїѧнїи и везир Хажи Мꙋста паша. оудави владикꙋ Методїѧ Белиградскогъ; оу то лѣто Ферфара 16

6. Јаничарска — дахијска — управа у Србији

Кад су јаничари заузели Београд и удавили Мустај-пашу 1801 год., биле су им старешине, дахије:[1] Фочић Мехмед-ага, Аганлија, Мула-Јусуф и Кучук-Алија,[2] уз које је стајао још и стари Фочо, отац Мехмед-агин, који је умеравао и саветовао дахије, па и мирио их кад су долазили до каквог неспоразума, и они су тада настали владати и управљати Србијом.

---

[1] У Барбарији — Берберији — провинцији у северо-источном делу Африке, старешине побуњеника, који су се бунили против својих паша, звале су се у старо време, а у Триполису до скора, Деуз — Дејн — па су по примеру ових и старешине јаничарске у Турској узели то име, изговарајући га Дајн, што је код Срба створило име Дахија.

[2] Вук Ст. Караџић, прва година српског војевања на дахије, Даница за 1828 год., стр. 144—145.

числа и того лѣта би оубіенъ и паша више речени од свои еничара» и т. д.

Ну та белешка, нама се чини, не каже јасно да је 16 фебруара убијен баш Мустај-паша и пре би рекли да се она тиче убиства владике Методија.

Не треба само да нас помета погрешна интерпункција у њој.

; што је стављена до речи **Кѣлиградскогъ**, погрешно је на томе месту, и мислимо да је требала да буде код речи **16 числа**. Тада би било са свим јасно да је 16 числа убијен владика Методиј; и тада би се из даљих речи: **и того лѣта би оубіенъ и паша више речени од свои еничара**, знало да је исте године — 1801 — убијен и Мустај-паша.

Ну то се може да изведе и да докаже из других прилика.

Прота Матија Ненадовић, Мемоари стр. 46, показује нам једну боговаџску прибелешку, по којој је Методије удављен 26 јануара 1801 год.

Она никољска прибелешка — 16 фебруар — и ова боговаџска — 26 јануар, обе 1801 год. нису далеко једна

Истина, дахије су јавиле у Цариград, да је Хаџи-Мустај-паша морао умрети за то, што је био више на страни раје, него на страни правоверних Турака, и замолиле су султана за другога пашу, али кад им је 1802 г. дошао у Београд Ага Хасан-паша;[1] он је био само старешина ради тога, да запрема пашинско место и дахије нису водиле о њему никаквог рачуна и радиле су шта су хтеле, као да њега ту и нема.

---

[1] Leopold von Ranke, стр. 69. У Летопису за годину 1826, част прва, записан је под именом Дристра-ага-паша.

од друге, и оне обе казују да је Методије погинуо преко зиме, која је захватала 1800 и 1801 год.

Онај размак од 20 дана могао је доћи и од тога, што су белешке писане, или што су могле бити писане, у време или онога дана кад је коме манастиру, који су подалеко један од другога, стигла вест о смрти свога владике; а у Боговађу из Београда могла је јамачно стићи за 20 дана раније, него из Београда у манастир св. Никоља.

За смрт Мустај-пашину, и да је она пала у друго доба исте године, имамо са свим друге податке.

Из рапорта првом консулу француске републике — позније императору Наполеону I — (види Споменик II Српске Краљевске Академије 1890 год., од Ивана Павловића, стр. 123), писаног месеца Vendemiaire-а, X год., који је падао по нашем рачунању у време између 11 септембра и 11 октобра 1801 год., знамо да су Пазванџијини јаничари у то време узели Београд и ухватили Мустај-пашу у њему — «il (говори се о Пазванџији) vient de se rendre maître de Belgrade et de la personne du Pascha qui y commandait» — те нам је по томе извесно јасно, да Мустај-паша није могао погинути 16 фебруара 1801, дакле па 6—7 месеци пре но што је заробљен.

Кад се опет уз ово зна: да су јаничари држали Мустај-пашу неколико месеци у затвору, док су изнудили од њега потписе, који су им требали за њихову будућу владавину са његовим пашалуком, и да су га тек после тога удавили у Београду, онда је врло вероватно, да је Мустај-пашина смрт

Дахије су поделиле Србију на четири дела и сваки је од њих владао и управљао једним својим делом, а сви су седели и живели у Београду.[1]

Власт српских кнезова и кметова свели су просто на прикупљање данака и пореза, а у градове и градиће, где су дотле биле кадије и муселими, које су постављале београдске паше и давале им царске бурунтије, они су наместили своје кабадахије и јаничарске субаше, у чије је руке прешла сва, и судска и извршна, власт.[2]

Наскоро за тим разместили су се и свуда по српским селима сејмени и јаничари, као читлук сахибије, и узимали су од Срба *девето* од свега њиховога прихода и

[1] Прота Матија Ненадовић, стр. 47, и Ranke, стр. 69.
[2] Leopold von Ranke, стр. 69 и 70.

пала на дан 15 (27) декембра 1801 год., како је и записана у Летопису за 1826 год., част прва, стр. 33.

Овај исти дан, као дан Мустај-пашине смрти, узели су и Јован Хаџић — Милош Светић — у своме Устанку Српском под Црним Ђорђем, Нови Сад 1862 год., стр. 9, и Veniamin von Kallay, Geschichte der Serben, 1878 год., стр. 36, само што су га они исписивали по римском календару са 27 декембар 1801 године.

Ово, и да је Мустај-паша уморен 1801 год., потврђује и она напомена проте Матије Ненадовића — Мемоари, стр. 45, где прота каже да је читао у некаквој хеђим-Томиној књизи прибелешку, да је Мустај-пашин син отишао против Пазван-Оглије 1801 год. и да су тада јаничари ухватили Мустај-пашу, само што тада мора отпасти оно тврђење протино на стр. 47 Мемоара, да су јаничари узели Београд 1799 године.

На послетку треба још да напоменемо, да се Kallay, у погледу дана Мустај-пашине смрти, позивље на писмо проте Пејића, писато Стратимировићу, које има наше Учено Друштво у своме Архиву под № 363.

Ми нисмо могли видети то Пејићево писмо, јер се по несрећи још не пронађе расковник за отварање чекмеџета тога друштва.

зараде, поред десетка, што су га Срби давали Турцима, спахијама[1] својим, и поред онога што се давало султану.

После неког времена сејмени и наоружани јаничари, почели су потискивати и Турке спахије са својих спахилука и проглашавали су себе и за спахије и за читлук сахибије и узимали су од Срба и девето и десетак.[2]

По свима селима српским, и по свима друмовима и путовима по Србији, почели су се тада подизати јаничарски конаци, ханови, чардаци и куле, у које су се сместили наоружани јаничари; и, како су Турци, спахије, напустили дотле своје спахилуке и иселили се неки у веће градове, а неки чак ван граница Србије у Турску, Срби су постали и са свим својим иметком, и по својој личности, својина јаничара, и ови су их гањали на многе и тешке кулуке.[3]

Сем јаничара, Србија се напунила тада и свакојаким другим турским олошем; све што је дотле по Турској и по Босни цркавало од глади и живело од крађе и плена, дошло је у Србију да ту агује и царује. Последњи голаћи, бадавације, пљачкаши и најпокваренији бећари и скитнице, дотле подерани и одрпани, голи и боси, постали су на један пут богати људи, одевени у свилу и кадифу и јахали су бесне хатове, искићене сребром и срмом.

Поред свега овога јаничари су тада тражили од Срба и војничку службу.

Кад је пошао у Србију нов дахија јаничарски из Видина, Тосун-ага, и продро до Ћуприје и до Јагодине, тражећи да се и њему дâ у својину и на уживање неки део Србије, Мула-Јусуф и Фочић Мехмед-ага пошли су против њега са својим јаничарима и много Срба, и ови сви у скупу тукли су се са Тосуном и његовим јани-

[1], [2] и [3] Leopold von Ranke, стр. 69 и 70.

чарима у Јагодини, и кад су их потисли у Ћуприју, где су се Видинци били добро утврдили, изравнали су се Турци једни с другима, давши Тосуну неке земље у пожаревачком крају.[1]

Кад је малићан Хаџи-бега из Сребрнице покупио неке хараче по Азбуковици, која је припадала Аганлији,[3] и кад је овај хтео за то да се освети Хаџи-бегу, спремио је против њега уз јаничаре и доста српске војске ваљевскога краја, и, што Срби нису дошли тада до сукоба с Бошњацима, било је за то, што је Хаџи-бег повратио Аганлији неки део неправедно покупљене порезе.[2]

Са оваком дахијском управом у Србији, били су подједнако незадовољни и Срби и Турци ерлије.

И Турци су баш били први, који су се почели бунити против дахија и јаничара и који су покушали да оружаном руком стану на пут неделима и насиљима њиховим.

Неки Асам-бег, пређашњи тефтердар умореног Мустај-паше, који је, при упаду јаничара у београдску тврђаву, пребегао у Земун и тако спасао живот, потпомогнут Мехмед-агом Коњалијом,[3] такође турским бегунцем у Земуну, припремао је неке Турке ерлије, који су још били у Србији, на устанак против јаничара и њихових дахија, позвавши и Србе да пођу с њима.

Ну, Асамов брат, који је припремао овај устанак у Пожаревцу, устао је пре уговореног времена, и устанак је за то угушен пре но што се могао и развити као што је требало.

---

[1] Исидор Стојановић, Гласник Друштва Српске Словесности, свеска II, 1849 год., стр. 242—243.

[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 48—51.

[3] Вук Ст. Караџић, Даница за 1828 год., стр. 146.

Асамов брат за то је погубљен у Пожаревцу с доста других Турака својих присталица; многи Турци — ерлије — уклонили су се у Турску, а Асам-бег и Коњалија отишли су у Цариград.

Много ерлија Турака остало је и даље у Србији, али да би избегли сваку сумњу и сачували се гњева дахијског и јаничарског, прешли су на њихову страну и настали су као и сами јаничари гањати Србе и злостављати их.

Ови Турци, кабадахије по градовима, субаше по градићима и сејмени по селима, чинили су тек тада зла и пакости Србима и вршили су своје ћефове над њима на најгрозније и најскаредније начине.

Скидали су са Срба и њихове чељади празнично њихово рухо, и тиме су покривали заморене своје коње; нису дали Србима одстојати на миру службу божју у својим богомољама; кварили су, ружили и обесвећавали српске храмове; узимали су од Срба све што су ови имали и нагањали су их да изводе своје женскиње на игре пред њиховим конацима и караулама, па су бирали оно што је било најлепше и најугледније и одводили у своје одаје.

Стекло се некако, да су при оваквом стању у Србији, у исто време и Срби а и они Турци, што су избегли из Србије у Турску и у Цариград, потражили помоћи у султана против ових насиља дахијских и јаничарских.

Срби су послали султану у Цариград писмену молбу, коју је потписао многи народ и многи кнезови српски, у којој су му казали, како су им јаничари узели све што су имали и они да су остали голе душе, пропали и опасани ликом, да од јаничара и њихових насиља не могу више да живе, да јаничари насрћу на част њихових жена и њихових кћери, да нападају на њихову веру, да им обесвећују цркве и манастире, муче и злостављају

свештенике и калуђере, и завршили су своје јаде изјавом: „ако си још наш цар, а ти нам дођи и избави нас од ових зликоваца, или ако нам нећеш доћи, а ти нам јави, па да бежимо у горе и у пустиње, или да скачемо у воду и да се давимо.“[1]

Поводом ове молбе, коју су потпомогли у Цариграду и тефтердар-ћаја Асам-бег и Турци ерлије, који су морали да напусте Србију испред дахија и јаничара, и који су том приликом молили султана и за себе саме, султан Селим припретио је јаничарима у Србији и дахијама у Београду, да ће, ако се не окану ових зала, послати на њих силу и то не Турке или турску војску, већ другу веру и они ће проћи тада зло и наопако.

Дуго и дуго саветовале су се дахије у Београду о томе, ко ће бити та друга вера, којом им прети султан.

За Русе и за Немце рекли су да неће бити они, јер не може, ваља да, мислити ни сам султан, да допушта својим крвним и највећим непријатељима да улазе у његову царевину.

Сва је прилика, говориле су дахије даље, да султан мисли на српску рају и да пошље у Србију Дервиш-бега сина Мустај-пашиног или тефтердара Асам-бега, да дигну Србе против њих.

И, да би ово учинили немогућим, решили су се брзо, да пођу кроз Србију и да потамане по њој све Србе, за које су мислили да могу утицати на српски народ у овоме смислу, а остало да истурче, па после да владају Србијом рахат и без бриге.

И то што су наумили брзо су почели и остваривати. Идући кроз Србију из града у град, по градићима и по селима српским, јаничари су, кад су Срби излазили пред

[1] Von Ranke, стр. 71.

њих и прихватали им коње и доносили хране и запре, хватали највиђеније међу њима и клали их, давили и убијали.[1]

II УСТАНАК СРБА НА ДАХИЈЕ

Кад се није хтело да зна за имовину српску у Србији; кад се није хтело да чује за веру хришћанску у њој, кад се није хтело ни да мисли на поштење Срба и на част и образ њихове чељади; и, кад је живот Срба био безбедан још само у гори и у хајдучкој пустињи, Срби су се сетили победнога свога оружја за време, кад су с Немцима заједно, — 1688—1699, 1717—1718, 1737—1739 и 1788—1791 — војевали против Турака, и кад су, после овога, помагали Мустај-паши против Пазванџијиних јаничара, и латили су се пушке и пиштоља да њима саломе грубу силу београдских дахија и њихових јаничара, људи без срца и без душе.

И, на три краја Србије плануо је устанак српски скоро у исти мах. Са три стране Србије засветлило је српско оружје да спасе отаџбину, да поврати имовину, да заштити образ и поштење, да обезбеди веру и да очува живот.

Најпре у Шумадији, па одмах у Колубари и брзо за тим у Поморављу, устали су Срби на јаничаре као на један глас. И како је било могуће, и кад су се показале згодне прилике, овима се придружило и Подриње, а кад је требало била је ту и Црна Река.

1. Заметак устанка у Шумадији

Много пре опште и јавне сече и убијања српских кнезова, још о светом Аранђелу, 8 новембра, 1803

[1] О целом овом делу «Јаничари у Србији» и «Јаничарска управа у Србији» вреди прочитати v. Ranke-a, стр. 63—73, одакле је већим делом и све ово узето.

год.[1] састали су се многи виђенији и чувенији Срби и кнезови српски: Карађорђе Петровић и друг му Петар Јокић из Тополе, Стеван Филиповић и кнез Ђука из Јагњила, Вићентије из Кораћице, Матија Кара-Тошић из Копљара, Марко Катић из Рогаче, сердар Сима из Даросаве, Јован Крстовић из Буковика и још многи и многи други у Орашцу, на свадби код Стевана Томића, који је женио сина Максима, и ту су, док се младеж веселила и играла, склоњени од света у једној јарузи, уговорили и утврдили заклетвом, пред протом буковичким Арсенијем, да се марта месеца 1804 год. лате оружја и дигну на дахије, на јаничаре и на Турке, који су се њима придружили, а дотле да ћуте, да се припремају и да скањају и остали српски свет да, кад буде време, пође с њима и уза них.

Карађорђе је одмах за тим отишао у Остружницу, те набавио нешто барута, а за тим се спустио у Ресаву, па обишао и друге неке крајеве Србије и своје околине, договарајући се с поузданијим људма о делу, које је у Орашцу утврђено и о коме је говорио и са Станојем Главашем, Јанком Катићем и Васом Чарапићем, и због кога је слао своје поузданије људе и у удаљеније крајеве, да и њих на ово позове и у овоме утврди.[2]

Ну, на глас да дахије и јаничари, поред многих зала, која су дотле починили Србима, убијају јавно и секу где год кога од виђенијих Срба ухвате и дограбе, и да су тако убили већ: Стевана Андрејића Палалију из Бегаљице, кнеза Марка Чарапића из Белог Потока, кнеза

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 245—247.

[2] Извесно v. Kallay није знао за ове прилике кад каже у својој Geschichte der Serben, стр. 334 и 336: darum brach der Aufstand in den verschiedenen Distrikten des Paschaliks ganz planlos und ohne jedwede vorherige Verabredung aus. Вук Ст. Караџић, Даница за 1828 год., стр. 157.

Теофана из Орашја, буљубашу Јанка Гагића из Болеча, кнеза Матију из Липовца, крагујевачкога краја, и Хаџи-Ђеру, игумана манастира Моравача,[1] и да су вребали и тражили и Карађорђа Петровића из Тополе, да га погубе, пославши његовој кући тога ради Узун-Мехмеда, што је опет спречио Турчин Ибрахим, ханџија у Орашцу, потказавши то своме побратиму Карађорђу, те се овај склонио у Копљаре,[2] — Срби у Шумадији почну заподевати кавгу с јаничарима, не чекајући на месец март 1804 год., кад је општи устанак био уговорен, ну за који они можда нису ни знали.

Неки Јован Воденичаревић из Тополе, злостављао је јаничара Ибрахима, ханџију у Тополи, кад је овај надзиравао Србе на кулуку при орању њива дахије Мула-Јусуфа,[3] а Јанићије Ђурић из Страгара, у друштву са Петром Дугоњићем и Благојем из Маслошева, убио је 12 или 13 јануара 1804,[4] на путу из Бање за Београд, Асан-агу, читлук сахибију великопвањачкога, а раздражени овим, јаничари, почели су за то гањати Србе убице.

Ну и Срби, услед тога, почну се искупљати и одупирати јаничарима и наскоро пођу и против њихових ханова и чардака, те тако облете брзо Жабаре, Шуме и Сараново, где су се мало и пропушкарали, па отишли у Трнаву.

Међу тим и дотле је неки Алекса Дукић из Бање, са неколико својих другова, спалио и јаничарске ханове у Тополи, у Жабарима и у Јагњилу, па се састао с оним Србима, што су били отишли у Трнаву и кренуо

---

[1] Вук Ст. Караџић, Даница 1828, стр. 154—155.

[2] Светић, Хаџић, Српски Устанак, стр. 14—15, и Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 108 и 109.

[3] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 249.

[4] Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 78, 79, 81 и 111.

се са свима у Орашац, чувши да је тамо на скупу и неком договору Карађорђе са својим друштвом.

У Орашцу застала је ова чета сем Карађорђа још: Станоја Главаша, буковичког проту Арсенија, Марка Катића, Матију Кара-Тошића,[1] где су у скоро дошли још: буљубаша Арсеније Ломо из Драгоља, кнез Кара-Петар Црвшњевчанин, кнез Матија и буљубаша Петар Јокић из Тополе, Милован и Радован прозвани Гарашани из Липовца, Димитрије Радовић и Јован Крстовић из Буковика, прота буковички Атанасије[2] и још многи други, који су се прошле јесени заклели, да ће марта месеца устати на Турке, и уз њих још око 500 Шумадинаца.

Саставши се у Орашцу, у кући кнеза Марка Томића, сви, који су се ту десили, пошто је ствар узела већ толиког маха, одлуче, да се одмах пође противу дахија, јаничара и њихове управе и да се узгред диже и остали народ, па да се при томе поруше сви дахијски и јаничарски конаци, ханови и стражаре, и да се по Србији заведе српска управа и буљубаше; турске субаше и сејмени да се побију или стерају у градове и градиће.

Ну пре него што би ово почели, Срби су настали саветовати се о томе, кога ће између себе узети за вођу и управника, који ће их предводити и упућивати шта, кад и како треба да раде.

Пошто су одбили изборе: хајдук Станоје Главаш, за то што је хајдук без куће и кућишта, те му народ неће веровати; кнез орашки Марко, за то што је кнез, те не би могао у случају неуспеха изаћи пред Турке, бацити кривицу на хајдуке и узети народ у заштиту; и чувени трговац из Орашца Теодосије Маричевић, иза-

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 250.
[2] Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 113.

бран је за то: Карађорђе Петровић[1] из Тополе, човек, вичан већ ратничкој вештини, јер је био већ вођ ниже врсте у српским фрајкорима, у време последњег немачког и турског рата, и вођа једне чете Срба за Мустај-пашино време, кад су се они Срби, заједно с Турцима београдског пашалука, борили са Пазван-оглијиним јаничарима, а сем тога добар госа и домаћин, чувен трговац и у своме крају у уважењу и на гласу.

Пошто је преко ноћ, тога дана, сав народ, који се решио на устанак, положио заклетву верности вођи и народу, Карађорђе је сутра дан рано, 20 јануара 1804[2] г. запалио јаничарски хан у Орашцу и растерао јаничаре, који су били у њему.

Одмах за овим, буктали су у бесном пламену јаничарски ханови у Раниловићу, у Дрлупи, у Дучини и у Стојнику, и нестало је тамо и трага од дахијских јаничара.[3]

Кад је спаљен јаничарски хан у Орашцу, Карађорђе је писао многим чувенијим кнезовима и буљубашама по Србији: Ђуши Вулићевићу у Азањи, Миленку Стојковићу, Петру Тодоровићу Добрњцу и кнезу Момиру из Лучице, у пожаревачком крају, кнезу ресавском Стевану и кнезу Милији Здравковићу у ћупријском крају; темнићском кнезу Јевти, кнезу левачком Милоју, бимбаши Сте-

---

[1] Вук Ст. Караџић, Даница за 1828 год., стр. 163—165. Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 115.

[2] М. Ђ. Милићевић, Кнез Србија, стр. 250 и 251, по причању Јокићевом као да узимље овај дан за почетак првог српског устанка, но напомиње и белешку земунског протокола, где је узет 22 јануар као почетак овога устанка, на сваки начин, и према оба ова датума, отпада као неисправно оно казивање Луке Марковића из Орашца — види протине Мемоаре, стр. 59 — као да је ово било о себичној недељи, која је 1804 год. падала у време од 14 до 21 фебруара.

[3] Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 118.

вану Јаковљевићу и кнезу левачком Мијушку, Милану Обреновићу и буљубашама Милићу Дринчићу и Лазару Мутапу, Васи Чарапићу и кнезу Сими Марковићу у Борак, Јанку Катићу у Рогачу и кнезу Вићентију у Кораћицу и јавио им за устанак Срба у крају где он живи и позвао их је да и они дижу народ своје околине, да бију јаничаре и да чувају свој народ од њих.[1]

Тада су и сви они Срби, који су дотле живели као хајдуци по пустолинама, почели напуштати своје горе и планине, прилазити српским устаницима и бити се јавно с јаничарима и Турцима, који су уз ове пристајали.

2. Бојеви и суқоби Срба устаника у Шумадији, с дахијама и јаничарима

а) Бој на Сибници. На глас, да се Срби у Шумадији буне и кад је за ово јавио у Београд дахијама Сали-ага са Рудника, опремио му је брат му Кучук-Алија једно триестак Турака и јаничара и упутио на Рудник да с њима и са својих 200—300 Турака Рудничана и јаничара растера ове хајдуке.

Идући Руднику, ови су Турци у последњој трећини месеца јануара 1804 год. требали да падну на конак у село Сибницу.

Карађорђе је сазнао за долазак ових Турака у Сибницу, бавећи се у Стојнику, и то од Срба Рудничана, који су донели у Београд дахијама Сали-агино писмо, и које је Кучук-Алија после одредио да воде Турке Београђане до Рудника, и који су, чувши за Карађорђа да је у Стојнику, свратили се к њему, кад су их Турци послали напред у Сибницу да им спреме конаке.

Ту је у Стојник дошао у то време Карађорђу буљубаша Арсеније Ломо са 80 наоружаних својих људи, које је искупио чим је добио Карађорђев позив за то,

[1] Јаничије Ђурић, Гласник IV, стр. 116 и 117.

и Карађорђе је похитао да са својом и Ломином војском стигне у Сибницу пре Турака.

Дошавши у Сибницу, Карађорђе је разместио своје људе у селу по кућама, покрај којих су Турци морали проћи да у село уђу, а у самом хану, у који су Турци требали да се зауставе и из кога је пре тога био већ изагнао јаничарску посаду, а Арсенија Лому оставио је на путу, по коме ће Турци, долазећи из Београда, ући у село, и разместио је његове људе у заседе, препоручивши им да ніпошто не дирају у Турке, док иду к селу, ну да и никога од њих не пропусте, кад се буду враћали из села.

И Турци су без икаквог сумњичења ушли у село Сибницу, али кад су дошли близу јаничарског хана, упрепастили су се, кад су видели и чули, да се из хана пуца на њих, а кад се одмах за тим почело да пуца на њих и из кућа са страна и с леђа, они су окренули леђа и надали бежати к Београду; ну кад су при томе наишли на ватру из пушака Ломиних заседа, сјашили су с коња и пали живи Србима у руке.

Од целе чете Турака и јаничара, 16 њих са 2 сеиза пали су мртви, које у селу које на путу, а 17 њих ухватио је Ломо живе на путу, а више од тога није их ни било.[1]

Број устаника српских око Карађорђа растао је из дана у дан, али, после овога сукоба с Турцима у Сибници, било их је око њега на неколико хиљада људи.

Одмах после овога боја Карађорђе је писао и у ваљевски крај: Јакову Ненадовићу и кнезовима Николи Грбовићу и Кедићу, и у шабачки крај: Остоји Спужу и кнезу Илији Марковићу, да и они дижу народ својих крајева, и да бију и растерују Турке јаничаре.[2]

---

[1] Јаничије Ђурић, Гласник IV, стр. 121.

[2] Исти, стр. 122 и 123.

б) Заузеће Рудника. У време о коме говоримо — почетак 1804 год. — живео је и владао у Руднику дахија Сали-ага, брат београдског дахије Кучук-Алије, човек лош и зао по образ и поштење српскога женскиња и части српске у опште.

Многа српска кућа пропиштала је од њега и његових преступних пожуда, због чега су га Срби били прозвали „рудничким биком.“

Турци су имали тада на Руднику под Великим и Малим Штурцем камену тврђаву[1] четвероугластог вида, са странама, које су стајале право једна према другој и имале на рогљевима округле куле са пушкарницама, кроз које се могло пуцати из пушака при одбрани тврђаве.

С поља, свуд у наоколо, тврђава је била опточена широким и дубоким ровом, који је био обграђен са палисадима.

Око рова и око тврђаве био је турски град с доста кућа, у којима су живели Турци ерлије, међу којима је била и по која српска кућа.

Поред тврђаве и поред града протицао је главни извор реке Јасенице, тако да су и тврђава и град били јој на левој страни.

Срби су знали за недела бика Сали-аге и да је он, кад је оно настала сеча српских кнезова и виђенијих Срба, убио српског буљубашу Гаврила Буђевца,[2] и Карађорђе је за то, како је свршио с Турцима и с јаничарима на Сибници, послао према Руднику: Петра Кару и Арсенија Лому с нешто војске, да оптеку Рудник поиздаље и да не даду Турцима Рудничанима излазити у народ и чинити му пакости.

---

[1] Пуковник Мишковић. Опис округа рудничког, стр. 42.

[2] Јаниће Ђурић. Гласник IV, стр. 110.

Кад се после тога стекло око Карађорђа још више српских устаника, Карађорђе се кренуо са свима на Рудник да изагна из њега Турке јаничаре и ослободи од њих Србе рудничкога краја.

На Руднику је било тада доста Турака староседелаца — ерлија и спахија, — а доста и јаничара новонасељених, а на глас, да се Срби дижу и буне, дошло им је у помоћ још доста јаничара из Ужица под Али-агом Ћавићем, и из Карановца, које је довео ту јаничарски старешина Пљако.

Карађорђе је избио на Рудник 19 фебруара 1804[1] г. С њиме су били тада: Јанко Катић,[2] Станоје Главаш, Вуле Коларац, Сава Трнавац, Јанко Рачанин и хајдук Милован из Плане, а сутра дан притекао му је ту у помоћ Милан Обреновић са 80 наоружаних својих Рудничана.

По доласку Срба на Рудник, пошао је био Турцима Рудничанима у помоћ и Чолак-Алија, старешина турски у Чачку, с доста турске војске, али су Срби изашли овима у сусрет и сузбили их и потисли натраг к Чачку.[3]

Карађорђе је, како је дошао на Рудник, позвао к себи Турке Рудничане на договор, и, кад му је дошао ерлија и староседелац Токатлић са још двојицом Турака староседелаца, казао им је: да он у њих — ерлије и староседеоце Рудничане — неће да дира, ако отерају из своје средине дахију Сали-агу и Али-агу Ћавића и Пљаку са њиховим сејменима, јаничарима и свима оним

---

[1] Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 137; Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 312, вели: последњих дана беле недеље, што би било између 28 фебруара и 5 марта, што се опет не слаже с наводом проте Матије, Мемоари, стр. 73, да су 28 фебруара 1804 г. спаљени Сали-агини конаци на Руднику.

[2] Прота Матија, Мемоари, стр. 73.

[3] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 312.

Турцима, који су им дошли у помоћ из Карановца и из Ужица.

При растанку с Токатлићем, Карађорђе је поручио да му дођу на даљи договор сами собом: Сали-ага, Џавић и Пљако, решивши се да их побије кад му дођу, да би тако после лакше свршио и с осталим Турцима у самом Руднику.

Ну Сали-ага и Пљако нису смели доћи му, већ су послали опет Токатлића само са Џавићем и још четворицом Турака Рудничана и Карађорђе уговори с њима да се све три старешине јаничара: Сали-ага, Џавић и Пљако исели сутра дан са својим јаничарима са Рудника у Ужице, уверавајући их, да им Срби на путу неће учинити ништа, па ће он Турке Рудничане староседеоце, оставити и даље на миру у Руднику и на своме имању.

Али, сутра дан, 20 фебруара — 1804 — г., одустану Турци од дате речи, тражећи 7 дана рока, и тада пренесу сву своју имовину из града у тврђаву Рудник.

Срби су сазнали да су Турци ово урадили за то, што им је преко ноћ и тајно потказано, да им Сали-агин брат, београдски дахија Кучук-Алија, иде у помоћ с многом турском војском из Београда.

И Карађорђе се због тога решио да нападне на Турке у тврђави, и почео је распоређивати своју војску тако, како ће да обухвати Турке са свих страна у исто време.

Неки део своје војске одредио је да иде уз Јасеницу, а други је упутио да силази низ Јасеницу к тврђави, док ће два последња дела Срба обухватити тврђаву с других двеју страна, са Катрена и са Звезде.

Опазивши спремање српске војске и шта она хоће, Турци су је преухитрили, испадом из града и нападом на њу, пре него су се Срби могли кренути против Турака.

Ну Срби су дотле били већ у толико готови са својим размештањем, да су дочекали Турке као што ваља. Одбивши њихов напад сатерали су их све у град, а одатле и у тврђаву, при чему су убили на место 86 Турака.

У то време Турци нису имали хране у сувишку ни у граду ни у тврђави, и које глад, које њихов неуспех при нападу на Србе, примора их у скоро да се понуде Карађорђу на предају.

Ради тога опет су послали к Србима Токатлића с неколико Турака ерлија с понудом, да предаду Србима и град и тврђаву, а они, сем оних који хоће драговољно да остану и даље у граду, да се населе у Ужице, ако им Срби даду реч, да ће их безбедно отпратити до Ужица.

Карађорђе, мислећи да може сваки час банути из Београда Кучук-Алија с војском и да ће тада бити више муке и већега посла, примио је ову понуду Рудничана Турака.

Бог би га свети знао, како је и откуда је дошло, тек је свакојако било у ствари, да се у Срба веровало у ово време, као да је допуштена ратна превара у свакоме смислу, па и кад се коси са уговором и са датом речи.

У очи онога дана, кад ће се Турци кренути из Рудника, Карађорђе је послао јако одељење српске војске на пут, који води у Ужице, да тамо на каквом згодном месту у заседи дочека Турке на томе путу и поубија их.

Ну, Турци су, кад су 21 фебруара[1] — 1804 — изашли из Рудника, опазили, на месту где се раздвајају један од другога путови за Ужице и за Карановац, на

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 313, каже: у очи белих поклада, дакле 5 марта — 1804 — и да су се Турци пробили кроз српску војску, те изгледа као да није ни било предаје.

ужичкоме путу, скоре трагове српске војске и сетили су се преваре, па су за то скренули сви на Мајдан и на пут који води у Карановац и у Чачак.

Кад су Срби, у заседама на ужичкоме путу, сазнали за ово, појурили су за Турцима, надајући се да ће их стићи гдегод у клисури, али су Турци били дотле поодмакли и Срби су стигли само неке њихове делове код Јелен-камена на Јеленином гробу[1] и ту су побили око 200 Турака и међ њима Али-агу Цавића дахију ужичког и карановачког јаничарског старешину Пљаку, кога је убио Антоније Ристић из Каменице, те је због тога и он прозван Пљаком.

Од Турака ерлија остало је на Руднику 40—50 породица, и Карађорђе је издао озбиљну заповест, да им се не учини ништа на жао, већ да се оставе да живе на Руднику као и други српски грађани, само што је наредио да се Сали-агини конаци спале и поруше до основа.

22 фебруара — 1804 — Карађорђе је одредио Милана Обреновића за команданта рудничкога краја, па је истога дана отишао куда му је требало.

За који дан по одласку Карађорђевом, — 28 фебруара[2] 1804 — Срби су спалили Сали-агине конаке и порушили на Руднику све што је било његово.[3]

в) Бој на Врбици. Глас, који су Срби чули на Руднику, да ће дахија Кучук-Алија доћи с војском на Рудник, своме брату Сали-аги у помоћ, и због кога су Турци оно први пут отказали Србима предају рудничке тврђаве, није био на празно.

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија. стр. 343.

[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 73.

[3] Цео овај део о догађајима на Руднику исписан је по Јаниићију Ђурићу, Гласник IV, стр. 137—142.

Кучук-Алија је одиста пошао из Београда 1 марта[1] 1804 са 500—600 својих коњаника београдске војске.

Ну не зна се поуздано да ли је Кучук-Алија хтео баш Руднику у помоћ, или је, као што се чини, хтео у Јагодину, где је у то време био дошао Гушанац-Алија, који се опет, као и дахије, био одметнуо од турских власти, па, искупивши знатан број присталаца, дошао у Србију до Јагодине и понудио Србе да га признаду за свога пашу, па да се и он са својом војском бори заједно с њима против дахија и јаничара, што су Срби одбили, не хотећи никаквих заједница с Турцима, што је и Кучук-Алија могао знати и чути, па је тада, можда хтео тамо, да би обратио Гушанца, да пође с њиме против Срба, што Гушанцу није могло много годити, јер је знао да од спротиње раје не може очекивати онаких и оноликих добити, каквих и колико би нашао код њихових господара, београдских дахија.[2]

Још истога дана — 1 марта 1804 год. — пред вече, кад је Кучук-Алија почео да избија орашким путем и да прилази селу Врбици, Карађорђе се десно с друге ртане села у равнини под Венчацем.

По освојењу Рудника, Карађорђе је био распустио већи део своје војске кућама на неки дан ради преобуке и боље спреме, и тада је имао код себе једва око 700 својих људи.

Турци су одмах ту напали на Србе и Карађорђе је морао убрзо да се повуче дубље к Венчацу у гору, из-

---

[1] Тако Јаниćије Ђурић, Гласник IV, стр. 142. М. Ђ. Милићевић. Кнежевина Србија, стр 12, вели: 13 марта. Ако је Милићевић узео овај датум из каквог документа од кога Србина из Аустрије, који је могао забележити га по западном календару, онда оба та датума, 1 и 13 март, обележавају један и исти дан.

[2] v. Kallay, Geschichte der Serben, стр. 362 и 363.

губивши, при томе, своју сексану, на којој му је био пртљаг и ћурак заједно с пушкарским алатом, који је ношен уз војску за оправљање оружја кад затреба.

Турцима се није ишло дубље у горе Венчаца за Карађорђем, а и ноћ је већ била настала, те је и борба њихова са Србима убрзо престала за тај дан, и Турци су се сталожили на конак у Врбици.

Ну, баш те ноћи био је рок, кад се је српска војска, која је била распуштена својим кућама, требала да врати од кућа и ту да се стекне око Карађорђа, и овај је за то разаслао своје људе на околне путове, да казују народу да не иде у Врбицу већ под Венчац.

Пошто се те ноћи, доста рано, искупило ту доста српског света, Карађорђе је с неким делом овог посео пут, који води на Рудник, да не да Кучук-Алији тамо' а с осталима пошао је к Врбици да нападне Турке при спавању; али је нашао Врбицу празну. Кучук-Алија је само мало поодморио своје коње, па је измакао из Врбице и, ваља да, сазнавши за пад Рудника, отишао право у Крагујевац.

г) Сукоб на Врачару. Крагујевац. Карађорђе је послао за Кучук-Алијом нека одељења своје војске да пазе и чувају око Крагујевца, поручивши у исто време Милану Обреновићу и Младену Миловановићу да приберу нешто Рудничана, па да и они похитају с њима Крагујевцу, а он је, узевши собом Милоша Обреновића, отишао у београдски крај да упути Васу Чарапића, Ђорђа Узоњу из Железника, Милоја Петровића из Трнаве и Ранка из Остружнице, како ће мало боље да притегну Турке у Београду, да не могу тако лако испадати и излазити из Београда и продирати у унутрашњост Србије, као што је урадио Кучук-Алија, и да прибере уза се нешто Београчића, па да с њима пође Крагујевцу.

Убрзо било је око Карађорђа око 3000 Београчића и кад су се ови појавили једном на Врачару, испало је из Београда 6 марта[1] — 1804 — око 2000 Турака и напало је на њих. Бој је трајао пуна три сахата и свршио се поразом Турака, који су сузбијени натраг у Београд, изгубивши око 20 својих људи погинулих и међ њима старешину турског из Крагујевца, Хасан-агу, кога је убио Гаврило Ђурић из Тополе.

Узевши собом кнеза грочанског Вићентија и команданта смедеревског Ђушу, који је половину своје војске оставио да пази на Смедерево, а половину повео собом, Карађорђе се кренуо у Крагујевац.

Турци Крагујевчани — ерлије, спахије — и јаничари у Крагујевцу, знали су већ врло добро за Карађорђа, јер је код њих био у време убијања српских кнезова у затвору Младен Миловановић из Ботуња, чувен и уважен човек у своме крају, и они би и њега убили, да им Карађорђе, после погибије оних Турака у Сибници, није поручио да се не шале дирати га, већ да га пошљу њему, а он ће им дати за њега 20 Турака, које има код себе у ропству, и Кара-Мустафа, најстарији међ Турцима у Крагујевцу, ово је извршио, знајући, да ће Карађорђе извршити своју претњу: да ће опколити Крагујевац, спалити га и побити све што живо турско у Крагујевцу нађе, ако га не послуша.

Вероватно за то и Кучук-Алија није се дуго у Крагујевцу задржавао, јер је скоро по своме доласку узео све Турке Крагујевчане и отишао је с њима у Јагодину на састанак с Гушанац-Алијом.

д) Баточина. Кијево. Не нашавши никаквих Турака у Крагујевцу, Карађорђе је узео: Милана Обреновића, Младена Миловановића, Вићентија и Ђушу са њиховим

[1] Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 143.

Рудничанима, Крагујевчанима, Београчићима и Смедеревцима и пошао с њима право к Јагодини.

Негде пред Баточином Карађорђе је разабрао, да је Кучук-Алија оставио у Баточини око 250 Турака јаничара, који су се сместили у џамију и чували одатле пут Јагодина—Београд, по чему се могло мислити да Кучук-Алија намерава враћати се из Јагодине у Београд.

Карађорђе је оставио неки део своје војске код Баточине да држи Турке опкољене у њој и да им не да нигде из ње мрднути се, а он је продужио пут даље к Јагодини и стигао је 9 марта 1804 у Штиљe.

Дотле се, по ранијој Карађорђевој заповести, био искупио и многи народ јагодинскога краја подаље око Јагодине, пазећи на Кучук-Алију и на Гушанца.

Карађорђе је одредио колико је требало војске и дао је Теодосију Маричевићу из Орашца, да на Липару чува јагодински пут и да не да да Турци Јагодинци иду у помоћ оним Турцима у Баточини.

Ну Теодосије, невешт ратничкој вештини, ставио се негде на страни Липара и пута, те је Тосун-ага с доста Турака прешао неопажен преко Липара и дошао у Баточину да ослободи Турке, који су ту.

Карађорђе је за то оставио Штиљe и пошао одмах на Баточину; разместио је по путу, којим ће се Турци враћати у Јагодину, јаке српске заседе, а он се са својом војском скрио са стране Баточине, хотећи да пропусти Турке, па да их нападне с леђа, кад нађу на српске заседе.

Ну Турци су опазили на томе путу трагове српске војске и за то су га оставили и скренули су страном на село Кијево.

Опазивши то, Карађорђе је похитао за њима и стигао их је у кијевском потоку, ту напао и побио до 400 Турака, већим делом коњаника, и уграбио Тосунова хата.

Тосун и остатак његове војске докопали су се после овога, којекако, Јагодине.

ђ) Страдање Срба на Јагодини. Добитак Јагодине. Карађорђе је тада опет отишао у Штипље и почео одмах разређивати своје Србе за напад на Турке у Јагодини.

Милана Обреновића и Младена Миловановића с Рудничанима и Крагујевчанима упутио је да сутра дан рано изиђу на Црвено Брдо, кад ће он опет испети се са својом војском и с Левчанима на Ђурђево Брдо.

Намера Карађорђева је била да изазове Турке да нападну на оне Србе, које прво опазе, а у то време да се нада Турцима за леђа она друга српска војска, те да их тако лакше савладају и потуку.

Било је 10 марта — 1804 — кад су Срби изишли на Ђурђево Брдо и Турци су одмах појурили на њих са својом коњицом и пехотом у великом броју, јер је тада и Гушанчева војска почела већ да се бори са Србима. Срби су дочекали Турке на Ђурђевом Брду доста упорно и сузбили су их назад у Јагодину и запалили неколико крајњих турских кућа.

При овоме Срби су се тако раштркали по пољу око Јагодине, а пошли су и по турским кућама у пљачке, да је Турцима тад било лако потиснути Србе к Ђурђевом Брду с много губитака на српској страни.

Тада је био час кад су Милан и Младен требали да притеку својима у помоћ и да груну Турцима с леђа.

Али је овима то било немогуће. Белица се била за време самог боја тако нагло и тако јако излила, да је било немогуће прећи је без моста, а једини мост на њој био је у турским рукама. Поједини војници обарали су врбе и претурали их с једне обале на другу и прелазили су преко њих, али то још није била никаква помоћ.

А Турци су, кад су били готови са Србима на Ђурђевом Брду, прешавши Белицу по мосту, напали и на

Милана и Младена и код све њихове јаке и упорне одбране разбили су и њих и растерали са Црвеног Брда.

У оба ова боја Срби су изгубили око 150 изгинулих својих војника, 50 рањених и 20 заробљених, међ којима су били и Петар Кара из Трешњевице и хајдук Милован из Плане.

Пу Кучук-Алија је одмах пустио све заробљене Србе, препоручивши им, да говоре Србима да иду својим кућама и да се окану Карађорђа и његовога посла.

Код свега пораза Карађорђу је опет испало за руком да разбијену своју војску опет искупи и среди је колико толико.

Кучук-Алији није се свидело да и после овога остане у Јагодини и за неколико дана он је прибрао своју и Гушанчеву војску, а и доста Турака Јагодинаца, који су били за борбу, и кренуо се за Београд. Тада је и Карађорђе с неким делом своје војске пошао за Кучук-Алијом и за Гушанцем, а неки само део оставио је да пази на Јагодину.

Оно мало Турака, што је остало с фамилијама у Јагодини, није било расположено за даљу борбу са Србима, ма да су сви били смештени у јак и добар опкоп.

Они су мало по мало напуштали Јагодину и повлачили су се у Ћуприју и Јагодина је тако прешла у српску власт.

е) Бојеви на Ропочеву и на Кречанама код села Лештана. Карађорђе је, како је опазио да ће Кучук-Алија са Гушанцем да остави Јагодину, јавио то Васи Чарапићу, поручивши му да се нађе гдегод око Авале, у заседама, и да га ту дочека и пропрати како треба.

Он сам — Карађорђе —, кад је Кучук-Алија 15 марта — 1804 — пошао из Јагодине, узео је скоро све своје коњанике и нешто пехоте и пошао за њим.

Кучук-Алија прешао је тога дана Крагујевац, Тополу, Белосавце и Кораћицу и стигао је на конак у Ропочево.

У два сата ноћи стигао је ту и Карађорђе са својим коњаницима. Пешаци српски због одвећ дугог пута били су заостали далеко негде на путу; ну они су и требали Карађорђу гдегод позади њега да га прихвате ако би био сузбијен.

Карађорђе и његови коњаници сјашили су са својих коња подаље од Турака, па су се с пушком у руци, тихо и кришом, привукли бивоаку турском на добар пушкомет.

Док су се Турци распасани и изувени одмарали око наложених великих ватара, Карађорђе и његови коњаници припуцали су из својих пушака, гађајући према ватрама како се могло и међ Турцима настала је граја и врева; таламбаси су ударали на све стране, Турци су се обували, придевали своје оружје, притезали колане и за кратко време јурили су као помамни даље к Београду, ударајући на Врчин и даље преко Лештана више Болеча, бојећи се, ваља да, Чарапића, који је био и где га човек тражи и где не тражи.

Чарапић је сазнао на време да Турци обилазе њихове заседе око Авале, па је и он брже боље обишао ову, појурио пред Турке и стигао пре њих где му је требало.

16 марта — 1804 — доста рано Чарапић је био у згодним својим заседама код Кречана[1] са својих 70 другова, и, кад је Кучук-Алија ушао међ заседе, загроктало је од једном 70 српских пушака, и Турци, не знајући ни куд ће ни шта ће, предали су се брзини својих коња и пројурили су као помамни кроз српске заседе, оставивши на месту 60 мртвих својих војника и 20 убијених коња,

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 103.

многи свој пртљаг и сву врчинску стоку, коју су успут били закачили и погнали у Београд.

Таман је Чарапић овако згодно дочекао и пропратио Турке, допао је к њему и Карађорђе са својом коњицом, али су Турци били већ близу Врачара, где их Срби нису смели гонити због близине београдске тврђаве, и Кучук-Алија и Гушанац приспели су у Београд.

3. Заметак устанка у Колубари и у шабачком крају

Кад су, пред устанак у Шумадији, дахије почеле сећи и убијати тамо српске кнезове и друге виђеније и чувеније људе, у Ваљеву је било на гласу кнезова и других Срба од којих су Турци веома зазирали.

Ту су били: кнез Алекса Ненадовић из Бранковине, који је за време последњег немачког и турског рата — 1788—1791 — био немачки официр и командант једног дела српских фрајкора; кнез Илија Бирчанин из Суводања; кнез Никола Грбовић из Мратишића; кнез Станоје Михаиловић из Зеока; кнез Сима Марковић из Борка и Хаџи-Руфим, архимандрит манастира Боговађе.

И за ове и овакве људе и кнезове српске у Колубари, кад је требало уклонити их са овога света, дахијама београдским нису биле довољне обичне субаше и њихови сејмени, и за то је пошао по њихове главе сам собом дахија Фочић Мехмед-ага, праћен са 250 својих јаничара.[1]

Пошавши 13 јануара — 1804 — из Београда, Фочић је једнога дана на путу ручао код кнеза Станоја Михаиловића у Зеокама, где је био добро почашћен, а затим код архимандрита Руфима, где је био лепо угошћен, не учинивши ништа својим домаћинима, да не би дао

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 82.

повода осталим кнезовима, који ће га дочекати у Ваљеву, да посумњају и да му умакну.

На даљем путу за у Ваљево сусрели су Фочића на пољу Љубенину: кнез Алекса Ненадовић, кнез Илија Бирчанин и син кнеза Николе Грбовића Милован, који је дошао место свога оца, који је био болестан, и сви су га допратили до Ваљева.

Са свога пута за у Ваљево, Фочић је вратио неколико својих сејмена и јаничара у Зеоке, у Боговађу и у Борак, с упутом да убију кнеза Станоја, архимандрита Руфима и кнеза Симу Марковића, а он сам, сместивши се у Ваљеву, оковао је кнезове Алексу и Илију и бацио их у тамницу.

Дошавши 15[1] јануара — 1804 — у Зеоке, у Станојеву кућу, један од тројице Фочићевих сејмена, док се Станоје бринуо како ће да их нахрани и напоји, потегао је из пушке и убио Станоја на место, за што је и он одмах платио главом од руке Станојевог синовца Николе, момка од не пуних 20 година.

Кнеза Алексу Ненадовића кривио је Фочић због некаквог његовог писма, које је писао у Земун немачком официру потпуковнику Митегеру, тужећи се на дахије и њихове зулуме и молећи га за ћебану и за кога немачког официра, и Фочић га је за то 23 јануара — 1804 — у суботу пред вече, извео у равнину крај Колубаре испод моста на тој реци, заједно с Илијом Бирчанином, и ту посекао најпре Илију, а за тим и њега — Алексу.

Други момци Фочићеви нису нашли код кућа ни архимандрита Руфима ни кнеза Симу.

---

[1] Јаничије Ђурић, Гласник IV, стр. 79, што се слаже и с оним «а и тако је петак,» Мемоари, стр. 55, због чега ће бити погрешно оно Баталакино 14 јануара — Кнежевина Србија, стр. 70, јер је 14 јануар 1804 г. падао у четвртак.

Хаџи-Руфим је после убиства кнезова у Ваљеву отишао у Београд на аманет митрополиту своме Леонтију, да га прикрије и сачува од Турака и јаничара, али га је овај предао одмах дахијама београдским, и Аганлија га је 30[1] јануара — 1804 — после многога мучења посекао на градској Варош-Капији.[2]

Из Ваљева отишао је Фочић Мехмед-ага у Шабац, да и тамо посече и побије неке кнезове и виђеније Србе, али му то није допустио његов брат Мус-ага Фочић, старешина јаничарски у Шапцу.

У то време стигао је у Шабац глас да се Шумадија побунила и Фочић је за то сео у лађу и спустио се брже боље Савом у Београд.

Народ ваљевскога краја узбунило је до највећег степена убиство онако одличних његових кнезова, и сваки је тада почео побојавати се и за своју главу, и, како се уз то било и тамо дочуло,[3] а може бити да је дотле било стигло тамо и које Карађорђево писмо, које је овај послао у тај крај одмах после боја с Турцима на Сибници, да је он са Шумадијом устао на Турке, то се је и он латио оружја и почео бунити се против Турака.

4. Бојеви и сукоби с јаничарима и с Турцима у Колубари и у шабачком крају

а) Сукоби на Ваљеву и ослобођење Ваљева. Ваљевски Турци староседеоци и јаничари, који су били у Ваљеву, опазили су брзо, по одласку Фочића Мехмед-аге из Ваљева, колика им је зла учинио Фочић убиством српских кнезова, и за то су одмах по његовом одласку,

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 56, *„то је било после на недељу дана кад су кнезови исечени у Ваљеву.“*

[2] Баталака, повесница, — још у рукопису.

[3] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 58, III.

преселили све Турке Убљане с Уба у Ваљево, па одатле сву своју децу и жене у Ужице и у Соко, а они сами остали у Ваљеву спремни да се бране од Срба, ако би им се ови хтели светити.

Међу тим на српској страни, прота Матија Ненадовић, син погинулог кнеза Алексе Ненадовића, још доста млад и енергичан човек, споразумео се брзо са старим борцем Савом Савковићем, да се без крви, без боја и без борбе не може више да живи, и кад су ови позвали на оружје Милића Кедића из Суводања, буљубашу погинулога кнеза Илије Бирчанина, кнеза Николу Грбовића. Арсенија Раонића из Лознице — ваљевске — и Живка Дабића из Јаутине, зета погинулога кнеза Алексе, искупило се 15[1] фебруара — 1804 — год. много наоружанога народа на бранковачком вису и Љубинићу, где су ови последњи почели одмах палити јаничарске ханове.

Кад је сва ова војска после неколико дана пришла ближе к Ваљеву, прота Матија Ненадовић позвао је к себи Сали-агу спахију, и још петорицу Турака староседелаца у Ваљеву, и затражио је од њих да отерају из своје средине Пореч-Алију, старешину јаничарскога у Ваљеву, и све његове јаничаре, додајући да остали Турци ерлије могу, после тога, да остану код својих кућа, па ће Срби њих све оставити на миру, оставивши му за то рок од 5 дана.

То је било на покладе[2] 28 фебруара 1804 године.

Ну, баш тога дана у неки час ноћи кнез Никола Грбовић, који је био са својом војском у Жуберу на страни Ваљева, запалио је турска сена и неке турске чардаке под Ваљевом, а Кедић, који је био са својом војском на другој страни Ваљева, помисливши да Грбовић

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 60.
[2] Исти, стр. 72.

напада на Ваљево, кренуо је своју војску у напред и почео је палити турске куће у граду.

Кад је Пореч-Алија видео то, почео је и сам палити и турске и српске куће, које су биле око његова конака, да би добио ширега поља за одбрану из пушака и Турци Ваљевци, и српје и сви јаничари, искупе се у Пореч-Алијиној градини, која је била обграђена зидом, да се одатле бране упорно од Срба.

Сутра дан, 29 фебруара — 1804 —, пушкарали су се ту Срби и Турци скоро цео дан и пало је и на једној и на другој страни подоста и Срба и Турака, које погинулих које рањених; али кад је настала ноћ, Турци су се предомислили, па место да се и даље бране, они су сви листом оставили Ваљево и провукавши се између српских одреда војске, умакли су неки у Ужице а неки у Соко.

б) Бојеви на Бељину и на Свилеуви. Још док су се Ваљевци спремали како ће да изагнају своје Турке и јаничаре из Ваљева, и, док су и Турци Ваљевци мислили како да се ту упорно бране, Мус-ага Фочић старешина јаничара и Турака у Шапцу, не осећајући се сам довољно јак, јавио је Али-бегу Видајићу у Зворник шта је започела и шта ради српска раја с Турцима око Ваљева, и замолио га је да му притече у помоћ с некојом стотином својих Бошњака, и овај му је дошао брзо с доста војске, у којој је био и Бего Новљанин.

Али-бег је тада био повео собом и нешто наоружаних Срба Подринаца, ну ове је после вратио својим кућама, бојећи се да у одсудном часу, они не пређу на страну српских устаника и не почну тући Турке.

Мус-ага Фочић и Али-бег Видајић остали су у Шапцу, а Бошњаке и неку стотину Турака и јаничара из Шапца, послали су преко Уба ваљевским Турцима у помоћ.

Сазнавши за то брат погубљенога кнеза Алексе Ненадовића, Јаков Ненадовић, узео је неколико стотина Срба од ваљевске војске, и потекао је овим Турцима у сусрет и да им не да прићи и помоћи Ваљеву.

23 фебруара[1] — 1804 — он се је сукобио с овим Турцима код села Бељина и ту се потукао с њима, разбио их је и потискао с правца у коме су били пошли к Ваљеву.

Разбијени на Бељину, Турци су се убрзо опет искупили и пошли су опет пут Ваљева, али овога пута правцем преко Свилеуве.

За ово је опет за времена чуо поп Лука Лазаревић, брат погубљенога кнеза Ранка, па је одмак покупио из своје околине доста наоружанога народа и почео у своме селу градити земљано утврђење, да у њему сачека Турке и не да им продирати даље.

Турци су почели да избијају у село Свилеуву, док српско утврђење још ни у пола није било готово, и поп Лука га је за то напустио и склонио се са својом војском са стране утврђења и села, док су Турци ушли одмах у утврђење и разместили се по њему.

Ту је у скоро дошао за Турцима и Јаков Ненадовић са својом војском, који је ишао за Турцима још од Бељина и вребао згоду да опет нападне на Турке и бије их.

Јаков Ненадовић, поп Лука Лазаревић и браћа Недићи, Дамјан и Глигорије,[2] оптекли су тада Турке са свих страна и били су се ту с њима неколико дана.

Турци су се за то неколико дана држали доста добро и бранили су се бијући и они Србе из пушака и својих шишана; али, кад им је у томе почело да недо-

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 68.

[2] Исти, стр. 69.

стаје хране, Бошњаци су почели довикивати Србима, како они нису пошли да се бију с њима, већ само да виде шта они раде и да их измире с Турцима београдског пашалука, на што су им Срби одговорили: да ће их пустити да се врате откуд су и дошли, а они ће се после рачунати како знају с Турцима Шапчанима.

На ово су 28[1] фебруара — 1804 — поврвели сви Турци Бошњаци право у Шабац; али, с њима заједно измешали су се и пошли тамо и Турци Шапчани, те су Срби због тога напали и на Турке и на Бошњаке, неки с леђа а неки са стране, док су их трећи прихватили на путу у заседама и тако су убили 270[2] које Турака Шапчана које Бошњака.

Оно Турака и Бошњака, што је преко тога остало у животу, побегло је које у Шабац, које опет право у Босну.[3]

Кад су Турци: Лешничани, Липничани и Лозничани, разабрали за ову погибију Турака и Бошњака на Свилеуви, и видели Бошњаке како јуре да се што пре докопају оне стране Дрине, и они су све своје жене и сву чељад преселили одмах у Босну.[4]

в) Покорење Шапца. У Шапцу су јаничари и њихов Мус-ага Фочић, убили на страшним мукама, пред устанак Срба, два српска свештеника: Живка и Максима и владичанског протосинђела,[5] чије име, на похуду нашега заборава, није могло ни допрети до нас у садашњем времену.

---

[1] и [2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 73.

[3] О боју на Свилеуви треба прочитати све оно што је о њему написао Вук Ст. Караџић у својој Даници за 1820 год., стр. 168—173, а то се може наћи и у Кнеж. Србији. стр. 529 и 530.

[4] Kanay, Geschichte der Serben, стр. 358.

[5] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 494.

И које због тога, а које и за то што су се после турске погибије на Свилеуви многи Бошњаци склонили у шабачку тврђаву, одакле су могли, с Турцима Шапчанима, испадати међ' народ српски по селима и чинити му зла и штете, Срби су, како су се на Свилеуви средили и мало поодморили и прибрали, пошли противу Шапца и јаничара у њему.

Сва српска војска, која је била на Свилеуви, стекла се око Шапца 7[1] марта — 1804, — прогнала Турке са Баира, спалила ту доста турских кућа и стерала Турке и јаничаре у шабачку тврђаву.

Опколивши и тврђаву са свих страна са сува, Срби су наставили борити се и бити из пушака с Турцима у тврђави самој.

Ту су били тада од старешина српских: Јаков Ненадовић, синовац му прота Матија Ненадовић, поп Лука Лазаревић, оба брата Недића, с кнезовима: Станком из Бошњана, Тодором из Жабара, Андрејом Витомировићем из Дреновца и Остојом Спужем[2] из Шапца.

Дуго и дуго држали су се добро у својој тврђави и Бошњаци а и Турци Шапчани са својим јаничарима, али су сви малаксали кад је Србима стигао на Шабац топ, који им је послао на поклон владика новосадски Јовановић,[3] и кад су Срби почели и из њега тући шабачку тврђаву и палити турске куће у њој.

Нашло се тада доста помирљивих Турака Шапчана, којима је било више стало до себе самих и својих породица, него до Бошњака и пустих јаничара шабачких,[4] и они су, састајући се почешће са Србима у Кленку, на аустријској страни, где су Турци долазили ради набаве

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 494.
[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 82.
[3] Исти, стр. 78.
[4] Исти, стр, 83.

хране и својих домаћих потреба, ту почели наговештавати Србима измирење Срба и Турака Шапчана.

Ствар ову руководио је вешто прота Матија Ненадовић, у одсуству стрица му Јакова, који је тада вршио и дужност главног команданта над свом српском војском око Шапца, изјавивши Турцима да ће оставити на миру царску тврђаву и Турке Шапчане у њој,[1] ако они отерају из своје средине Мус-агу Фочића, његове јаничаре и Бошњаке, присталице њихове, и ако пристану, да после тога Турци Шапчани не излазе више никако из Шапца у српски народ по селима, и да у будуће Србима суде само српски судови, као што ће и Турцима судити само њихови судови.

После неколико оваких састанака и договора, које су потпомагали и аустријски погранични официри: пуковник Стојићевић и капетан Коста Јовановић, који су, и сами Срби, били пријатељи Срба и на страни устаника српских.[2]

Турци су на послетку пристали на све ове услове проте Матије Ненадовића, и на Лазареву суботу 16[3] априла — 1804 год. — потписали су са Србима писмен уговор о томе.

Сутра дан, на Цвети 17 априла, Мус-ага Фочић оставио је Шабац и отишао је преко Аустрије са свима својим јаничарима и Бошњацима у Београд.

Шабачка тврђава, и ако покорена и побеђена, као царска — султанова — својина, остала је и даље у рукама Турака Шапчана, који су остали ту да у њој живе, али су Срби сместили у њу своју стражу од 20 Срба

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 83.

[2] Исти, стр. 83.

[3] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 83 и 84 с измењеним датумом 16, место 18 април, јер је 1804 године Лазарева субота била 16, а Цвети, сутра дан, 17 априла.

под командом Павла из Вуконе, ради безбедности Срба, који ће долазити у њу послом и трговином.

г) Бој на Чокешини. Док су се Срби борили с Турцима и с Бошњацима на Шапцу, Мус-ага Фочић, старешина Турака и јаничара у Шапцу и у шабачкој тврђави, видевши да неће моћи да одоли сили и навали Срба, поручио је Али-паши Видајићу у Зворник да му пошље своје војске у помоћ и да га ослободи од Срба, који су га онако незгодно притеснили са свих страна са сува.

И Видајић је на ово с неколико хиљада Бошњака оправио одмах у Србију Мула-Ножину из Маоче у Босни, јаничарског старешину у Београду, који се у време устанка Срба десио на осуству у Босни код своје родбине, па је у то време требао да се врати у Београд на своје место.

Сва ова сила босанска прешла је у Србију на скели код села Јање и одатле се кренула за Шабац.

Ножина није смео да иде у Шабац путем преко Китога и Мачве, јер је сазнао да га у Церу чека и прежа хајдук Ђорђе Ћурчија са својом дружином, у којој је било неколико стотина људи, па би га могао напасти с леђа и са стране и одсећи од Босне, и за то се упутио и сам право преко Цера, да прво растера и помлати Ћурчију и дружину му, па после тога да се спусти безопасно у Шабац.

Ну дотле су и Срби на Шапцу, сазнали за Ножину и његове Бошњаке и Јаков Ненадовић узео је од шабачке опсадне војске 3—400 људи, међ којима су били и браћа Недићи, Дамњан и Глигорије,[1] и похитао је Ножини на

[1] Тако прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 69. Учитељ Алекса П. Милојковић доказује — Отаџбина, 1891 год., свеска 113—114, стр. 217 — да је други брат Недића Глигорија, који је пао на Чокешини, био Јанко, који је био још

супрот, знајући да ће тамо негде бити и Ћурчија са својом четом.

Јаков је нашао Ћурчију и дружину му код манастира Чокешине, али по несрећи српској, ту се заподене између Јакова и Ћурчије препирка о томе, где ће бити најбоље да се сачекају Бошњаци.

Јаков је хтео да то буде у самим зидинама манастирским, док је Ћурчија мислио да ће бити боље да то буде гдегод дубље у гори и позади манастира.

У препирци око тога, Ћурчија се на послетку тако расрдио, да је оставио и Јакова и Чокешину, па је отишао са својом дружином у планину.

Не осећајући се довољно поуздан, да ће с оно мало своје војске, што је ту има, моћи да противу стане Бошњацима, који су бројали на хиљаде људи, Јаков је предао сву своју војску браћи Недићима, а он је похитао у Шабац, да доведе отуд још српске војске.

Ну Бошњаци су напали на Србе пре но што је Јаков и могао стићи у Шабац.

Недићи су били разместили оно неколико стотина својих људи изнад потока Враљевца[1] подаље од манастира, а ови су се држали туна добро и јуначки и одбијали су нападе Бошњака одважно и упорно за дуго време.

млад, те није ни дошао на Чокешину ради боја, него се ту случајно десио, а Дамјан је био сестрић Глигоријев, и да се презивао Кутишанац.

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 488. Ну, учитељ Алекса П. Милојковић, коме су, како се чини, месне прилике око Чокешине изближе добро познате, мисли, да је то било на (Липовцу) Липовици, више брда Цајевца, и да су Недићи пали на месту које се зове „Тајинцинац.“ Види: „Отаџбина“ 1891, свеска 113 и 114.

Ну неколико стотина Срба према некојој и некојој хиљади Бошњака требало је да издржи тешку и мучну борбу и бој се ту био страшан и крвав.

Целога дана, кад су неки Бошњаци били одбијани и потискивани, изводио је Ножина нове и одморне своје трупе и Срби су и ове јуначки дочекивали и упорно одбијали.

И Бошњака је пало већ доста и много, али је и Срба остајало све мање и мање. Нико се од њих није хтео да макне са свога места, ни да одступи ма и за један корак.

Али је и Бошњака било још много и много, који још нису ни улазили у бој.

И по несрећи и код оваког бројног стања, Србима је почело у неко време и да недостаје барута и Бошњаци, кад су то осетили и опазили, настали су тек наваљивати на Србе.

Браћа Недићи довикивали су оближњим својим друговима да им добаце још који фишек, и њихове су пушке још пламтеле и убијале.

Ну на крају на српској се страни није ништа чуло; био је потрошен и последњи метак; Недићи су лежали испребијаних костију и сломљених ногу, а српски борци исакаћени и израњављени, уздајући се још само у своје ножеве и своје јатагане.

А јунаци Бошњаци сад су тек јурили као помамни са свих страна, и полумртви Срби искасапљени су сви до последњега.

И тиме и тако свршила се 16[1] априла — 1804 — на Лазареву суботу, крвава борба браће Недића и осталих српских јунака на Чокешини, на тим српским Тер-

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 83, с исправљеним датумом 16 место 18 април.

мопилима,[1] где јуначки и славно паде и последњи борац, бранећи отаџбину и слободу своју.

Мир пепелу вашем храбри синови Србије, славо наша. Ножина вас је потукао све до последњега, али лешеви ваши не допустише му да помогне Шапцу, и онога часа, кад сте ви јуначки гинули и борили се с душом, Ножинини Турци Шапчани, покорне главе, потписали су уговор о предаји своје тврђаве, а Ножина се вратио из Србије, истина с доста славе, али празних руку и с веома проређеним редовима своје војске.

5. Заметак устанка у Поморављу и у Ресави и бојеви с Турцима у овим крајевима.

а) Ослобођење Пожаревца.[2] У Пожаревцу је било с почетка српског устанка око 1000 турских домова и око 1500 наоружаних Турака и јаничара способних за борбу.

Сви Турци, ерлије и спахије, били су присне присталице јаничара и њихових дахија, што је било доста разумљиво после смрти брата Асам-бега тефтердара Мустај-пашиног, кога су дахије ту убиле, кад се почео да буни против њих.

Старешина турски у Пожаревцу био је Кучук-Салиага Арслановић, који је по упуту београдских дахија убио у Пожаревцу кнеза Рајицу из Забрђа и једнога свештеника, за кога на жалост не знамо ни како се звао.[3]

Кад се чуло за ова убиства у Пожаревцу, други кнезови пожаревачкога краја, знајући да и њих не чека ништа друго и ништа боље, и кад су добили и од Ка-

---

[1] Leopold v. Ranke, Serbien und die Türkei, 1879, стр. 79.
[2] Др. Аћим Медовић, Гласник IV, стр. 204—209.
[3] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 1037.

рађорђа глас да се Шумадија дигла против дахија, јаничара и Турака њихових присталица, и позив да и они устају, почели су око 1 марта — 1804 — искупљати народ свога краја и дизати га на Турке.

Кнез Момир из Лучице, дигао је Мораву и неки део Стига; Миленко Стојковић из Кличе́вца побунио је рамски, печки, речки, звишки и поречки крај, а Петар Тодоровић Добрњац, Пауљ из Мелнице и Илија Стошић из Жагубице Горњу Млаву и Хомоље.

Момирова војска искупљала се код Лучице, а Миленкова код Трњана на Могили.

Не чекајући на Добрњца, који је био далеко од Пожаревца, Момир и Миленко пошли су против Турака у Пожаревцу, како су искупили народа колико су мислили да им треба.

Идући Пожаревцу преко Ћириковца Миленко је наилазио на путу на нека омања одељења Турака, која су била пошла против њега и сузбио их је сва к Пожаревцу.

Турцима Пожарезљанима, који су се, у то време, хранили храном коју су добивали из својих магацина, који су били у Костоцу на Дунаву, није било згодно ово заобилажење Миленково са стране Ћириковца, јер је пут за Костолац ишао из Пожаревца преко Ћириковца, и за то су, неколико дана после доласка Срба у то село, изашли из Пожаревца и напали на Србе у Ћириковцу и Срби су их сузбили к Пожаревцу, убивши им при томе Ибрахим-агу, брата Мула-Јусуфовог.

Дотле се и кнез Момир био приближио Пожаревцу, долазећи му са супротне стране и сузбијајући одељења Турака, која су му излазила на супрот да му не даду прићи Пожаревцу.

Неколико дана после тога дошли су и Миленко и Момир под сами Пожаревац и наместили се: Миленко у Брдњој Мали а Момир у Горњој Мали, где су сагра-

дили по једно земљано утврђење и разместили у њих своје војнике.

Осетивши да имају посла са силом с којом се не могу мерити, и, пошто су изгубили свога старешину Кучук-Салију Арслановића, Турци су у време између 14 и 21 марта[1] почели преговарати с Миленком о неком измирењу и угодили су да обе стране остану мирне на својим местима, док не дође Карађорђе, коме лично хтели су Турци да се предаду.[2]

И Срби и Турци остали су после тога на миру дуго време.

Карађорђе је дошао на Пожаревац са својом војском тек око половине маја месеца — 1804 —. Он је прешао Мораву код Батовца и довукао је собом и онај топ, којим су Срби тукли шабачку тврђаву.

Уз Карађорђа били су тада ту: Јанко Катић, Јаков Ненадовић, Милан и Милош Обреновићи, Живко Дибић, кнез Сима Марковић, кнез Пеја, Станоје Главаш, Хајдук-Вељко, хајдук Стеван из Пр'ова, Милован из Плане, Милован Купљак, Остоја Спуж и Ђорђе Ћурчија.

У то исто доба стигао је на Пожаревац и Петар Добрњац с Пауљем из Мелнице и Илијом Стошићем из Жагубице и војском из Горње Млаве и Хомоља.

Карађорђе се разместио са својом војском по падинама Сопота над Пожаревцем и одмах по доласку у вече испалио је два топовска метка.

Сутра дан по овоме, кад је Карађорђе испалио још четири топовска метка и кад су његови Шумадинци запалили неколико турских кућа с краја Пожаревца, Мула-Јусуф, тада старешина турски и јаничарски у Пожаревцу, похитао је погађати се с Карађорђем о предаји.

---

[1] Др. А. Медовић, Гласник IV, стр. 205, „друге недеље великог поста."

[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 92.

И брзо су се око тога погодили. Турци су пристали: да се са својим породицама и свим својим покретним иметком иселе у Видин, а Пожаревац са свом својом непокретношћу да оставе Србима.

Ово је углављено и утврђено па и извршено у време између 16 и 20 маја[1] — 1804 — а Турци су отправљени преко Градишта у Видин и само је неколиким, мирним турским породицама допуштено, те су остале и настаниле се у Градишту.

Турци су платили Карађорђу у готовом новцу 50 кеса и дали су му још доста хатова, сабаља, ножева и другог драгоценог оружја, што је све он поделио међу вође и старешине народне, а 1000 оваца, које је тако исто тада добио, дао је кнезу Миленку и војсци, која је с почетка опкољавала Пожаревац и била се с Турцима.

б) Покушај устанка у Ресави. У време ових догађаја на Пожаревцу прешао је Стојко Кривокућа из Азање преко Мораве у Ресаву, и покушао је да и њу дигне на Турке. Али није био срећне руке и није успео.

Дошавши у Ресаву с нешто својих људи, и кад је искупио и нешто Ресаваца, пошао је са свима и са Стеваном Синђелићем у параћински крај, ну Турци су га сусрели на томе путу, сузбили и стерали у Грабовачки Поток и ту су га убили с доста његових људи.

Једноме од његових људи, кога су Турци ухватили жива, одерали су сву кожу на плећима, па су га тако,

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 93, што се, по времену, слаже с догађајима на Београду, одакле је Карађорђе дошао на Пожаревац; према чему изгледа невероватно Јокићево казивање, да је Пожаревац узет 7 или 8 дан по Васкрсу 1804 — било би 1 или 2 маја 1804 — види: Споменик XIV, стр. 31, Причања Петра Јокића од М. Ђ. Милићевића.

са „цепкенима“ како су они говорили, послали у Ацибеговац, где је јадник на великим мукама умр'о [1]

У то доба иставио се међу Ресавцима Стеван Синђелић из Војске, будући војвода ресавски, који је до пред устанак српски — 1804 — био момак код ресавског кнеза Петра из Гложана, кога су дахије убиле пред сами устанак.[2]

в) Покорење Смедерева. У оном општем убијању Срба и српских кнезова пред српски устанак, Турци и јаничари смедеревски са својим диздарем Гушом убили су српскога буљубашу Теофана из Саопе.[3]

Кад су се Срби услед тога узнемирили, и кад се народ смедеревског краја, у то време, због састанка Карађорђевог с Аганлијом на Дрлупи, био искупио у Селевцу и изабрао себи за вођу Ђушу Вулићевића из Азање,[4] у намери да и он пође против Турака, где им је после састанка с Аганлијом био дошао и Карађорђе, Турци Смедеревци склонили су своје породице из града у тврђаву, а кад су поводом тога и Срби Смедеревци почели уклањати своје породице ван Смедерева, настали су туђи се у Смедереву и око њега српски бећари и смедеревски Турци.

Због тога је и Карађорђе, како је очистио Пожаревац од Турака, похитао у Смедерево.[5]

Дошавши на вис над Смедеревом на пожаревачком путу, Карађорђе је испалио неколико топовских метака[6]

---

[1] Антоније Протић, „Повесница“ у рукопису, у архиви Српскога Ученог Друштва.

[2] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 648.

[3] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 135.

[4] Исидор Стојановић, по причању Антонија Протића, Гласник III, стр. 172.

[5] Leopold v. Ranke, Serbien und die Türkei, 1879, стр. 80.

[6] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 93.

и на то су Турци Смедеревци изашли преда њ и изјавили му да ће за себе и за своју тврђаву признати онако исто стање како је угођено за царску шабачку тврђаву и Турке у њој, а и позније да ће признати све што се буде угодило за њих у Београду.

Карађорђе је услед тога наредио да тврђава смедеревска, као царска тврђава, остане и даље у власти Турака и да Турци живе у њој, али да не смеју излазити из ње међ' Србе по селима, а ни у град — варош — Смедерево преко међе, коју је тада обележио и ван које ће живети Срби Смедеревци и да Србима суде само српски а Турцима опет само турски судови.

И Смедеревом, као и целим смедеревским крајем, почео је тада управљати старешина Ђуша Вулићевић.

6. Заметак устанка у Подрињу.[1]

Подриње је било с почетка првог српског устанка саставни део зворничког — босанског — пашалука, коме је био старешина Али-паша Видајић, присни пријатељ и друг дахија београдских, који је угледајући се на београдске дахије, завео и у Босни и у Подрињу читлуке и читлук-сахибије и подражавао и свима осталим установама дахијским.

Ђорђе Ћурчија, хајдук српски у подринском крају, ну човек, по својој нарави доста застрањен, кога смо видели као чувена већ јунака у војсци српској на Пожаревцу, ну коме није било лако да трпи над собом ма кога као старешину и да му заповеда, био се завадио нешто са српским старешинама одмах по заузећу Пожаревца, због поделе турскога оружја, које су Срби ту били задобили од Турака, а кад се српска војска после

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 518, 528 и 531. Вук Ст. Караџић, Даница 1828, стр. 191, 216.

тога била слегла око Београда, њему је било нешто неправо и од Карађорђа, и за то је оставио српску војску под Београдом, па је 14 јуна[1] — 1804 г. — отишао у Шабац и у Мачву и ту позбацао оне српске власти, које је Јаков Ненадовић, по покорењу шабачке тврђаве, био поставио, и понамештао је друге своје људе, па је после почео одатле прелазити у Подриње и дизати и Подринце против Турака.

а) Бојеви и сукоби с Турцима у Подрињу, на Шурицама, на Крупњу, на Лозници и на Љешници. 2 јула[2] 1804 дошао је Ћурчија у Шурице и запалио ту Али-бегове[3] конаке и побио Турке, који су се ту десили.

Сутра дан после тога Ћурчија је отишао с једним делом своје војске у Крупањ да растера Турке, који су тамо становали, ну није их тамо застао ни једнога, јер су они, чувши за Ћурчију, раније побегли које у Соко које у Босну.

Ћурчија се за тим спустио са својом војском код села Тршића и ту је настао прибирати уза се још више устаника Подринаца.

Полазећи из Шурица у Крупањ, Ћурчија је послао други део своје војске, подељен у двоје, на Лозницу и на Љешницу, да тамо растерају Турке и заузму та места.

Противу Лознице ишао је са својом војском Сима Сарић из Цикота и овај је узео Лозницу без боја, јер су Турци Лозничани, као што смо видели, одмах после страдања Турака на Свилеуви, били пребацили своје фамиције у Босну, а кад су опазили да Срби сад иду про-

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 495.

[2] Исти, стр. 530, „трећи дан по Петрову дне.“

[3] Али-бег и Али-паша Видајић иста је личност, — Мемоари, стр. 153. Капетан паша Видајић брат је Али-бегу — Али-паши — Видајићу, а Мехмед капетан Видајић био им је стриц. — Вук Ст. Караџић, Даница 1828, стр. 214—215.

тив њих, и они су напустили Лозницу без боја и отишли су тамо.

У Лозници је тада узео власт кадије у своје руке троношки архимандрит Милентије, а службу муселима Митар Туфегџија.[1]

Онај део српске војске, који је ишао противу Љешнице, и кога је водио Тодор Бојиновић из Добрића, нашао је на Турке у Љешници, и тек после јаке борбе заузео је Љешницу и потискао Турке Љешничане преко Дрине у Босну.

Бојиновић се настанио после тога у шуми Ранитовачи на утоку Јадра у Дрину и ту се утврдио.

Али-паша Видајић није могао да гледа леп део свога пашалука — Подриње — у рукама српских устаника, и за то је убрзо искупио у Босни доста своје војске и послао је у правцу Лознице и Љешнице противу Срба.

Она његова војска што је пошла у правцу Љешнице разбила је Бојиновића и Србе у Ранитовачи, и потисла их је све к Видојевици.

Кад су за ово чули Срби у Лозници, они су напустили Лозницу сами и без боја и повукли се у Тршић.

Тако су Турци повратили себи и оба ова градића без велике муке и доста брзо.

Одступивши с Лознице, Срби су застали у Тршићу Михаила Недића, брата оних славно погинулих Недића на Чокешини, који је похитао Подрињу у помоћ са стотином својих другова, како је чуо за устанак Срба у Подрињу.

Пошто се искупило овако у Тршићу доста Срба и још много нових устаника, пошли су сви опет на Лозницу, подељени на двоје и то: коњици оздо и са стране равнине лозничке, а пешаци озго с планинских окомака.

---

[1] Вук Ст. Караџић, Даница 1828, стр. 194.

Срби коњици напали су брзо на Лозницу, ну Турци су их вешто сачекали и одбили, док су Срби пешаци, не опазивши да је коњица одбијена, улетели нагло у Лозницу и борећи се с Турцима, који су се упорно бранили, измешали се с њима. Али кад је при овоме пало ту око 80 погинулих Срба остали су одступили и повукли се у Тршић.

Ћурчија је после тога прешао са свом том својом војском на Симино Брдо код Цикота између Јаребица и Крупња и ту је почео да уређује њу још боље и да искупља уз њу и још доста Јадрана.

Ту су тада дошли Подрињцима у помоћ: Никола Грбовић с нешто Ваљеваца и поп Лука Лазаревић с нешто Шапчана.

Ну сви Срби укупно били су по броју далеко испод броја Бошњака у Лозници, који су за то испадали често у Јадар и пленили га, те су тако једном дошли чак до Јаребица и спалили јаребичку цркву,[1] а Срби нису смели ни покушати да им у томе сметају.

И Јадрани су за то сву своју нејач и све женскиње иселили у збегове по Церу.

б) Дахија Мус-ага Фочић у Шапцу. Турска Лиапница и Лозница. За време ових сукоба Срба и Турака по Подрињу, и, како за то време нису биле још довољно и брижљиво уређене српске власти, које је у шабачком крају установио Ћурчија, пошто је позбацао оне, које су биле тамо пре тога и које је завео и уредио Јаков Ненадовић, бивши дахија шабачких јаничара Мус-ага Фочић, који је по предаји Шапца 17 априла — 1804 — био протеран у Београд, ну који је после дошао преко Аустрије у Босну, продро је изненадно и неочекивано у друштву с Бегом Новљанином и с доста других својих

[1] Вук Ст. Караџић, Даница — Забавник 1828, стр. 201.

другова на Преображење — 6 августа 1804 — преко Мачве у Шабац и шабачку тврђаву.

Чувши за то, Ћурчија је оставио Симино Брдо и појурио је с доста своје војске Мачви и Шапцу, ну Мус-агу нити је где могао наћи ни видети.

Изгледа да је истина, што се тада говорило, да је Мус-ага имао у Шапцу некакво закопано благо, и да је продро у Шабац да ово ископа и однесе, јер је остао у Шапцу врло мало, и пошто је ту, на Бапру и у шабачкој тврђави, убио око 70 Срба[1] отишао одмах натраг у Босну.

Силом у Прњавору сачекао га је на путу и испод Новога Села сердар Илија са својом дружином и убио му неколико његових пратилаца.

Сазнавши за све ово на путу, и пре него је и доспео до Шапца, Ћурчија је, враћајући се преко Чокешине у Подриње, напао успут на турску Липницу, а за тим ударио на Лозницу, па и њу спалио и настанио се за кратко време у Клупцима и одатле отишао после опет у Тршић.

На путу овоме из Чокешине у Лозницу Ћурчија се нешто завадио и са поп Луком Лазаревићем, за то што је овај узимао у заштиту своје Мачване, које је Ћурчија нападао.

в) Убиство хајдука Ђорђа Ћурчије. Због свога одметања од српских власти и за то што је утврђене власти у Мачви и постављени ред у управи самовољно изменио, Ћурчија је јако окривљаван од стране врховне државне управе српске, и ово у толико већма, што се мислило и веровало да је само због тога Мус-ага Фочић могао продрети у Шабац и побити онолике Србе, и за то је суђен и по ондашњем обичају осуђен на смрт, и

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 100.

Јаков Ненадовић и кнез Сима Марковић послати су у Мачву с нешто српске војске, да ову осуду изврше.

Дошавши у Ново Село Јаков и Сима позвали су к себи Ћурчију, како се каже, под изговором на договор, како ће у будуће да се брани Мачва од Турака и ту су га убили војници који су с њима били дошли.

г) Примирје у Подрињу. На скоро после овога измениле су се прилике у управи државној у Босни у корист султана и порте, а на штету јаничара, и према томе настало је и у Подрињу друго стање.

Подрињем је почео да управља Мехмед-капетан Видајић, старац од својих 70 година, а стриц и противник Али-паше Видајића.

Мехмед је понудио Србе да и он са својих 5 синова уђе с њима у заједницу и помогне им у раду против јаничара и против новина, које је Али-паша[1] почео уводити и у Подрињу.

Срби су нерадо улазили у заједницу с Турцима; ну српским старешинама у подринском крају, Анти Богићевићу и Јевти Савићу, поводом те понуде, испало је за руком да обезбеде свој крај од даљих напада Бошњака.

Богићевић и Савић угодили су с Мехмед-капетаном, те су укинути у Подрињу јаничарски чифлуци, и Срби су опет почели плаћати Мехмеду данак одсеком, који су Богићевић и Савић прикупљали и предавали; и даље да Турци не излазе више из својих градића међ Србе, него само једном у години и то у време прибирања десетка од летине; и на послетку: да босанске војске, ако би ишле против Срба у београдски пашалук, не прелазе преко Подриња и да се Срби суде сами између себе и без икакве мешавине Турака.[2]

---

[1] Вук Ст. Караџић, Даница 1828, стр. 215.
[2] Leopold von Ranke, стр. 86.

Пошто су обе стране дале једна другој таоце у име утврђења да ће се држати тачно свега тога, остао је подрински крај неко време на миру и ако са свим одвојен од Србије.

Угодба ова била је погодна и Србима у београдском пашалуку у толико, што су и они били тада обезбеђени од упада Турака Бошњака у Србију с ове стране, а и углављена је по претходном споразуму са српским управним властима у Србији.

III ПОКУШАЈИ ИЗМИРЕЊА ИЗМЕЂУ ДАХИЈА И СРБА

1. У Тополи

Одмах по сечи и по убијању српских кнезова и кад су се Срби латили свога оружја и почели убијати јаничарске субаше и сејмене и палити њихове ханове и стражаре, дахије београдске увиделе су колико су зла учиниле тиме и себи самима, и за то су похитале да ово, ако се икако може, поправе измирењем са Србима.

6 фебруара[1] — 1804 — послале су дахије калуђера Мату из Београда са четворицом старих Турака Београђана Карађорђу у Тополу, да га понуде да одустане од непријатељства с Турцима и дахијама и да умири српски народ, обећавајући му за то 500 кеса.[2]

Калуђер Мата, кога су Турци водили собом да ради у њихову корист, нашао је пута и начина да, по поруци митрополита београдског Леонтија, дошане Карађорђу

---

[1] Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 126.

[2] Једна кеса износила је 500 гроша, према чему цела сума изнела би 250.000 гроша или нешто више од 30.000 дуката, кад се вредност дуката узме у 8 гроша, колико је дукат тада вредео. — Упореди „Турске и друге источанске речи у нашем језику,“ од Ђорђа Поповића, стр. 123 и Гавриловића у Гласнику IV, стр. 185.

да никако не верује Турцима и не мири се с њима, а и да га замоли да и њега не пушта више с Турцима у Београд, већ да га задржи код себе.

Карађорђе је на то одговорио Мати, да се за тада врати у Београд, а он ће наћи пута и начина како ће га од њих ослободити кад затреба, а Турцима је рекао: да неће више никако да трпи по селима српским турске ханове, јаничаре и њихове субаше и сејмене, а ни срамоте и зла, која су они дотле наносили Србима, а пристаће на измирење ако дахије буду у стању склонити немачкога цара да буде јемац, да ће се Турци држати строго свега онога, што буде угођено, и с тим и таким одговором вратио је у Београд и Турке и калуђера Мату.

2. У Дрлупи

Неколико дана после тога дахије су одредиле свога друга дахију Аганлију и послале су га у истом циљу Карађорђу са 200 других Турака и јаничара.

Аганлија је дошао са свом том турском војском и с нешто Срба, које је успут прикупио око себе, у Дрлупу и ту је позвао к себи и Карађорђа.

Примивши тај позив, Карађорђе је дошао с доста хвоје војске 11 фебруара[1] — 1804 — у Рогачу, па не отевши ни он да иде Аганлији на ноге у Дрлупу, нити њега да позива к себи, поручио му је да се састану на путу између Дрлупе и Рогаче.

И сутра дан 12 фебруара — 1804 — дошли су обојица на уговорено место.

Карађорђа је пратио Станоје Главаш са десетак момака, а Аганлију око двеастак његових момака.

И Аганлија је почео преговоре, нудећи Карађорђу доста новаца, само да умири српски народ.

[1] Јанићије Ђурић. Гласник IV, стр. 129.

Карађорђе је на то испричао Аганлији сва зла, која су јаничари нанели дотле српскоме народу, због чега се он латио оружја и дигао на Турке зулумћаре, додајући да ће се он код свега тога измирити под повољним условима с Турцима, ако ови буду у стању дати поуздана јемства, да ће се држати онога што се уговори.

Аганлија је одговорио да је дахијама тешко дати јемство цара немачког, пошто он за њих и не зна.

У томе часу чула се у Дрлупи са стране Турака једна пушка.

Срби су помислили да Турци гађају Карађорђа, те су и они опалили из својих пушака и ватра пушчана отела је маха на обема странама тако, да су и Аганлија и Карађорђе и сви њихови момци имали доста муке док су је сталожили.

Ну дотле је погинуо на српској страни Карађорђев момак Јован Ђавуровић из Барошевца и рањен у главу Станоје Главаш, док је на турској страни убијен један Аганлијин црнац и рањен у ногу сам Аганлија.

То и што је ускоро настала ноћ било је узрок што је прекинуто даље преговарање за тај дан и уречено да се продужи сутра у Раниловићима близу Кљештевице.

Ну сутра дан рано Срби су сазнали да је Аганлија преко ноћ, овладан боловима у рањеној нози, оставио Дрлупу и отишао у Београд.

3. У Паланци

Приписујући случају неуспех преговарању о измирењу у Дрлупи, што је на турској страни била испаљена она једна пушка, Турци су мислили да им треба наставити преговарања на другом ком месту, и за то су опремили десетину старих својих Турака ерлија с митрополитом Леонтијем и калуђером Матом у Паланку, позвавши тамо опет и Карађорђа.

Калуђер Мата, кога је Леонтије послао у напред у Ратаре да позове Карађорђа, испоручио је и тада Карађорђу митрополитову поруку, да се ни пошто не мири с Турцима и да и њега самог а и калуђера Мату не пушта више с Турцима у Београд.

Карађорђе је дошао у Паланку 16[1] фебруара — 1804 — са 40 својих момака, оставивши сву осталу своју војску близу Паланке.

Ну и тада није се дошло до измирења, јер Турци и опет нису могли дати јемства која би Србе задовољила.

Пошто је Карађорђе дао разумети митрополиту Леонтију, да он треба да се врати у Београд, и да ће га Срби, кад затреба, отуд лако извући, вратили су се у Београд сви с уверењем, да нема изгледа да ће се Срби и Турци, ма кад, путем преговарања, измирити.

4. У Земуну

С почетка српског устанка немачке пограничне власти понашале су се према Србима са свим пријатељски.

Србима, близу немачке границе, допуштали су пребацивати своје породице на немачку страну, кад год је овима запретила каква опасност од Турака код својих кућа.

Немачке власти превиђале су кад су Срби набављали приватно у Немачкој: барута, олова и других потреба за вођење рата с Турцима и јаничарима.

Чак су Срби могли пренети из пограничних области немачке царевине и она два топа, која им је послао на поклон новосадски владика Јовановић.

А видели смо како су при покоравању Шапца аустријски погранични официри и команданти суделовали

[1] Јанићије Ђурић, Гласник IV, стр. 132.

као сведоци при утврђивању угодаба о предаји те тврђаве Србима.

Изгледало је као да је немачка држава још водила рачуна од услуга, које јој је Србија чинила за време кад је она 1788—1791 год. била последњи пут с њоме у рату и пролила за њу доста своје крви.

Немачка је могла чинити све ово и за то, што јој је било у рачуну да нестане јаничара на њеној граници, јер су ови за време својих недела у Србији прелазили често и на немачку страну и тамо убијали, крали, отимали и пленили.

Али све ово што је немачка царевина чинила, Србима није било доста, и они су често пребацивали немачким пограничним командантима, што их Немачка оставља самовољи Турака, кад овамо зна колика је преданост српског народа према немачкоме цару.

Кад је прота Матија Ненадовић, одмах по зачетку устанка у Колубари, прелазио на немачку страну, ради набаве барута, и писао митрополиту Стратимировићу и команданту града Петроварадина[1] и молио их да помогну Србији: барутом, оловом, којим топом, официром и војником, одговорили су му обојица: да између Турске и немачке царевине постоји мирно стање и да немачка влада за то не може дати Србији никакве помоћи, но погранични командант позваће и Србе и Турке к себи заједно и потрудиће се да их измири, саветујући при томе Србе, да не забораве да су поданици султанови и да му за то остану верни, јер ће и после своје побуне остати под влашћу султана,[2] ма да су знали да је и Карађорђе сам собом говорио, 1 априла — 1804 —, не-

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 76 и 77.

[2] Прота Матија Ненадовић, стр. Мемоари, 286—287. Kallay, Geschichte der Serben, стр. 369.

мачком капетану Шајтинском: да је жеља српскога народа да и тада опет потпадне под високи немачки двор, само да се спасе ћудљиве и неправедне турске управе, и да су Срби готови да понуде Немачкој: Београд, Шабац и Смедерево и да умоле цара да им да једнога од својих принчева за управника Србије, додајући, да ће се Србија, ако Немачка — Аустрија — не пристане заузети Србију, обратити за то другој којој сили, само да се једном ослободи од робовања Турцима.[1]

И према одговору, који је прота Матија Ненадовић добио од немачких власти, добио је и Карађорђе позив од земунскога генерала Женеја, да му дође у Земун с неколико још српских вођа и старешина, где ће доћи и Турци из Београда и где ће се преговарати о измирењу.

Карађорђе је поводом овога позвао многе вође српске војске на Скупштину у Остружницу и 28 априла — 10 маја — 1804 — прешли су с Карађорђем у Земун:[2] Јанко Катић, Сима Марковић, Младен Миловановић, прота Матија Ненадовић, прота Алекса из Шопића, Павле Поповић из Вранића, Јуриша Михаиловић из Грабовца, Петар Ерић из Звечке, Ђорђе Миладиновић из Железника, Радоје Трнавац из Раниловића, Риста Радојичић из Блазнаве, Танасије Рајић из Страгара, Ранко Радић из Неменикућа, Рака Левајац, Пљакић[3] и т. д. и од турске стране: два мухазима: Сулејман-ага и Ибраим-бег, ђумруџија Ибраим-ага, Фочић-ефендија, Ибраим-ефендија, кадија београдски Рустем-ефендија, диван-ефендија Алајбег и Џебеџа-баша с доста још других Турака ерлија и турских старешина.

---

[1] Adolf Beer, die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. Prag. F. Pemsky. Leipzig G. Freyta. 1883, стр. 184.

[2] М. Ђ. Мишићевић, Кнежевина Србија. стр. 13.

[3] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 85.

Кад је генерал Женеј у башти земунскога команданта изговорио неколико речи с којима је поздравио и Србе и Турке и хтео да их умири и спреми на измирење, Срби су изнели своје захтеве, под којима ће се умирити, у ових 9 тачака:[1]

1. да се све четири београдске дахије побију или бар протерају из Србије и да се у Србији укину чифлуци;

2. да се јаничари у турским тврђавама у Србији замене уредном турском војском, а док ова не дође у Србију, да се стави у службу београдског паше 1500 наоружаних Срба;

3. да се сви устаници српски помилују и да се нико од Срба не потрже на одговор за дела учињена за време устанка;

4. везири царски у Београду да управљају Србијом сходно хатишерифу од 1793 год. и да Срби плаћају Турцима само оно што је тим хатишерифом утврђено — На 20.000 ожењених Срба по 20 гроша од главе, свега 400.000 гроша;[2]

5. да се у сваком округу у Србији установи суд и да се ујемчи праведно суђење, и да нико не може да буде затворен без суда;

6. да Срби могу подизати и обнављати своје богомоље; венчавање да зависи само од црква а никако од Турака спахија, и свештеницима да суде само њихови а рхијереји;

7. да је Србима потпуно слободно трговати: куповати и продавати коме и шта хоће;

8. да Срби сами бирају себи кнезове и Турци да их признају и да Срби имају код порте свога човека —

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 288—290.

[2] Kallay, стр. 294.

представника — и да порта не може ништа наређивати по Србији мимо овога;

9. Срби ће бити верни и покорни поданици султанови, кад порта испуни све ове српске захтеве.

Лако је разумети да Турци за ове захтеве Срба нису хтели ни да чују и да за то ни овога пута није могло да се дође до измирења Срба са дахијама и јаничарима.

У сред ових преговарања опазило се у Земуну како нешто гори горе у Топчидеру.

То су биле неке баштованске колибе, које су Срби намерно и у то баш време запалили, да би могли окривљавати Турке пред аустријским властима за то, и имати јачег повода да не пристају ни на какву погодбу с Турцима.

И после овога вратили су се и Срби и Турци сваки на своју страну.

Немачка влада јавила је порти о стању устанка и о захтевима Срба, уверавајући је о истинским својим жељама да види успостављен мир на граници своје царевине и препоручила је своме посланику у Цариграду, да склања порту на блаже поступање с устаницима при предузимању потребних мера ради угушења српског устанка.

5. У Београду — Бећир-паша —

Вероватно услед корака који је Немачка учинила код порте, да би ова обуставила непријатељства између Срба и Турака на њеној граници, порта је препоручила босанском везиру Бећир-паши, ономе истоме, што је 1792 год. примао од Немаца Београд и Србију и управљао њоме неко време доста паметно и мудро, да искупи у Босни колико му треба војске, па да дође с њоме у Београд и учини крај размирицама између Срба и дахија.

И, некако на крају маја или с почетка јуна месеца — 1804 — Бећир-паша је послао своје изасланике вођама српским, који су се у то време искупљали у Топчидеру и спремали да отпочну мало озбиљније и Београд узнемиривати и нападати, и јавио им је да ће доћи са својом војском.

И дахијама београдским јавио је Бећир-паша за свој долазак у Београд, преко свога дивитар-аге[1] и препоручио им да обуставе своја непријатељства са Србима, што дахијама није задавало никакве бриге.

А Срби су дочекали Бећир-пашу онако како је приличило дочекати царева везира.

На Дрини су га дочекали многи мачвански кметови, а у Шапцу га је дочекао и примио 14[2] јуна — 1804 — кнез Никола Грбовић, где се баш у то време десио и Ђорђе Ћурчија, кад је после заваде на Врачару пошао у Мачву и у Подриње.

Грбовић је допратио Бећир-пашу и његову војску до Палежа — Обреновца, — а ту су га пресрели и поздравили: Јаков Ненадовић, кнез Сима Марковић и Јанко Катић са још 600 Срба коњаника и пратили даље на путу за у Београд.[3]

Кад је Бећир-паша био на Белим Водама, изашао је преда њ и сам Карађорђе с 2000 српских коњаника.

Ово сусретање и праћење Бећир-паше, с овако великим бројем српских коњаника, било је за то, што је везир водио собом преко 3000 наоружаних Бошњака, те су Срби држали да им треба и од ових да се обезбеде колико толико.

Кад је Карађорђе изашао сам собом пред Бећира, да га види и поздрави, Бећир га је почео уверавати, да

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 95.
[2] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 495.
[3] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 96.

ће се од тада ствари окренути на боље и да ће он отклонити и прекинути сва зла, која су дахије и јаничари дотле починили.

Карађорђе, који је знао колико треба веровати у турска обећања, одговорио је Бећир-паши доста опоро и гњевно: да нема добра нити ће га бити докле год се дахије, живе или мртве, не предаду Србима у руке; да су они прошле ноћи побегли Дунавом у Адакале одакле ће у Видин, да тамо опет искупе доста турске војске, па ноћу опет против Срба и Србије;[1] и говорећи ово Карађорђе је био тако узбуђен, да је на крају појмио да оде, и отишао би, да га Бећир-паша сам собом није почео умиривати и стишавати, понудивши га чак да пошље своје људе да похватају дахије и да их потуку.

И Бећир-паша одмах је написао заповест Ибраим-аги, команданту тврђаве Адакала, да изда дахије кнезу пожаревачком Миленку Стојковићу, кад овај дође тамо са својим људима.

И Рецеп-ага, синовац Ибраим-агин, који је био у пратњи Бећировој и имао угледно и важно место у његовој војсци, писао је тако исто своме стрицу, да ће изгубити главу ако не изврши везирову заповест.

Примивши ова писма, кнез Миленко је одмах отишао с 27 својих момака у Адакале, где је по допусту Ибраимовом напао 25 јуна — 1804 — ноћу на кућу у којој су биле дахије, убио је сву четворицу и поодсецао им главе.[2]

Дотле је Бећир-паша био сишао у Београд и сместио се у доњем делу београдске тврђаве са својом војском, јер га у горњу тврђаву није хтео да пусти Гушанац-Алија, где је он држао своје крџалије.

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 96 и 97,
[2] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 952.

Првог дана по Бећировом доласку у Београд, дошле су му на добродошлицу неке вође Срба с доста кнезова српских и изјавили му уз поздраве и своје беде и невоље од којих трпе и пате и како би им се могло да помогне у томе.

Срби су показали тада Бећиру оних 9 тачака, које су полагали Турцима у Земуну и Бећир им је одмах одговорио, да ће им се све то дати и да ће добити и више само нека се окану оружја и нека иду својим кућама и раде своје послове.

Ну сутра дан, кад су Срби поново изашли пред Бећира и почели му говорити о јемству и надзору цара немачкога, да ће се све, што се уговори, и тачно вршити и да он казни оне, који против њега буду грешили, одговорио им је Бећир срдито: Олмаз, нема од тога ништа. У султанову царевину нико се не сме да меша, а султан има доста својих верних, који ће му казати ако ко, кад и у чему, погреши.[1]

После оваког одговора Срби су се вратили у свој логор с уверењем да везир Бећир-паша не мисли на поправку српскога стања, већ би хтео само да Срби положе оружје и да се лате плуга и мотике, а Турци да продуже као што су и дотле радили.

Ну, наскоро после тога Бећир се сам собом уверио да то не може да буде, према ономе какви су Турци с којима су Срби тада имали посла.

Бећир је мислио, да је он у Београду госа међу својим Турцима и господар кога ће свако да слуша, као што би и приличило царевом изасланику и везиру, али је испало да је и он сам заточеник царскога одметника, Гушанца-Алије,[2] који је тада баш био напустио своје

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 97—99.

[2] Исти, стр. 131.

крџалије да чине зла и пакости не само Србима, него и Турцима, па и самоме њему.

Рецеп-ага, имајући у својим рукама Бећир-пашину војску, мислио је да помоћу ње постане везир у Београду, али га је Гушанац ускоро уклонио из Београда, а од његове војске повратио је многе преко Србије сувим у Босну, па је и од својих крџалија оне, који су му се учинили непоуздани, опремио у Видин.

Оне босанске војнике, што су се враћали у Босну преко Србије, Срби су дочекивали на Дубоком и премлаћивали, те је слабо ко од њих и доспео да види Босну, а Гушанчеве крџалије видећемо мало после на Морави, на Паланци и на Баточини.

У то време дошао је у Београд нов београдски везир Сулејман-паша, кога је порта одредила на место Асан-аге-паше, који је дотле био ту везир, ну кога је порта сменила, приписујући неуредности међу Турцима у Београду његовој слабој енергији и надајући се да ће нов везир својим устаоштвом и својом енергијом свему томе учинити крај.

Ну ни тај нови везир није могао да изађе на крај с једним Гушанцем, и морао је да се уклони у Смедерево за неко време.

Тада је и Бећир-паша стављен под стражу, и није му било допуштено да се мрдне ма куд из Београда, док не изда Гушанцу и његовим крџалијама плату за све време од кад их је Кучук-Алија довео у Београд.[1]

Бећир је тада прибегао лукавству само да се спасе беде у коју је запао.

Гушанцу је обећао добавити плату, ако обустави своја непријатељства са Србима, који ће му, док се њихова ствар не реши у Цариграду, давати храну за њега

[1] Leopold v. Ranke, стр. 83 и 84.

и за његову војску, само ако он не буде с овом више излазио у српски народ и српска села.

А Србима је казао да ће радити у Цариграду у њихову корист, ако даду колико треба новаца и ако га откупе од Гушанца да може отићи у Босну.

Немајући колико треба готовога новца, Срби су се задужили код Срба Земунаца, који су положили Гушанцу нешто у готову, а нешто у облигацијама и Гушанац је после тога пустио Бећира да се врати у Босну.

26 октобра — 1804 — на Митров дан кренуо се Бећир-паша с нешто своје војске, што је још било у Београду, на пут у Босну и стигао је тога дана на конак у Палеж.

Ту је Бећир-паша предао Србима све своје топове и муницију за њих, да му они све то дотерају на Дрину и тамо предаду, а он је отишао хитно даље са својом војском.

Срби су урадили тачно по поруци Бећировој и предали су турским властима све Бећирове топове и муницију, узевши од њих признаницу на ово.[1]

6. У Пећанима

Кад и Бећир-паши није пошло за руком да умири Србе, порта је, на 5—6 месеци по његовом одласку у Босну, покушала још једном да их, ако се како год узмогне, склони на мир.

Препоручила је кнезовима Влашке и Молдавије да они покушају то преко својих нарочитих изасланика.[2]

Примивши се тога посла, кнезови влашки послали су у Србију: Стапара Калигара и светогорског архиман-

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 131.
[2] Исти, стр. 132—133 и 270.

дрита и зографа Серафима ради понуде и преговарања са Србима.

Кад су ови изасланици, априла месеца 1805, дошли у Србију, Срби су се искупили у Скупштину у Пећанима код Остружнице близу Београда, и Румуни су им се јавили ту заједно с неколико Турака Београђана.

Срби су изјавили тада румунским изасланицима, да ће пристати на мир и остати верни поданици султанови, ну под следећим условима:

1. да султан, средством каквога свога паше и чиновника, исели из Београда — из града и из тврђаве — а тако исто и из свију делова Србије, све Турке и турске спахије, а Срби ће плаћати и даље порти: харач, порезу и све остале дажбине, које су и пређе давали и плаћали, а даваће тако исто и све оно што су некад давали спахијама, ну само да се то све сведе у једну округлу суму новаца, и да сва ова давања прикупљају од српског народа сами српски кнезови и без икакве мешавине Турака у то;

2. да Србија добије своју засебну администрацију са својим кнезом, под киме ће бити 12 засебних кнезова, пошто се Србија подели на толико засебних кнежина; да, како општег кнеза тако и нахијске кнезове, бира независно српски народ, а султан само да их утврђује у њиховим звањима;

3. да султан тако исто потврђује и друге нове кнезове, па и главног кнеза, ако би се стари кнезови показали неподобни за звања на којима су, па би српски народ место њих бирао друге нове кнезове; и

4. Да главни српски кнез држи стално неки број наоружаних људи ради јавне безбедности и реда у земљи.

Изасланици румунски изјавили су Србима, да они нису овлашћени ни да приме ни да не приме ове српске захтеве, и да ће их саопштити својим кнезовима, а Ср-

бима су још саветовали, да се за све ово обрате султану писменом молбом.[1]

За то, што су и Руси једном приликом говорили Србима, да изјаве преко нарочите своје депутације порти у Цариграду своје невоље и своје жеље, које ће они тамо преко свога посланика потпомоћи, Срби су одлучили ту 17 априла[2] — 1805 — да пошљу такву депутацију у Цариград с прозбом, и изабрали су за исту: Стевана Живковића Нишлију, који је живео негда у Београду, па се после због дахија уклонио у Земун и отуд, у време устанка, опет вратио у Србију, и проту Алексу Лазаревића из Шопића и Јована Протића из Пожаревца, с тим, да Јован замени у Букурешту Николу Чардаклију, који ће с првом двојицом отићи у Цариград.

Уза своју прозбу Срби су послали порти и ону признаницу босанских власти, по којој су им предали оне Бећир-пашине топове и муницију, што је он оставио у Палежу,[3] да тиме увере порту о својој преданости султану и његовим властима, а уз то и један списак свију новчаних трошкова које су имали око Бећир-паше у Београду, око Гушанца-Алије и око Сулејман-паше везира београдског, који су износили неколико милиона гроша, у знак тешких терета којима су Срби били изложени.

Ну да би овој својој молби дали већу важност и да би што јаче утицали на порту да узме у озбиљну своју оцену захтеве Срба, Срби су ту и на истој Скупштини још решили, да рашире и пренесу свој устанак још и у пожешку, ужичку и сокоску нахију.[4]

---

[1] Ranke, стр. 88—89.
[2] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 104.
[3] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 132.
[4] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 104.

IV ШИРЕЊЕ СРПСКОГА УСТАНКА

Пре но што би пришли к извршењу онога што је у Пећанима решено, да се устанак пренесе и у пожешки, сокоски и ужички крај, Срби су хтели да казне Турке Шапчане, што су онако неверички пустили Мус-агу Фочића да дође и уђе у Шабац и у шабачку тврђаву и да ту побије онолике Србе, а и да рашчисте с оним Гушанчевим крџалијама, које је он удалио из Београда и пустио у унутрашњост Србије, да би после тога лакше и безбрижније могли радити на ширењу устанка.

1. Изненадни и неуспешни напад на шабачку тврђаву

Јакову Ненадовићу и Јанку Катићу било је поверено да казне Турке Шапчане, и ови су хтели да изврше то изненадним нападом и заузећем шабачке тврђаве.

И они су, ускоро по повратку Бећир-пашином у Босну, искупили на Добрави близу Шапца, колико им је требало српске војске, па су пошли с њоме на Шабац у време кад се Турци нису томе никако могли надати.

Пошавши са Добраве ноћу, Срби су пред саму зору 22 декембра[1] — 1804 — били под Шапцем, и војници, који су били први напред уз Јакова и Катића, пролазили су кроз вратнице тврђаве баш у часу, кад је турски хоџа био на мунарету џамије и хтео да позове Турке на јутрењу молитву.

Опазивши Србе под тврђавом и на улазу у ову, хоџа је, место позива на молитву, надао вику да Срби улазе у тврђаву и Турци, који су били готови да пођу у џамију, потрче к вратницама тврђаве и ту се стану

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 134, — „баш на турски барјам,“ који је 1804 год. падао на дан нашега 22 декембра.

пушкарати и туђи са Србима и потисну их натраг ван тврђаве.

Да овако лако потисну и сузбију Србе, Турцима је било могуће само за то, што су Срби, идући из далека по дубоком снегу, ишли тако раштркано да су они, који су били позади, били још врло далеко од тврђаве, док су они, који су били први напред, наилазили већ на вратнице тврђавине.

Наишавши тако на отпор, коме се нису надали, Срби, који су били већ ушли у тврђаву, кад су потиснути отуд, нису у забуни могли ни да одступе далеко од тврђаве, него су заједно са својим вођама, Јаковом и Јанком, поскакали у ров тврђавски, у који по срећи Турци нису могли да бију и да пуцају с бедема, и остали су ту на зими и у снегу цео дан без јела и без пића, и тек у мрак почели су излазити из рова у малим гомилицама и грабити к бапру праћени ватром из топова и из пушака.

Неуспешан овај напад Срба на шабачку тврђаву учинио је те су на Шапцу престали они односи између Срба и Турака, који су били дотле и од кад је, 16 априла — 1804 — била угођена у Кленку она условна предаја Шапца и стао је Србе до на својих 60 погинулих војника.

2. Гушанчеве крцалије

Крцалије, које је Гушанац-Алија, поводом своје распре с Рецеп-агом у Београду, био пустио да оду из Београда својим кућама и којих је било на број до на 300 људи, дошли су на Мораву код Кулича око 10 до 12[1] јануара — 1805 — пошто су пре тога покушали да уђу у смедеревску тврђаву, где их Турци Смедеревци нису

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 128 и 130.

хтели да пусте[1], по поруци коју су добили од Гушанца из Београда.

Крџалије ове водиле су њихове вође: Топал-Дема и Бећир-Ђаковалија и Алија Призренац и хтели су да пређу преко Мораве у пожаревачки крај, па одатле да иду даље у Турску.

Ну Миленко Стојковић, старешина пожаревачкога краја, изашао је пред њих на другој обали Мораве и није им допустио прелазити Мораву, већ их је упутио да иду путем којим су и дошли из Турске у Србију.

Док су се Миленко и крџалије препирали око тога хоће ли прећи Мораву или неће, почели су се искупљати око њих наоружани Срби, међ' којима су били и Карађорђе и Јанко Катић.

Побојавши се од овога искупљања Срба и да то не слути на добро, некоје старешине крџалија докопали су се некако једне границе и отпловили су њоме и са 18 својих крџалија низ Дунав.

Ну Миленко Стојковић похитао је пред њих сувим и сусрео их је пред Градиштем, где су се били извезли на суво, и ту их је помоћу Градиштанаца, који су му притекли у помоћ, стерао у један кошар, где су сви, услед наставше борбе из пушака, кад је кошар запаљен, изгорели.

Оне друге крџалије, што су били остали на Морави, склонили су се да пођу путем на Хасан-пашину Паланку, где су и приспели на конак.

Ну ту су им Срби узели преко ноћ неколико њихових коња и нешто оружја, те су се за то сутра дан позавађале и потукле крџалије са Србима, при чему је подоста крџалија платило главом.

---

[1] Антоније Протић, саветник, Повесница 1853 год., у рукопису, у архиву Српскога Ученог Друштва.

За то је Карађорђе одредио некога Грка Антонија Миздраклију да крцалије отпрати даље; али, кад су ови дошли на конак у Багрдан, опет су се завадили и потукли са Србима, при чему је опет пало доста мртвих крцалија, али међ' њима, на жалост, и њихов пратилац Анта.

Силом нешто мало још крцалија, што је остало у животу, доспело је у пратњи Срба којекако до на границу београдског пашалука.

3. Ослобођење Чачка

Угледајући се на Србе у Шумадији, а можда добивши и миг од српских вођа с те стране, славни борци јунаци, а у своме крају угледни и уважени људи: Лазар Мутап и Милић Дринчић, кад су опазили да у Чачку нема Бог зна колико Турака, а и то што их има, да неће да су мирни, што се зна и по ономе, како су трчали Руднику у помоћ, кад су Срби нападали Сали-агу у томе граду, па на послетку да и не вреди трпети их као такве на самоме прагу Шумадије, одлучили су се рано с почетка 1805 год. да протерају Турке и из тога града и да ослободе и очисте и њега од Турака.

И ову своју одлуку извршили су много раније но што је решено у Пећанима да се устанак прошири и пренесе и на тај крај — пожешки. —

Искупивши до 350 људи добро наоружаних и добро спремних, које Рудничана које Чачана, Мутап и Дринчић напали су с њима на Чачак 24[1] марта — 1805 год. —

У Чачку је било тада много више Турака, него Срба који су их напали и Турци су се за то могли бранити упорно, с чега је и трајала борба на Чачку го-

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 677, „у очи Благовести.“

тово читав дан, али је Србима помагала срећа и њихова праведна ствар, јер су Турци, док су Срби рачунали да ће се још дуго држати, пред мрак, кад се борба почела сталожавати, почели напуштати Чачак и повукли су се неки у Карановац а неки у Ужице.

У војсци Мутаповој и у боју на Чачку показао се први пут позније чувени и славни српски јунак Јован Курсула, који је својим личним јунаштвом, за све време првога српског устанка, охрабрио многог Србина, као што је нагнао у бегство многог Турчина, а задивио многог Руса.[1]

4. Заузеће Карановца — Краљева

У време, кад су Срби појмили да пренесу устанак српски и на пожешки и на ужички крај, било је у Карановцу око 70 турских домова, те је према томе и број Турака подобних за борбу био приличан.

Ну, сем самих Карановчана, било је тада ту и доста Турака Новопазараца, које је послао Карановцу у помоћ везир новопазарски Капетан-паша.

И кад се узме да су и сами Турци Карановчани били на гласу јунаци, а да и Новопазарци нису много иза њих заостајали, онда се може узети, да је Карановац имао за одбрану, према својој величини, доста живе снаге.

У Карановцу, међ' Турцима, био је и неки чувен делија Згура Мехмед-ага, храбар и дрзак човек, који је често својим лошим понашањем према Србима давао повода сукобима између Турака и Срба.

И такав сукоб десио се у околини Карановца, баш пред долазак Срба из Шумадије на Карановац, кад је

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 284—285.

погинуло три Србина и девет Турака,[1] те су се Турци за то били повукли у Карановац и ту затворили, прекинувши све везе са Србима око Карановца.

Карановац је био леп град с угледним кућама и красним и пространим градинама пуним воћа и мириснога цвећа, а имао је на једној страни велико земљано утврђење, опточено широким и дубоким ровом, које је било тако тврдо урађено, да је могло да се противи сваком па и најачем нападу, само ако се брани упорно и као што треба.

Намисливши да пође против Карановца, Карађорђе је искупио повећу српску војску на Јасеници, близу Тополе и у долини реке Груже, на путу из Тополе у Карановац.

Тада су били ту уз Карађорђа од српских вођа: Јанко Катић, Сима Марковић, Васа Чарапић, Ђуша Вулићевић, капетан Радич Петровић, Младен Миловановић, прота Матија Ненадовић, Јован Курсула и Лазар Мутап и уз њих још: прота крагујевачки, прота јагодински и прота драгачевски с много других свештеника и калуђера.

Сем ове војске, код Тополе и на Гружи, искупљала се још и друга српска војска под Станојем Главашем, опет у долини реке Груже, код чесме Врбице, на путу, по коме ће она прва проћи кад пође на Карановац.

Још су имали под собом омање српске војске Милан Обреновић и Јаков Ненадовић, с којима су стајали на граници ужичког, ваљевског и рудничког краја и бранили да Турци Ужичани не могу да притеку Карановцу у помоћ.

Пошто су се све ове војске српске искупиле где је требало и како је ваљало, Карађорђе је дошао к оној

[1] Милош Светић, Устанак Српски под Црним Ђорђем. Нови Сад, 1862 год., стр. 42.

својој војсци код Тополе на Јасеници 12 јуна — 1805 — и сутра дан пошао је с њоме ка Карановцу.

На путу је узео и ону војску под Станојем Главашем, па продужио пут уз Мораву док није 16 јуна — 1805 — избио на један вис над Моравом према Карановцу.

Сутра дан је капетан Радич Петровић, прешао преко Мораве с претходницом српске војске и растерао турске страже и Турке, који су били изашли из Карановца, при чему је Лазар Мутап убио једнога Турчина.

Наскоро за тим прешла је преко Мораве и сва остала српска војска и оптекла је Карановац са свих страна, а пред вече истога дана дошао је к њој и Карађорђе са својим штабом.

Пред ову српску војску, још док је она прилазила Карановцу, изашао је карановачки делија Згуро Мехмедага с доста својих Турака да помете Србе, али је ускоро тај свој покушај платио главом, која му је одсечена па везана о врат његове краве, послата Турцима у Карановац.

Сазнавши за Турке Новопазарце да су у Карановцу и да ће и они да се бију са Србима, Карађорђе је поручио валији новопазарском[1], да не ради мудро што се меша у Турке другога пашалука, кад се и он до сада није дотакао његове области.

Дотле су Турци Карановчани напустили своје куће, свој град и сав свој иметак у граду, па су се повукли у земљано утврђење и спремили се да се из њега одсудно бране.

Српска војска око Карановца бројила је до на 6000 људи, међ' којима је било 1000 коњаника.

И сви ови отпочели су, по распореду капетана Радича Петровића, нападати на Карановац и на оно утврђење 18 јуна — 1805.

---

[1] Leopold von Ranke, стр. 89.

На турско утврђење Срби су прво почели пуцати из свога једног јединог топа, који су ту имали, а за тим је пошла против њега и српска пехота у правилним редовима и пуцајући живо на Турке у утврђењу.

При овоме су Срби, кад је настала ноћ, запалили све напуштене турске куће.

Пушчана ватра и борба Срба и Турака око утврђења турског и на њему самом трајала је целе ноћи између 18 и 19 јуна — 1805 — па и сутра дан 19 јуна до подне.

У то време била се српска пехота примакла још ближе турском утврђењу и почела је јуришати на њега.

Ну одвећ широки и врло дубоки ровови нису допустили да се Срби докопају грудобрана утврђења и неколико српских налета, у којима су Срби изгубили 16 погинулих и око 30 рањених својих војника, били су на празно.

И плаховита киша, која је баш у то доба почела падати, приморала је Карађорђа да обустави даље јуришање Срба на турски опкоп и повукао је назад сву своју војску.

Српски војници били су покисли до коже, а и оружје им је било јако закисло, и како је Карађорђе уз то још увиђао да само с пушкама и оним једним топом неће моћи да учини ништа турскоме утврђењу, он је оставио Радича Петровића да с нешто Срба држи опкољен Карановац, а он је с осталом војском отишао натраг преко Мораве и оставио ту своју војску да се одмори, очисти и дотера своје оружје, па је брзо отишао у Тополу да отуд дотера још који топ.

Међу тим стигао је у Карановац силихтар новопазарскога паше с још неколико Турака Новопазараца, да јави Турцима Новопазарцима, који су у Карановцу, да

се никако више не смеју борити са Србима, но да се одмах врате сви у Нови Пазар.

Сутра дан по одласку силихтареву стигао је опет на Карановац Карађорђе с још једним топом шестофунташем и с доста муниције за њега.

Убрзо по доласку Карђаорђевом, и кад су Карановчани видели да им Турци Новопазарци неће више да помажу, изгубили су и сами вољу да се и даље боре и изјавили су Србима: да би им се предали под извесним условима.

После неколико кратких преговора и погодаба утврђено је између Карађорђа и Турака: да Карановчани — Турци — напусте Карановац и оставе га Србима, а они сви да се иселе и оду у Нови Пазар заједно са свом својом покретношћу.

На сами Петров-дан — 29 јуна — 1805 — Турци Карановчани послали су Карађорђу на поклон једнога лепог хата и предали Србима и утврђење и град Карановац, а они су се кренули путем за Нови Пазар.

Срби су их испратили безбедно до Курилова, а одатле даље отишли су Карановчани заједно с Турцима Новопазарцима у Нови Пазар, вукући собом и сву своју покретност.

5. Ослобођење соко̄ског краја

Како је Карановац прешао у власт Срба, Јаков Ненадовић, пошто више није имао да пази на Турке Ужичане да не прђу Карановцу у помоћ, кренуо се са свом војском, коју је дотле имао, у соко̄ски крај, да га ослободи од Турака.

С Јаковом је био тада као војнички старешина архимандрит рачански Милентије Стефановић.

Тврђава Со̀ко̄, у присоју Рожња над реком Грачаницом, била је озидана од камена и јака не толико по себи самој колико по недоступности места на коме је била.

Царска немачка војска, за време последњег рата Немачке и Русије против Турске, упињала се из све снаге октобра месеца 1789 год. да узме Соко; ну, и ако је имала доста и регуларне војске и добрих топова, опет му није могла да учини ништа.

Соко је био цура султанова, чиме су Турци хтели да кажу: да га нико и никад није могао узети од кад је у власти Турака.[1]

Јаков Ненадовић и архимандрит Милентије знали су за ову особину Сокола, те нису хтели ни да покушавају да га од Турака освајају. Али како су у околини сокоској по многим српским селима живели многи Турци Сокоља̂ни и чинили Србима ту многе пакости и неправде, Јаков и Милентије почели су нападати на те Турке и ускоро стерали су их све које у тврђаву сокоску које преко Дрине у Босну.

6. Покорење Ужица

По паду Карановца и ослобођењу сокоскога краја Карађорђе је похитао на другу страну Србије где је требало, а за ослобођење ужичкога краја и противу тврђаве Ужица одредио је Јакова Ненадовића.

Ужице је било у то време велики град с 5000[2] турских домова и имало је прилично пространу и доста јаку камену тврђаву, у којој су, као и у граду, заповедале јаничарске старешине: Омер-ага из Ниша, кога је послао ту нишки гувернер Хафис-паша,[3] Бего Новљанин, онај исти што је 1801 год. убио у Шапцу кнеза

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 524 и 525.

[2] Прота Матија Ненадовић, стр. 181.

[3] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 552. Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 178.

Ранка Лазаревића из Свилеуве, и Фочић Осман-ага, брат[1] Фочића Мехмед-аге, дахије београдског, што је посекао у Ваљеву кнеза Алексу Ненадовића.

Српска војска, која је била одређена за напад на Ужице, бројила је до на 3000 људи и имала је два топа.

Уз Јакова били су тада од чувенијих српских вођа: прота Матија Ненадовић, Милан и Милош Обреновићи, архимандрит рачански хаџи-Милентије Стефановић, прота гучански Милутин, капетан Радич Петровић — за управу с опсадним пословима — поп Лука Лазаревић, Цицар-Јанко, Лазар Мутап и кнез Грбовић.

Идући у ужички крај, војска српска прешла је преко Маљена, а кад је била на Црнокоси, изашло је пред њу 12 Турака староседелаца Ужичана, да склоне цареву рају да не иде противу цареве тврђаве.

Кад су ови Турци казали Србима, да Турци Ужичани неће примити захтев Срба да им издаду јаничарске старешине, који се баве код њих у Ужицу и у њиховој средини, јер им то не допушта њихова вера, и, кад су опипали рукама српске топове и уверили се, да су одиста метални а не од дрвета, како су они дотле веровали, заплакали су се на времена каква су настала и каква ће још настати,[2] па су се вратили у Ужице, док су Срби продужили свој пут за њима.

Турци Ужичани отпочели су бити се са Србима из пушака још док су се Срби приближавали Ужицу и опкољавали га са свих страна.

Ну и Срби, бијући Турке тако исто из пушака, избили су и опет око Ужица и опколивши га са свих страна, наместили су се око њега на најзгоднија места.

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 182—184, Милош Светић, Устанак Српски под Црним Ђорђем, стр. 44, вели да му је био син.

[2] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 607.

Кнез Милић Кедић из ваљевског Суводања и архимандрит рачански хаџи-Милентије Стефановић, стали су са Србима Сокољанима са западне стране од Поникава, Јаков Ненадовић са севера на Татинцу и на Крчагову до Крушчице, Милан и Милош Обреновићи с источне стране уз Ћетињу, и прота гучански Милутин с југа на Забучју.[1]

Оба топа Срби су наместили на Крушчици и с њима је управљао и командовао први српски тобџија, у овоме српском устанку, прота Матија Ненадовић.

Уз осталу муницију за ове српске топове имао је прота ту доста смолавих ђулади за запаљивање градова и кућа у њима, и мехова и других справа за усијавање топовских ђулади.

Турци су опточили све Ужице заседама и метеризима од земље и од камена и наместили су се иза њих с пушкама у руци, да не даду Србима продрети унутра у град.

Србе Ужичане били су стрпали и згурали у неколико зграда и ту су их држали затворене, да не би чиме год помагали Србима, који нападају на Ужице.

Ускоро после свога доласка на Ужице Срби су, у очи св. Илије ноћу — 19 јула 1805 —, настали туђи град Ужице из својих топова уз пратњу жестоке пушчане ватре, тако да је све Ужице изгледало опточено ватреним оквиром.

Сутра дан, дакле на самога св. Илију — 20 јула 1805 —, опазили су Срби да је почело да гори минаре на турској џамији, која је била усред града.

Скоро за тим распрснут је турски метериз, који је био према Забучју, те се турска посада разбегла с њега и прешавши Ћетињу отишла у град, а прота Милутин дошао му је ближе и заузео га.

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 179—180.

На то су Турци почели напуштати и остале делове свога града повлачећи се ка тврђави ужичкој.

Срби тада приону примицати се ближе граду и почну палити многе турске куће, а једно одељење Срба дојурило је до оних зграда, у које су Турци били позатварали Србе Ужичане, те их је ослободило и пустило одатле.

За мало па су све турске куће у граду гореле у бесном пламену, а око тврђаве врило је од старих и изнемоглих Турака, од жена и турске деце, јер у тврђави већ није било доста места да се сви тамо сместе.

Око 4 часа по подне Турци су дали знак да хоће да преговарају са Србима о предаји и за то је одмах обустављена пушчана ватра свугде око Ужица.

Једно дваестину старих Турака староседелаца Ужичана дошло је брзо к Србима с предлогом о измирењу и да се све што је било преда забораву и успостави мирно стање.

Објаснивши се узајамно Срби и Турци закључили су погодбу о измирењу на овим основима:

1. да Турци Ужичани отерају из своје средине: Омер-агу, Бегу Новљанина, Фочића Осман-агу и све њихове јаничаре и Турке дошљаке и присталице ових;

2. да Турци Ужичани остану и даље у царској тврђави па и у самоме граду на своме иметку, али да не смеју излазити никуд из Ужица у српски народ;

3. да турски судови суде само Турцима у Ужицу, ну да се не смеју никако мешати у српске спорове;

4. да Срби имају своје засебне власти и своје судове,[1] и да ови суде Србима независно од Турака и турских власти;

5. да Турци плате Србима у име оштете 50.000 гроша и да даду вођама српским и одличнијим војницима 80 својих хатова.

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 613.

Фочић Осман-ага приморан је тада да дâ свога хата проти Матији Ненадовићу, у накнаду за хата кога је узео у Ваљеву од фамилије кнеза Алексе, кад је овога погубио његов отац или брат Фочић Мехмед-ага, а Бего Новљанин опет свога хата попу Луки Лазаревићу за казну што му је 1801 год. убио у Шапцу брата Ранка Лазаревића.

22 јула — 1805 — старешине јаничарске у Ужицу Фочић Осман-ага, Бего Новљанин и Омер-ага Нишлија, са свима својим присталицама и јаничарима, отпраћени су на Дрину и преко ове у Босну, и Ужице као царска својина, и ако од Срба покорено, остало је под влашћу Турака онако исто као и тврђаве: Шабац и Смедерево.

За српског старешину у Ужицу и целом ужичком крају одређен је Алекса Поповић из Субјела.

ДЕО ДРУГИ

РАТ ТУРСКЕ СА СРБИЈОМ

I ПРОЗБА СРБА И СРПСКА ДЕПУТАЦИЈА У ЦАРИГРАДУ

Депутација српска, коју су Срби изабрали на скупштини у Пећанима да оде у Цариград и преда султану и порти прозбу Срба, да би им се олакшао живот и њихово стање у опште, кренула се на пут 1 маја — 1805 — и стигла је у Цариград 28 ист. м. и предала прозбу српског народа султану преко патријарха цариградског.[1]

Том својом прозбом Срби су молили султана:[2]

1. да уклони из Београда свога везира и да ту не држи више никаквог везира, већ само једнога мухазила

[1] Голубица V, 1843 и 1844 год., стр. 286.
[2] Исто, стр. 277 и 282.

— чиновник без звања — преко кога ће достављати српскоме народу своје наредбе, које се буду тицале управе са Србијом;

2. да се Србија подели на 12 кнежина — кадилука — са по једним кнезом, и да над свима тим кнезовима буде један општи српски кнез; да све кнезове бира српски народ, а султан да их утврђује бератом; да главни кнез седи у Београду и прима преко мухазила султанове наредбе и преко истога да шаље своје предлоге султану у погледу управе у Србији;

3. да, кад се упразни место буд кога од кнезова, српски народ бира и поставља себи на његово место другога кнеза;

4. да се све, што Србија има да даје султану, сведе у једну суму новаца, па то Срби да предају султану, а он од тога да даје спахијама што је њихово;

5. да све дажбине, које се дају султану и спахијама, прикупљају и узимљу од народа српски кнезови, па то да предају султану у Цариграду преко једног српског изасланика и једног мухазиловог човека;

6. да главни српски кнез држи на окупу неки број наоружаних Срба ради чувања и одржања реда и безбедности у Србији;

7. да народ српски може, без икаквог скучавања, исповедати своју веру, поправљати своје богомоље и подизати цркве и манастире;

8. да сваки Србин може по својој вољи и без икаквих препрека радити сваку радњу, трговати, куповати и продавати шта и како може;

9. да порта умоли Аустрију да не допушта Турцима у Београду доносити из Аустрије буд какву храну, да би се тако приморали да пусте царског мухазила да дође у Београд.

Уз ту своју прозбу Срби су предали порти и списак свију новчаних трошкова, које су имали око Турака и око Бећир-паше, од почетка свога устанка заједно с квитама босанских власти, на које су им Срби предали Бећир-пашине топове и муницију.[1]

Овим својим захтевима Срби нису нимало крњили суверена права султанова и његово господарство над Србијом.

Кад су Срби отпочели своје борбе с дахијама и јаничарима, они су известили о томе султана и порту писмом, којим су их уверили у исто време о својој преданости султану,[2] а после, и за све време својих бораба с дахијама и јаничарима, они нису ништа урадили што би ишло против султана, против његове државе и против његовог господарства над Србијом.

Кад су освајали и отимали од дахија српске градове и покоравали турске тврђаве, којима су ови заповедали, они су остављали исте у рукама Турака, који су били предани султану, као султанову својину, а кад су догањали јаничаре и побуњене Турке до границе београдског пашалука, нису хтели да прелазе преко ових и да дирају у друге султанове области.

И за све ово Срби су се могли надати, а имали су права и очекивати, да ће султан чути и уважити њихову прозбу.

Али тога није било.

Султан и порта одбили су молбу Срба тако грубо да су Срби могли врло лако из тога разумети, да они желе да успоставе у Србији исто стање, које је било и за време дахија и јаничара, против кога су се Срби дотле и толико борили.

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 132.

[2] Споменик II Српске Краљевске Академије, стр. 4.

Султан Селим имао је у то време пуно тешких неприлика у својој царевини: и јаничари у Цариграду и по другим већим градовима царевине почели су били у велико да показују знаке свога незадовољства, што султан ради на томе да установу јаничара са свим укине и на место ње да заведе регуларну турску војску; Али-паша јањински устао је у то време противу султана; Египат је такође почео да тежи за својом самосталношћу, док су и Вагабите у Азији били устали против султана и заузели сва турска света места.

Све ово ишло је у корист српских захтева и давало повода веровању да ће султан испунити жеље Срба, те да царевина бар са стране Србије буде на миру.

Али ни султан ни порта то нису хтели.

Порти и султану истина тада су дошаптавали Французи, да Аустрија радо гледа заплете Срба и јаничара на својој граници и да је за то удвојила своје гарнизоне у Земуну,[1] и да се и Руси уплећу у ствар да би успоставили у Србији своју протекцију, и могла је, које због тога, а које и за то, што су Срби у својим преговарањима с Турцима о измирењу тражили јемство цара аустријског, да ће се оно што се уговори одиста и вршити и да он казни оне који буду грешили против тога, бити у сумњи о целој ствари, али су Срби знали извесно да све то не стоји.

И кад су уз то још чули да султан не само да одбија њихову молбу, него и да је наредио нишкоме везиру Хафис-паши, да искупи велику турску војску и да пође с њоме против Србије и покори је; и да је и српске изасланике у Цариграду ставио под надзор, Срби су се убрзо решили да и тој султановој сили стану на супрот с оружјем у руци.

---

[1] Споменик II, стр. 5, Рапорт француског посланика у Цариграду, генерала Brune-а, француском војном министру.

Србима тада није ни могло бити друкчије. Они су до то доба били саломили турску силу у Србији, сем Београда, која је и самоме султану пркосила. Пред њима се поклонило неколико турских тврђава и у њиховој власти били су скоро сви српски градови, у којима су до скора владали султанови противници; и њима за то није могло подносити да и даље примају Турке у своје домове и прихватају им и водају коње њихове; да их госте и да им угађају од сваке руке; да крију од њих своје светло оружје, које их је дотле тако јуначки убијало, и за све то да трпе само срам и поругу, стид и бешчаст образа свога и својих породица.

А Србија је тада била и војнички уређена тако, да су се Срби могли поуздати да ће и с царевом војском изаћи на крај, пошто су и дотле имали посла с царским одметницима, који су се негда победно борили с царским везирима и царском силом.

Срби су имали тада, поред свога вође, јуначнога Карађорђа, још својих војвода, које су српске победе над Турцима за ово истакле: Катића, Чарапића, Ненадовића, Обреновића, Миленка Стојковића и Петра Добрњца, Симу Марковића, Ђушу Вулићевића, Стевана Јаковљевића, поп Луку Лазаревића, Остоју Спужа, проту Смиљанића, Станоја Главаша, а уз ове још доста аустријских официра — Срба — који су напустили своје службе и издржавања у Астрији, па похитали у помоћ својој браћи у Србији, као што су били: Радич Петровић, капетан; браћа Жикићи, капетани; браћа Чардаклићи, од којих је један био ритмајстер; поручник Ђорђе Симић из Сремчице и Стеван Јефтић, научен и писмен човек, који је често употребљаван као секретар главнога вође.

У српску војску долазио је тада већ сваки Србин, који је био подобан за бој и за борбу, и њена комора, која је доносила борцима храну, муницију и преобуку од

њихових кућа и из војених слагалишта, била је већ тако уређена, да војска није никад трпела оскудицу ни у храни ни у муницији. — На свака два борца било је по два коморџије — од људи неподобних за борбу — с два коња, који су наизменце одлазили од кућа и из села и ишли за војском с храном и другим потребама.

И све то допринело је, да су се Срби у толико лакше могли решити на борбу с турском царевином, кад ова није хтела да чује за праведне српске жеље и кад је султан, место своје милости, настао слати на њих своју бесну и необуздану војску.

I. Бој Срба с Хафис-пашом на Иванковцу

Вредни и верни царев везир Хафис-паша ишао је даље но што је гласила царева — султанова — заповест.

Није му било доста што је искупио у Нишу огромну војску, многобројнију него што му је требала према много мањој српској сили, него је, поуздан да ће победити, повукао собом, у доста кола, много капа абењача и доста малих бритвица, које ће давати побеђеним Србима, у знак да је опет покорна султанова раја.[1]

Ну и Срби су се, за време док је Хафис искупљао своју војску, озбиљно спремали да ову дочекају како треба.

Карађорђе је баш за то, како је узео Карановац, оправио Јакова Ненадовића против соко̄ског краја и противу Ужица, а он је похитао к Јагодини Хафис-паши у сукоб.

И спремио је ту брзо две српске војске: једну већу, у којој је било 4—5000 људи, на левој страни Мораве, на просторијама од Јагодине до Гиља, на Гиљу самом и око њега, у којој су били: Београђани, Смеде-

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 1122.

ревци, Крагујевчани и Јагодинци и којом је он сам командовао.

Ова је војска држала и чувала главни пут, којим се ишло из Ниша у Београд.

На другој страни Мораве, на споредном путу, којим се је могло преко Ресаве и преко Поморавља да избије преко доњег краја Мораве на Смедерево и одатле у Београд, Карађорђе је оставио Миленка Стојковића и Петра Добрњца с Пожаревљанима, којих је било ту на 2500 људи.

Ту су били тада још Стеван Синђелић с Ресавцима, војвода Илија Стошић с Хомољцима, Пауљ Матејић из Мељнице с Горњо-Млавчанима, а ту и кнез Милисав Црноречанин са својим усташима Црноречанима, које је позвао на овај крај војвода ресавски Стеван Синђелић да помогну Србима Шумадинцима сузбити Турке.

Миленкова војска била је размештена код самога села Иванковца у два земљана опкопа, од којих је један био велики и поседнут само Пожаревљанима, а други мањи у који су били смештени сами бећари и драговољци.

У маломе утврђењу — опкопу — био је намештен и један мали гвоздени топ.

Срби су тада били у једној незгоди и опасности, да им Гушанац-Алија, кад чује да Хафис-паша удара на њих с једне стране, не груне из Београда са својом војском с друге стране и с леђа.

А старешине српске побојавале су се још да Срби неће хтети или можда неће смети упуштати се у бој с царском војском с онолико исто одушевљења и одважности, с колико су се борили дотле с дахијама и јаничарима.

Али је један од изасланика српских у Цариграду отклонио вешто обе ове незгоде.

То је био изасланик Стеван Живковић, који је, како је назрео да је Хафису издата заповест да пође против

Србије, умео обманути Турке, да га пусте да се врати у Србију и да јави: да Хафис иде по султановој заповести, да не би Срби, не знајући то, изашли му у сусрет и потукли се с царском војском.

Док су се друга два српска изасланика спасла из Цариграда помоћу руског посланства, које их је натоварило на једну лађу и оправило у Одесу, одакле су позније дошли у своју отаџбину, Живковић је био у Србији баш, кад треба, на време.

И он је јавио Гушанцу како је београдски пашалук био с почетка намењен њему, али га је после Хафис-паша измамио себи митом и атаром, те је Гушанац за то оставио Србе на миру и волео да их види у надмоћију над Хафисом.

Србима опет Живковић је причао како је султан истина упутио Хафиса у Београд, али само с 300 људи, да умири Србију и Београд, и да, ако Хафис дође с више људи, ради то против султанове воље, и да га Срби за то могу сусрести с наоружаном силом и сузбити натраг.

Тако су Срби, спокојни и обезбеђени са сваке стране и у сваком погледу, стајали мирно у својим поставиштима на Иванковцу и око Гиља кад је Хафис-пашина војска, која је бројила преко 30.000 војника, избила 31 јула 1805 године на Параћин и кад су претходнице његове војске избијале истога дана око српских утврђења на Иванковцу.

Хафис је најпре тражио од Срба на Иванковцу да га пропусте да оде мирно даље пут Београда, али кад су му Миленко и Добрњац одговорили: да иде путем, којим су и дотле ишле царске војске, а то је преко Јагодине — где га је чекао Карађорђе —, он им је отпоручио: *да неће ни питати хајдуке којим ће путем ићи,*

и напао их је 6 августа[1] — 1805 г. — са свом својом силом.

Борба, која се тада отворила између Срба и Турака, која је трајала цео дан и у којој је по 15 Турака нападало на једнога Србина, била је очајна и страшна.

Тек пред мрак тога дана опазило се да одбрана онога малога утврђења, у коме су били бећари и драговољци, почиње да малаксава.

Онај мали топ гвоздењак, који су бећари имали у своме утврђењу, био се распрскао од многог пуцања и прекомерног пуњења, велики део посаде био је изгинуо и Турци су пред сами мрак узели и само утврђење.

Ну посада великог српског утврђења одржала се у њему храбро и јуначки, а Срби, који су били ван опкопа и потпомагали њихову одбрану, били су чак у неком надмоћију над Турцима, којима су отели многу муницију.

Губици у Турака морали су бити велики и знатни' јер је само убијених њихових коња нађено на бојишту око 400.

Турци су се спремали преко ноћ да сутра продуже борбу на великом српском опкопу, али и Срби су се одушевљавали надањем да им и сутра дан против-стану још упорније и боље.

Ну баш је те ноћи и Карађорђе, уверивши се да Турци неће на њега на оној страни Мораве, прешао Мораву по мраку и избио на Иванковац.

Опазивши Карађорђа и бојећи се да са својом војском не груне Турцима с бока или с леђа, Хафис је брже боље напустио отето мало српско утврђење и сва друга места, која је био заузео и држао, и повукао се још исте ноћи журно к Параћину са свом својом војском.

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 139.

Срби су сутра дан рано — 7 августа 1805 — пошли за Турцима и посели су тога дана све висове над Параћином.

Турци су и ту полазили против Срба и нападали су их неколико пута преко дан, али су их Срби одбијали и сузбијали доста успешно, а преко ноћ Срби су опет почели да бију Турке у Параћину из својих топова.

Кад је при томе и Хафис-паша рањен у ногу, сва је турска војска, с рањеним својим војсковођом, почела напуштати Параћин и повлачити се нагло натраг у Ниш.

Карађорђе није хтео да гања Турке даље од Параћина, нити је допустио да се и даље дира у Параћин, јер он је био ван граница београдскога пашалука, а он те границе ни тада није хтео да вређа.

Турци Параћинци похитали су тада у српско поставиште над Параћином да захвале Карађорђу на томе и он им је препоручио да не дирају и да чувају околну рају.

На захтев Карађорђев Турци Параћинци изнели су тада ван Параћина у поље: барута, олова и кремења и других потреба, те су српски војници куповали то од њих за готове новце, и за све ово време српске су страже чувале око Параћина, да нико од Срба не би ушао у Параћин, ни учинио тамо Турцима штогод на жао.

2. Заузеће Смедерева[1]

Турци Смедеревци задовољни с угодбом од прошле године о покорењу Смедерева и подели српске и турске власти томе граду, били су први који су покварили тај уговор, подигавши своје оружје противу Срба и српске власти у Смедереву.

---

[1] По «Повеснници» Антонија Протића, саветника, још (!?) у рукопису у архиви Српскога Ученог Друштва.

На ово као да их је навео гувернер нишки Хафиспаша, који их је, још док се и он спремао да пође против Србије, наговарао да и они устану против Срба и послао им једну лађу пиринча и пшенице, а они, како се чини, као да су за то, ноћу између 28 и 29 јула[1] — 1805 — кад је кнез смедеревски Ђуша Вулићевић био мало више него што је требало у веселом стању, те није слободно располагао ни собом ни својом војом, па је у томе прекорачио границу, која је делила у Смедереву тврђавску просторију, у којој су живели Турци, од града у коме су живели опет сами Срби, потегли из пушака и убили на место и њега и његове момке: Обрада Малог и Миладина из Липа и ранили Ивана Азањца, од чега је и овај наскоро умр'о.

Срби Смедеревци, престрављени овим убиством војводе свога краја и својега града, уклонили су се одмах из Смедерева са својим породицама у Вучјак и у Шугави Луг (код садашњег села Шалинца), а Турци су надрли за њима у град, опленили га[2] и уништили у њему све што се није могло узети и однети.

Карађорђе је на овај глас похитао Смедереву, мислећи да казни за то Турке ма били и у царској тврђави, пошто после догађаја на Иванковцу није више мислио да му и даље треба обзирати се на то што је тврђава царска — султанова — својина, али кад је дошао на Борак код Север-агине чесме, и кад су му изашли ту Турци Смедеревци да се извине, он је одустао од првобитне своје намере и само је поставио новога војводу за Смедерево и смедеревски крај и то: Вујицу Вулићевића брата Ђушиног, па се вратио натраг.

---

[1] Павле Јовановић, Историја најважнијих догађаја у Србији, стр. 24.

[2] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 140.

Ну после неког времена дошао је опет с војском на Смедерево и с намером да казни Ђушине убице и све Турке Смедеревце, што су онако опустели тај српски град.

Миленко Стојковић војвода пожаревачки, позван на Смедерево с народом пожаревачкога краја, прешао је преко Мораве на скели и дошао је на Јабучје, па одатле ударивши преко Липа и Ракинца избио — 7 септембра 1805 — пред Царину над Смедеревом, и састао се ту с Карађорђем и његовом војском у пољани, докле су били изашли Турци Смедеревци с оружјем у руци.

Ту су се Срби пропушкарали мало с Турцима док Турци нису напустили своја места и повукли се к Смедереву.

Турци су се повукли на вис код Лаудановог шанца над Смедеревом, а кад су Срби, идући за њима, дошли на Ћириловачки Поток, они су одступили и одатле и повукли се у град Смедерево.

Ну ни овде нису остали дуго и како су Срби почели примицати им се ближе, они су напустили и град, па су се повукли у смедеревску тврђаву и у њу су се затворили.

Карађорђе је одмах наместио на вису над Смедеревом два своја топа, али кад први њихови метци нису могли да добаце до тврђаве, он их је сутра дан — 8 септембра — спустио доле и примакао ближе смедеревској тврђави.

Код свега усиљеног наваљивања Срба на Смедерево, борбе с Турцима туна трајале су дуго, јер су се и Турци Смедеревци бранили упорно.

Ну опет ова упорна одбрана малаксавала је постепено, док Турци нису на послетку о св. Аранђелу, 8 новембра — 1805 —, јавили Србима да хоће да им се предаду те су услед тога Срби престали с пуцњавом

из топова на тврђаву, и на божићне покладе, 14 новембра[1] — 1805 —, диздар смедеревски Мухарем Гуша, по рођењу Бошњак, предао је Карађорђу кључеве од тврђаве и изашао је са свима својим Турцима у српски град Смедерево.

Највећи део Турака Смедереваца оправљен је са свом својом покретношћу Дунавом у Видин.

Неки од Турака из Хасан-пашине Паланке, који су се десили у то време у Смедереву, пуштени су у Паланку својим кућама.

Некојим Турцима Смедеревцима допуштено је, по њиховој молби, те су остали и даље у Смедереву, где су имали и даље своју џамију и своју школу и живели ту спокојно и мирно.

Наскоро по заузећу Смедерева премештен је ту из Боговађе српски државни савет, и његов председник постављен је тада и за команданта смедеревске тврђаве.

3. Борбе Срба с Турцима око Шапца и на Шапцу

По паду Смедерева Срби су обратили своју пажњу и на тврђаву Шабац.

Сећајући се упада Мус-аге Фочића из Босне у Шабац 6 августа 1804 год., и свога безуспешног напада на ту тврђаву 22 декембра исте године, и наставшег непријатељства између Турака Шапчана и Срба од тога доба, војвода Јаков Ненадовић почео је на крају 1805 године да искупља доста српске војске на думачи и на Добрави с намером да, кад будне згодно за то, нападне на шабачку тврђаву и узме је.

Опазивши то Турци Шапчани, слаби да се сами бране као што би требало, затражили су помоћи у Ту-

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 160.

рака Бошњака, и Мехмед-капетан Видајић, који се дотле био измирио са својим синовцем Али-пашом Видајићем, послао им је с почетка 1806 године доста Турака Бошњака у помоћ.

Ова турска војска прелазила је из Босне у Србију на Ранитовачи код Љешнице у мањим одељењима.

Кад је Пејзо-капетан, прешавши тада у Србију, пошао из Љешнице дубље у Мачву, сусрео га је, 5 јануара 1806 године на путу код Новога Села,[1] поп Лука Лазаревић, и ту је њега убио, а његове Бошњаке потискао назад к Љешници и к Ранитовачи.

Кад су се неколико дана после тога искупили Турци Бошњаци на Ранитовачи у повећем броју и хтели да пођу одатле даље к Шапцу, изашли су им ту у сукоб са српском војском: поп Лука Лазаревић с Цинцар-Јанком, Петром Молером, Петром Јокићем и бакал-Милосавом, где им је мало позније дошао у помоћ и Живко Дабић, и тукли су се с Турцима на Жичком Пољу, на Љешници и на Ранитовачи дуго и упорно.

У томе су стигли ту с још српске војске и Карађорђе с Јаковом Ненадовићем и борба с Турцима продужила се и раширила чак до Новога Села: ну кад су ту 17 јануара[2] — 1806 — рањени: Карађорђе у врат, а Јаков Ненадовић у главу, Срби су одступили и повукли се к Церу.

Карађорђе је био одступио к манастиру Чокешини, али кад је опазио да ће Турци да оду к Шапцу преко Мачве и Китога, он је, оставивши некоја одељења Срба у Церу, сишао доле у Дубље.

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 437, „о Крстову дне" и стр. 488 „Ново Село."

[2] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 496.

Ну и ту се није задржао дуго, и кад су Турци доспели до Клења, он је отишао у Белотић, па је одатле, газећи по ритовима и дубоким барама, изведен Милованом Грбовићем у Метковић, одакле је Карађорђе отишао још даље у Јеленчу.

Док је српска војска доспела овако до Метковића и до Јеленче, и Турци, који су грабили свом снагом да се докопају Шапца, приспели су 30 јануара — 1806 — под командом Асан-паше[1] у Шабац и не обзирући се при томе на Србе.

Прибравши се у Шапцу колико толико, Турци су одмах сутра дан 31 јануара — 1806 — изашли из Шапца и напали на Србе у Јеленчи, где је Карађорђе био повукао и сву ону српску војску, која је дотле била на думачи и на Добрави и мотрила на Турке у Шапцу.

Турака Бошњака било је ту тада у много већем броју него Срба, а и одморнији су били него Срби, јер нису газили преко дубоких бара и глибова, и што је још више значило, имали су више уздања у себе саме, јер су већ били у надмоћију над Србима, кад су их могли потиснути с Љешнице и с Новога Села, а за тим и с Дубља, и за то им је напад на Србе у Јеленчи био и смео и дрзак.

Срби су се истина и ту доста добро држали и бранили упорно, али су на послетку почели малаксавати, и Бог зна како би прошли, да баш у то време нису искрсли Турцима с леђа: Петар Молер с калуђером Партенијем,[2] с Јованом Беловом и још нешто српске војске и напали их с бокова и с леђа, те које тим које виком и лармом преплашили Турке тако, да су се ови оканили

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 151.

[2] Тако Светић у Устанку Српском, стр. 62; прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 142, каже Макарије, калуђер каонског манастира.

са свим даљег насртања на Србе и вратили су се у Шабац.

Тек неколико месеци после ових догађаја, и пошто су Срби одбили неке нападе турске на ваљевски крај преко Сокола — о којима ће бити говора посебно —, Срби су се опет вратили на Шабац и покушали још једном да га узму.

Било је маја месеца — 1806 — кад су се Срби били искупили на Добрави и у Варни, где су имали своја земљана утврђења.

Спремајући се за напад на тврђаву шабачку, Срби су уграбили од Турака једну шајку Мус-аге Фочића, на којој је био један топ, и за то су узели одмах и њу у комбинацију својих радова при нападању на тврђаву.

Напад је требао да буде овога пута ноћни, али јаван, и српска је војска 13 маја — 1806[1] —, попаливши сав турски бапр, сем три четири куће, прилазила шабачкој тврђави јавно и отворено у две велике колоне.

Прву колону водио је Живко Дабић право на горњу тврђавску вратницу, а другу Цинцар-Марко — за кога прота Матија Ненадовић каже: „најбољи јунак“ — на доњу тврђавску вратницу.

У време док су се ове две колоне приближавале тврђави, пушкарајући се с Турцима на бедему тврђаве, навезао се Цинцар-Јанко на Саву с горње стране тврђаве с оном шајком пуном српских војника и спуштао лагано низ воду према тврђави.

По ономе како је унапред уговорено Дабић је требао најаче да наваљује на горњу вратницу тврђаве, да би тако привукао сву пажњу Турака на себе; Цинцар-Марко требао је да се забавља око доње вратнице, док се Цинцар-Јанко не спусти са шајком према граду са

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 496.

стране с које је он био отворен и не притрчи са својим војницима доњој капији и не отвори је, да кроз њу улети тада Цинцар-Марко са својом војском.

Било је све лепо уговорено и угођено, али није било среће при извршењу, јер Цинцар-Јанко, или што није имао вештих лађара, те није могао да савлада воду и извезе се на обалу где је хтео, или што га је помела помрчина, пропловио је мимо тврђаве и отпловио је даље низа Саву баш кад су оне колоне са суве стране тврђаве биле на тврђавским вратницама у највећем пушкарању с Турцима.

Кад су Срби, који су нападали на тврђаву са сува, сазнали за неудес Цинцар-Јанка, одступили су пред зору на баир и на думачу, претрпевши при томе доста штете од Турака с бедема.

Ну око стотину Срба, који су се десили у то време у једноме рову тврђаве, остали су у њему, и кад је настао дан, те по јасном виделу дана нису могли ни да се врате, већ су остали у рову цео дан 14 маја и вратили су се к својима тек у вече тога дана по мраку.

И ако и овај напад Срба на шабачку тврђаву није успео, опет је био Србима од користи, јер је задао Турцима Бошњацима у тврђави доста страха и доста бриге, због чега су нагло и у већем броју почели да беже из тврђаве.

У то време убили су Бошњаци команданта шабачке тврђаве Абди-агу (Абдагу) Видајића, за то што их је спречавао и сметао у њиховом одбегавању из тврђаве.[1]

[1] Тако М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 497, док Милош Светић, у своме Устанку Српском, на стр. 62, вели: да је Абдага Видајић погинуо при нападу Турака на Србе на Јеленчи, кад је оно напао на Турке с леђа Петар Молер и приморао их да одступе.

Турци Бошњаци у Босни, и ако су дали већ довољно велику и јаку помоћ Турцима Шапчанима и тврђави шабачкој, ваља да које због ових бегстава Бошњака из Шапца и напуштања његове тврђаве, побојавали су се још увек доста јако за шабачку тврђаву, да је Срби како год не узму, па су за то, и после овог другог неуспелог напада Срба на шабачку тврђаву, прешли опет преко Дрине у Мачву с доста јаким одељењима своје војске, па су одатле, које пленећи Мачву, које надирући к Шапцу, тражили да помету Србе, који су остали и даље у околини Шапца и пазили на њега.

Против ових Турака Бошњака стражарили су у Китогу: прота Смиљанић, Никола и Стојан Чупићи и често су се сукобљавали с њима и сузбијали их.

Највећи сукоб, који је Смиљанић имао овде, био је 23 маја — 1806 —.

Тада је Дервиш-бег из Градашца био упао у Мачву и уграбио од Мачвана доста плена; ну кад се враћао с овим у Бадовинце, прота Смиљанић препречио му је пут, побио се с њиме, разбио га и отео му сав плен.

Тако је исто Стојан Чупић добро исакатио Турке Бошњаке, стојећи у Али-агином салашу, кад су му дошли ту у помоћ: поп Лука и Живко Дабић и начинили, на Петрове покладе — 27 маја 1806 год.[1] — земљано утврђење и послали сутра дан око двеста својих војника на Бадовинце, да заподену кавгу с Бошњацима и измаме их из њихова утврђења.

Турци су тада заиста изашли из свога утврђења и почели гонити Србе, који су одступали живо, ударајући све на заседе српске, у којима их је чекао Стојан Чупић.

Дошавши тако Србима на згоду, Чупић је грунуо брзо и изненада на Турке с леђа, разбио их, па гонио бесно по Китогу и убијао.

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 497.

Тај бој с Турцима трајао је од подне па до мрака, и у њему су изгубили Турци 116 мртвих и 115 рањених својих војника, мимо многих коња, које су изгубили Турци кад су им Срби запалили џебану једним својим топовским метком.

Врло је вероватно да је тај бој дао Стојану Чупићу назив *Змаја од Ноћаја*.

4. Ширење српског устанка на источној и југоисточној страни Србије

(Пореч, Крушевац, Параћин, Ражањ, Алексинац и Делиград)

Кад је и сама порта својим нападом на Србе на Иванковцу показала очито своја зла расположења и непријатељства спрам Србије и српског народа, и Срби су почели да не воде више рачуна о сувереној власти султановој над Србијом, и настали су скоро иза тога ширити свој устанак у суседне пашалуке на источној и југоисточној страни Србије.

Војвода пожаревачки, Миленко Стојковић, упућен је преко Мироча у Крајину, војвода Младен Миловановић на Крушевац и даље, а војвода Петар Добрњац у правцу према Нишу.

Миленко је избио на Пореч и узео га је одмах по Божићу 1805 године.

Растеравши Турке Поречане, Миленко се прво утврдио јако на Поречу, те је тако овладао Дунавом, а за тим је размакао своју војску у границама повијарца Мироча и Дели-Јована.

Миленко је мало позније упутио некоја одељења своје војске дубље у Крајину и ова су допрла 23 фебруара 1806[1] до Неготина, заузела га и заробила у њему до 40 Турака, који су били пошли Крајином, тра-

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр, 981.

жећи неготинскога обер-кнеза Карапанцу да га ухвате, после чега су се српска одељења повратила опет у Пореч.

На Турке у Крушевцу напао је Младен Миловановић с доста српске војске, и брзо је, одмах с почетка 1806 год., растерао Турке, узео Крушевац и иставио своју војску до на повијарац Јастрепца.

Петар Добрњац, уз кога су тада били: Илија Стошић, Пауљ Матејић и Стеван Синђелић, сваки са својом војском и с кнезом црноречким Милисавом, кога је нарочито за ову прилику позвао, с његовим устаницима Црноречанима војвода Синђелић, идући по среди ових са 6000 својих војника и два топа путем право према Нишу, узео је фебруара месеца 1806 год., после кратке борбе с Турцима, Параћин, а одмах за тим Ражањ па и Алексинац,[1] одакле је пустио Турке да оду у Ниш са свом својом покретношћу.

Турци, који су дотле живели у Ћуприји, напустили су овај град одмах како су опазили да се Добрњац спрема да пође против Параћина и даље, те је тако сва Ресава с Ћупријом била слободна од Турака и у власти војводе Синђелића.

Док се Добрњац забављао с Турцима на Алексинцу и очистио га од Турака, његов — пређашњи аустријски — капетан Жикић, саградио је на Делиграду[2] на десној страни Мораве на висоравни, која наткриљује Мораву и цело моравско корито, код села Јабуковца, велико земљано утврђење и посео га је са својим бећарима.

Мало после тога, кад је Миленко позвао к себи још више српске војске, саградили су Срби, према Делиграду, на другој страни Мораве, на Топољаку[3] код Гор. Љубеша

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 1132, 810 804.

[2] Исти, стр. 794.

[3] Исти, стр. 803.

и Витковца, још једно земљано утврђење, па су и њега добро посели с војском.

Кад се позније још сазнало да се Турци спремају у Нишу за нов напад на Србију, Срби су подигли на Делиграду још више земљаних опкопа оном првом утврђењу с леве стране тако, да је пут из Ражња у Алексинац пролазио између ових утврђења, па су и ова утврђења Срби посели с војском.

Ту су били тада са српском војском: Станоје Главаш, Вујица Вулићевић, Вуле Илић, кнез Јефта и Антоније Пљакић, сви под главним заповедништвом Петра Добрњца.

Овим делиградским утврђењима био је заклоњен југоисточни крај Србије од навале Турака са стране Ниша, јер се веровало и држало, да се с ове стране само путем преко Делиграда може да продре у унутрашњост Србије.

II НОВИ НАПАДИ ТУРАКА НА СРБИЈУ СА СТРАНЕ ДРИНЕ И СА СТРАНЕ НИША

Порта није могла лако да преболи пораз своје војске на Иванковцу — 6 августа 1805 год. — и за то је наредила да се поново пође против Србије и то: и са стране Дрине и са стране Ниша у исто време, како би поделила српску војску на две стране и тако је лакше сатрла и победила.

Заповест за искупљање нових турских војсака за те нападе на Србију издала је порта: босанском везиру Бећир-паши и шкутарском везиру Ибраим-паши, јер нишки везир Хафис-паша беше међутим преминуо.

Искупљање ових турских војсака ишло је споро, и оне су тек у лето 1806 год. могле да почну кретати се против Србије.

А. Босанска турска војска

Везир босански Бећир-паша, кад је искупио сву своју војску, намислио је да удари с њоме на Србију с две њене стране и то преко Сокола у ваљевски крај и преко Бадовинаца кроз Мачву.

Обе ове војске требале су да продру до Ушћа, ту да се сједине у једну војску, па одатле да пођу заједно даље к Београду.

Ну по срећи, вештином и прегорењем самога себе, прота Матија Ненадовић помео их је у томе, те су се Срби, већим делом, могли туђи са сваком од њих засебно.

1. Хаџи-бегова, босанска—соко̂ска—војска

Ова је војска турска била мања бројем од оне главне турске војске, што се искупљала према Бадовинцима за напад на Србију са стране Мачве, и она је, још у време кад је Мехмед-капетан Видајић успео да продре с Хасан-пашом и с Бошњацима шабачкој тврђави у помоћ, почела да прелази из Сребрнице у Со̀ко̂ и одатле да надире у ваљевски крај.

а) Ваљево и Бранковина. Док су се Срби борили с Турцима, који су хтели Шапцу у помоћ, на Јадру, на Жичком Пољу и на Љешници, и ови Турци са Сокола лако су продрли кроз соко̂ски и ваљевски крај и допрли до Ваљева и до Бранковине.

3 фебруара — 1806 год.[1] —, дакле три дана после оне борбе Срба с Турцима на Јеленчи, Бранковина је била опљењена и црква у њој запаљена.

За то је Карађорђе, како су одбијени Турци на Јеленчи и како су се обезбедили Срби спроћу Шапца од

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 142, „на задушнице.“

Турака Шапчана и Бошњака, који су им дошли у помоћ, похитао овоме крају, и Турци су се на то повукли одмах к Соколу, те се и Карађорђе вратио к остатку српске војске у Варну спрећу Шапца.

б) Бој на Чучугама. Ну кратко време после тога Турци су се опет кренули у напред с те исте стране.

То је било с почетка месеца априла — 1806[1] — и тада су ударили преко Пећске, избили на Свилеуву и ту попалили куће поп Луке Лазаревића, па одатле дошли до села Чучуга.

Ну ту су их сачекали Јаков Ненадовић и поп Лука, па опколивши их са свих страна, напали ту 3 априла — 1806[2] — око 2 сахата ноћи, кад се Турци томе нису никако надали.

Преструављени тим изненадним нападом, Турци су одмах почели напуштати своје станиште и одступати у нереду, оставивши сав свој пртљаг; ну и Срби су се надали за њима, убивши им при томе доста људи и наневши им у сваком погледу доста осетне штете.

Тек сутра дан у зору — 4 априла 1806 — дошли су Турци мало к себи, зауставили се, прибрали и окренули против Срба.

Срби су се међутим и дотле били зауставили и настанили у неким виноградима и ту се били обградили и утврдили на брзу руку.

Тада су Турци ту три пута једно за другим јуришали на Србе, али су их Срби сва три пута сузбијали, наносећи им и тада осетне штете.

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 142, „у Поћути покладовали кад су се вратили,“ — покладе биле 11 фебруара 1806.

[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 145, „светли уторник 1806.“

Но код свега тога није на послетку ни Србима било ту са свим добро, и ко зна како би прошли, да им није дошла помоћ са стране, јер је Турака било ту одвећ много, а Срба врло мало.

Сељани из околних села, чувши борбу Срба и Турака, почели су за рана искупљати се у веће гомиле и нападати на Турке, а у трећем нападу Турака на Србе доспели су ту: Милован Грбовић и Молер с војском с Клїчêвца, и кад су тада и они напали на Турке и кад је, баш у то време, погинуо вођа у Турака Џора Осман, Турци су почели узмицати, а мало за тим и бегати, у таком нереду, да чисто нису знали један за другога.

Срби су се тад нàдâли за њима и гонили су их и убијали прво сви заједно, а после су их оставили Милићу Кедићу и Михаилу Недићу, који су их догнали до самог сокôског краја.

Од 5000 Турака, колико их је било с почетка, погинуло је при томе 2800, мимо тога што је тада и много живих Турака допало Србима у руке.

Срећа је била по Турке што их је било много на коњима, те су могли брзо умаћи, јер прича вели, да се од пешака ни један једини није спасао.

в) Бој с Турцима на Братачићу. Подуже времена после овога Турци су опет почели надирати на тај исти крај.

Ну тада их је водио сам старешина сребрнички Хаџи-бег, за време устанка српског на дахије добар пријатељ Срба, који је, дошавши на Рòжањ око 10 јула — 1806[1] —, слао најпре омања одељења своје војске у околна села у палеж и у пљачку, па је после тога и он,

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 163, „у који је дан босанска војска пошла за у Шабац, у онај исти дан Хаџи-бег од Сребрнице изишао је на планину Рòжањ.“

с остатком своје војске, пошао даље у напред и дошао око половине јула месеца у село Братачић.

Против тих Турака искупили су се тада Срби у Дрену, спремни да им не даду продирати даље и да их, ако узмогну, сузбију опет натраг к Соколу.

Баш у то време долазио је Карађорђе на тај крај са својом војском и с два топа и био је с њоме на стану у селу Лајковцу, кад му је стигла вест о овоме новом надирању Турака у ваљевски крај.

Уз Карађорђа били су тада ту: кнез Теодосије из Кнића, Павле Поповић и војводе Милан и Милош Обреновићи, Мутап и Јован Курсула с Гружанима, Рудничанима и Београчићима.

Карађорђе је одмах пошао одатле са свом својом војском у помоћ Ваљеву и свему ваљевскоме крају.

Дошавши на Клїчевац код Ваљева, послао је Милана и Милоша Обреновића с Лазарем Мутапом и Јованом Курсулом с једним дѣлом своје војске на Братачић, упутив тамо и сву ону српску војску, што се била искупила у Дрену.

Наскоро за тим оправио је тамо и проту Матију Ненадовића са својим писаром Јевтом са 60 коњаника и с једним топом.

Карађорђе с кнезом Теодосијем, остао је с нешто војске као резерва на Клїчевцу.

Милан и Милош Обреновићи саградили су земљано утврђење према Турцима како су стигли код Братачића и њега је посео са својом војском Милан Обреновић, док је Милош с осталом војском остао ван утврђења.

И Милош Обреновић, Мутап, Курсула, Живко Дабић, кнез Грбовић и Милован Кедић почели су са својом војском и с оним Србима, који су дотле били на Дрену, да нападају тада на Турке.

Ове нападе одбијали су Турци, ну Срби су их понављали и они су трајали пуна 3 сата.

Кад су Турци одбили последњи напад Срба, кренули су се и они напред и почели су нападати на Србе, и кад су их при овоме турски коњици обишли с друге стране потисли су их тако, да су се Срби повукли под заштиту Милановог утврђења.

Милан дотле није ништа трпео од турскога напада, а кад је увукао у своје утврђење и онај топ што му га је ту дотерао прота Матија Ненадовић, он је из њега и из пушака почео да бије Турке, те је тако зауставио нападање Турака на Србе ван утврђења.

Како је у то време почео да се хвата мрак, сва су се српска одељења повукла к утврђењу Милана Обреновића.

Бој овај с Турцима на Братачићу био је 20 јула[1] — 1806 год. — и трајао је од зоре до мрклога мрака, а стао је Турке на 300 погинулих војника, док је Срба пало 60 мртвих и доста рањених, које су Срби одмах пренели у Ваљево на ви̏дâње.

Док су се Срби, још с вечера тога дана, спремали и договарали како ће сутра дан да понове борбу с Турцима, дошли су им гласови, да се Турци спремају да одступе к Соко̀лу.

За то је, да би их на то још већма побудио, прота Матија Ненадовић наредио, да Михаило Недић зађе поиздаље Турцима за леђа и запали им њихово село Петрц.

Кад је Недић ово извршио и кад су Турци видели за својим леђима своје место у бесном пламену, они су се пожурили и одступили су тако нагло да је

---

[1] Према боју на Бељину и према ономе што прича прота Матија Ненадовић, у својим Мемоарима, стр. 171, „мој чича прото, ево и горе невоље, ударили Турци од Шапца и наша се војска побила и Катић Јанко погинуо,“ што је говорено по нашем рачуну 21 јула 1806. — Види подробније бој на Бељину.

самом Недићу било лако гонити их даље и нанети им још доста тешких рана.

Тако је одбијен и тај трећи насртај Турака са стране Соко̀ла на ваљевски крај; и Недић, Грбовић и Милан Кедић остали су на спрам Соко̀ла да пазе и да чувају да Со̀кољани или Турци Бошњаци не пођу опет на Србију и не почну поново упадати међ српски народ на овај крај и чинити му штете и пакости.

2. Главна турска босанска војска

Ова турска војска била је готова и могла је почети своје надирање кроз Мачву заједно с упадом Босанаца у ваљевски крај кад би, вероватно, и ова успешније радила и боље прошла.

Али ју је у овоме, као што је напоменуто, помео прота Матија Ненадовић.

Њему је јавио војвода Стојан Чупић, који је стајао у Мачви према Турцима, да Бошњаци говоре, да би одступили од напада на Србију, кад би Срби примили турске тескере и по њима платили султану данак.

Проти је у то време било стало до тога, да омете Турке да не надру на Србију док Карађорђе, који се тада бавио у Тополи због Ибраим-пашине војске, којој се надао да ће отуд поћи на Србију, не дође на овај крај, и за то је, метнувши главу у торбу, отишао заједно с Чупићем у Босну у турски стан и тамо заваравао старешине турске војске и задржао их од полаза на Србију за по више дана.

а) Бој с Турцима на Бељину и на Вукодражи. Ова турска војска, која је бројила преко 30.000 људи, прешла је у Србију према Бадовинцима 6 јула — 1806 год. — па је, узевши и она турска одељења, која су и дотле била у Бадовинцима и с којима је Стојан Чупић често имао посла, пошла одмах пут Шапца.

Ту турску војску искупљао је у Босни везир Бећир-паша, али он собом није прелазио тада с њоме у Србију, већ ју је поверио многим другим пашама: Сулејман-паши — Скопљак-паши —, Синан-паши, Ћаин-паши, Хасан-паши бањалучком, Хасан-паши сребрничком, Али-паши Видајићу и Мехмед-капетану Видајићу,[1] те су они тада њоме командовали и водили је.

Потискавши овлаш проту Смиљанића и Стојана Чупића из Китога и Мачве, ова турска војска стигла је у Шабац 10 јула[2] — 1806 —, дакле у исто време, кад је Хаџи-бег сребрнички, надирући у Србију са стране Соко̀ла, био избио на Ро̀жањ, па одатле мало позније дошао на Братачић.

Неки дан по доласку своме у Шабац, ова је војска пошла даље пут Београда, надајући се да ће на Ушћу затећи ону турску војску, што је требала преко Сокола дотле да избије ту.

Поп Лука Лазаревић, који је био које на думачи које на Добрави с нешто мало своје војске и пазио на Шабац, повукао се назад испред ове турске силе, јер

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 501.

[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 161, био је 29 јуна још међ' Турцима у Босни — према ономе што каже: «То је било мало после Петрова дне.» — За то ће бити штампарска погрешка оно на стр. 162: — «Ово је било јунија 6, 1806 год.,» кад се прота вратио из Босне и дошао под Шабац. Извесно је ова белешка требала да буде 6 јула 1806 године.

Поправивши ту штампарску погрешку ми смо узели да је главна босанска војска приспела у Шабац 10 јула, према оној протиној белешци на стр. 163 Мемоара: «трећи, четврти ли дан, заборавио сам, дође везир и пет паша и сва ордија у Шабац,» држећи да је прота ово: «трећи, четврти ли дан» рачунао по своме доласку ка српској војсци на Добрави.

А изгледа да друкче није ни могло да буде,

не би имало ни смисла упуштати се у борбу са шаком људи против толике турске војске.

Срби су знали за кретање ове турске војске, за њене намере и за путове којима ће она продирати к Београду, и за то су се војводе: Јаков Ненадовић, Јанко Катић и поп Лука Лазаревић стекли са својим војскама код Ушћа на Вукодражи и ту подигли неколико земљаних утврђења, помоћу којих мислили су да не даду Турцима продрети даље у Србију и доћи у Београд.

Сем главнога пута, којим се ишло из Шапца у Београд и који је пролазио преко самог Ушћа, имао је овде још један пут, који се одвајао од главног пута пред Ушћем и ишао изнад овога висовима преко Бељина, и Сулејман — Скопљак — паша, дошавши на распутицу ова два пута, ударио је главним путем, а одвојио је од своје војске неколико хиљада људи и послао их је под командом Хасан-паше оним споредним путем преко Бељина, мислећи да се опет сједини с том војском кад пређе Ушће.

Ну и на томе другоме путу Срби су имали доста своје војске и то под командом својих најсмелијих и најхрабријих војвода: Јанка Катића и поп Луке Лазаревића.

И кад је Хасан-паша, идући оним споредним путем са својом војском, почео 20 јула — 1806 год. — на св. Илију[1] да избија пред Бељин, излетели су преда њ: Јаков

---

[1] Баталака, у својој «Повеснци» (још у рукопису) вели да му је поп Лука причао, кад су после пропасти Србије — 1813 год. — били у Хотину, да је овај бој био о Духовима 1806 год., што је са свим не могуће, јер су Духови те године били 20 маја, а Турци су, као што смо видели, тек јула месеца прешли из Босне у Србију и пошли на Београд. Можда је поп Лука запамтио да је био велики празник, па је св. Илију помео с Духовима, а могао је и Баталака да не запамти добро празник, који му је поп Лука казао. И ми смо за то узели да је овај бој био 20 јула 1806 год. о св. Илији. Међу-

Ненадовић, Јанко Катић и поп Лука Лазаревић ц' напали га с фронта, с бокова и с леђа изненадно и тако снажно да су се Турци одмах с почетка и у првом том налету изгубили и дошли у таку забуну, да нису знали ни где су ни шта бива с њима, а кад су одмах после тога још и нове српске снаге почеле налетати на њих, они су окренули леђа и надали су, у највећем нереду и забуни, бегати натраг к Шапцу.

Срби су тада јурили за Турцима бесомучно, гонећи их и убијајући, док није њихов војвода Јанко Катић при томе пао од руке старог неког Турчина, који га је убио из пушке на дугим њивама код воде Петковца, између села Крњића и Власанице, и то у часу кад је и он био скоро већ ухваћен и заробљен.

Она друга турска колона, што је ишла право на Ушће главним путем, застала је испред Вукодражи, кад су пред њу изишле српске предстраже, уз јача одељења српске војске, и отпочела је ту са Србима пушчану борбу, која је са стране Срба била јака и упорна, и ово је трајало све до пред мрак истога дана, док се није у то време повратила и она српска војска што је дотле гонила Хасан-пашу и његову разбијену војску.

Тада је и ова српска војска, као и остала одељења оне српске војске, што је била с оне стране реке Вукодражи, почела нападати на главну турску војску, и пушкарање с обе стране продужило се преко целе ноћи, при чему су Турци употребљавали и своје топове, али без икаквих повољних ресултата.

И видев да не могу да одоле српској сили, Турци су, сутра дан рано, почели да одступају натраг к Шапцу

тим да је овај бој био истог дана, кад и бој на Братачићу, види се из Мемоара проте Матије, стр. 171, онде где му је Карађорђе казао да је Јанко Катић погинуо.

и с овом својом војском, коју су Срби такође донекле гонили били и узнемиривали.

Већи део све ове потиснуте турске војске, са својим пашама и везирима, зауставио се код Шапца и у тврђави шабачкој, али је било много Бошњака и много њихових бегова, који нису хтели ни да погледају: ни Шабац ни шабачку тврђаву, већ су бегали даље преко Китога и преко Мачве и зауставили су се тек у Босни — с оне стране Дрине.

б) Бој на Мишару. Одбивши Турке, који су насртали на ваљевски крај, и кад су сузбијени и Турци на Бељину, сва српска војска ваљевскога краја, сем оне што је под Грбовићем, Кедићем и Недићем остала према Соколу, слегла се је на Бељин, где је Карађорђе одредио Марка Катића за војводу, на место погинулог му брата Јанка, и ту се спремала за даље борбе с Турцима.

Карађорђе је одмах отишао, праћен са 150 коњаника, у Двориште да казни Поцерце и Мачване, што су се одмах приклонили Турцима и почели доносити им храну и друге потребе, и ту је посекао неколико поцерских кнезова и поставио за војводу поцерског Милоша Стојићевића — Поцерца.

Вративши се за тим у Бељин, и пошто му је дошао ту, одмах сутра дан, војвода Стојићевић с многим својим Поцерцима, Карађорђе је одмах кренуо сву српску војску ближе к Шапцу и дошао је с њоме 28 јула — 1806 — на Мишар.

Уз Карађорђа били су тада ту на Мишару од других српских војсковођа војводе: Јаков и прота Матија Ненадовић, два Обреновића Милан и Милош; кнез Сима Марковић, поп Лука Лазаревић, Марко Катић, кнез Теодосије из Кнића, Мутап, Цинцар-Јанко, Цинцар-Марко и Милош Стојићевић — Поцерац.

Срби су, како су дошли на Мишар, почели градити ту велико земљано утврђење за одбрану како из пушака тако и из топова.

И ако су Турци Шапчани, и они који су били дошли у Србију из Босне и хтели да продру к Београду, били на Бељину и сузбијени и побијени, опет су, искупивши се после тога многи у Шапцу, били и сувише јаки, да би могли, кад се умали српске војске на овоме крају, опет кренути се к Београду, па и продрети тамо; и Карађорђе је за то хтео, кад се утврди на Мишару, да их напада у Шапцу и тако ту или са свим побије или уништи, или да их претера на ону страну Дрине, да би после са својом војском овога краја могао похитати Делиграду у помоћ, јер је био већ чуо, да се Ибраим-паша шкутарски креће из Ниша на Србију с те стране с 40.000 својих војника.[1]

Опкоп, који су Срби израдили на Мишару, био је велики четвороугаоник, у који је могло да стане до 7000 војника, 1 кубус и 3 топа, колико је Карађорђе свега ту имао, и израђен је врло брижљиво и правилно; рововн, с којима је био опточен, били су широки и сразмерно дубоки, с бркљачама на ивицама и кољем по дну; у кутовима биле су саграђене табле с подлогама за топове, а с поља према рогљевима биле су засеке и курјачје рупе; цео унутрашњи нагиб грудобрана и топовских табла, био је обложен лесама и леним плетовима; банкет је био довољно широк, те су борци могли да се разреде по њему у два реда; још су унутра у утврђењу била саграђена и нарочита склоништа за муницију.

Одмах како су Срби дошли на Мишар и почели да граде своје утврђење, некоја појача турска одељења војске, која су била ван шабачке тврђаве и чак на До-

[1] Leopold v. Ranke, Serbien und die Türkei, стр. 101.

брави, почела су прилазити Србима и нападати их и узнемиривати, да би их помели у грађењу свога утврђења.

Против тих турских одељења, Карађорђе је оправио Милоша Обреновића с Мутапом и Цинцар-Јанком с доста српске коњице и ови су растерали Турке с Мишара и с Добраве, па су чак и оне, који су били ближе Шапцу, стерали у шабачку тврђаву.

Сутра дан 29 јула — 1806 — кад је утврђење било прилично готово, опет је неки део Турака испао из Шапца и пришао српскоме утврђењу, али су их Срби и тада сузбили с прилично штете на турској страни.

Два дана после тога — 30 и 31 јула — били су Турци са свим мирни, али је Карађорђе сазнао од Срба с оне стране Саве — из Аустрије, да је то с тога, што се Турци озбиљно спремају да га нападну са свом својом силом у среду 1 августа.

Знајући како су и са којих страна Турци прилазили дотле мишарскоме опкопу, кад су 28 и 29 јула насртали на њ, Карађорђе је предвиђао како ће и тада при томе своме одсудном нападу радити, па је за то, мислећи како ће и томе тада доскочити, наредио те се сва српска коњица, која је бројила до на 2000 људи и коња, сместила у селу Жабару, мишарском пољу са стране и скривено од Турака, а поп Луки Лазаревићу, коме је поверио команду над њоме, заповедио је: да с њима, кад Турци опколе српски опкоп и кад га буду најжешће нападали, груне им изненада и силовито с леђа и с бокова.

Унутра у утврђењу Карађорђе је разредио по банкету у два реда најбоље и најпоузданије српске стрелце; близу иза њих, на подножју усхода на банкет, разместио је опет у два реда друге српске пешаке, који ће истрчавати на банкет кад где на банкету малакше ватра или кад где који од бораца погине; по зади ових наместио је нарочите резерве за сваку страну и сваки крај опкопа.

Уз све то одређени су нарочити носачи, који ће односити и склањати рањене и погинуле, а и друге, који ће разносити и раздавати муницију.

Свако одељење, сваки крај и свака страна опкопа имала је нарочите и засебне старешине, који су имали да пазе најбрижљивије, да свако врши оно што му треба најтачније и најодсудније.

Изречно је заповеђено и лепо објашњено свима војницима и старешинама, да се почне бити и пуцати тек кад Турци буду у поузданом домашају оружја, да се ни пошто не пуца на сумце и не троши муниција забадава, а најодсудније је запрећено испалити пушку пре него што пукне Карађорђева пушка.

1 августа[1] — 1806 — у среду, кад је у велико био грануо дан, опазили су Срби јаке и недогледне масе

[1] Милош Светић, Голубица III, стр. 9, каже: „Било је у суботу на покладе Госпоине 31 јула 1806, кад су Срби... на Мишар изишли" и на стр. 10 „и тако у среду (3 августа 1806) изиђу Турци с великом својом силом на Мишар" према чему изгледало би да је бој на Мишару био 3 августа 1806 г.

Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 176, каже: „пођемо 31 јулија, дођемо на Мишар," те и по томе изгледа да је овај бој био 3 августа.

Али је све оно у Светића неисправно, јер 31 јули 1806 није падао у суботу, него у уторак, а у среду није био 3 него 1 август.

Прота митровачки Савковић и капетан из Кленка К. Јовановић (види Кнежевина Србија, стр. 485) веле: *у среду 1 августа 1806 године.*

И ми држимо да ће ово бити исправно, јер се то потврђује и причањем Секуле Гавриловића, који је био у томе боју (Гласник III, стр. 131 и 132) и који каже да су Срби дошли на Мишар у суботу, да је тога дана и сутра дан у недељу било боја с Турцима, да је у понедељак и у уторак било све на миру и да су Турци у среду рано ударили на Србе на Мишару.

Турака да се крећу из Шапца и ломе право к српскоме опкопу на Мишару.

Наскоро па се цело мишарско поље угибало под теретом многобројне турске војске и силне њене коњице и артилерије.

Топови турски велики и мали почели су грувати из далека и још с одстојања и даљина, с којих нису никако могли ни добацити до српског утврђења.

Многе бесне хатлије истрчавале су испред остале турске војске, утркујући се и цилитајући се по равноме мишарскоме пољу, храбрећи тиме и осталу турску војску, да слободно и одважно иде напред.

Од једном, и док су Турци још увек били далеко од српског опкопа, чула се у њему једна пушка. Тек да је она испаљена, а Карађорђе је цикнуо: *ко је по души га?* и докопао се свога пиштоља да казни смрћу онога, који ради против његове заповести. *Не, господару, ако Бога знаш!* узвикнуле су на то неке војводе и старешине српске војске, и Ђорђе се тргао, угледавши како, као веверица, пада с гране на грану високога бреста, који је био са стране мишарскога опкопа, убијен Турчин, који је одатле махао својим јаглуком, те казивао турским тобџијама, да им метци не допиру још до српскога утврђења, па га неки млади Урош није могао да трпи и гледа и потегао је из своје шишане и срозао мртва доле на ледину.

Срећа твоја момче, што си га тако лепо згодио, проговорио је Карађорђе, враћајући свој пиштољ у силаје, на шта су и некоји војници из опкопа одговорили:

Кад узмемо у рачун: суботу 28 јули, као што је у ствари било 1806 год., излази и по њему да је у среду био 1 август, чиме се опет највећма утврђује, да је главни бој Срба с Турцима на Мишару био 1 августа — 1806. године —.

срећан знак и у добар час, господару! и све се у српскоме опкопу опет ућутало.

Пуцњава турских топова била је све јача и јача и, кад су Турци пришли на згодно одстојање, Карађорђе је дао знак, те су и српски топови почели грувати.

Мало за тим па је почела и српска војска боље распознавати редове турске војске, која је охоло све ближе прилазила српскоме утврђењу.

Прво пред овом турском војском јахали су најчувенији босански бегови с развијеним барјацима у руци; за њима одмах јездили су на својим товним хатовима: паше и везири, окружени својим сердарима и буљубашама. Све мишарско поље за њима беше притисла и покрила силна и гордељива босанска турска војска.

Српска војска стајала је још увек на банкету у своме опкопу мирно са запетом пушком и јако бијућим срцем, очекујући жељени Карађорђев знак, да зајече и српске пушке. Старешине српске војске ишле су брзим корацима дуж врста својих војника, дошаптавајући им да буду мирни и присебни и да, кад буде време, само добро гађају и поуздано погађају.

Топови су непрестано грували на обема странама; Турци су били на добар пушкомет пред српским утврђењем и у томе је планула Ђорђева пушка, која никад не промаша, и плануло је уз њу још хиљадама њих на српској страни.

У редовима турске војске опазили су се многи јаки и велики преломи; многи бегови и барјактари и сила друге самохваљиве господе бошњачке, састављени са земљом, ваљали су се у крви и борећи се с душом.

Од српских пушака није се могло око да отвори, а топови српски тада су тек настали рикати и грмети као што треба, и на турској страни: преломи, заустављања и таласања војске била су све јача и све приметнија.

Паше и везири, као и све друге старешине, јурили су кроз редове своје војске и успостављали су у њој ред, и Бошњаци су, долазећи к себи, настали, као надражени зверови, јурити опет и наваљивати на мишарско утврђење; али су и српске пушке још с пуно снаге и живом ватром циктале и праскале, а српске старешине јуриле су живо с једнога краја на други, бадрећи своје војнике.

Док су Бошњаци у све гушћим масама и све жешће наваљивали на Србе и на српско утврђење, и пушчана ватра на српској страни била је све живља; топови српски пуњени су крупним — курјачјим — ситама — сачмама — те су све жешће разређивали редове турске војске.

Карађорђе и Милош Обреновић беху једнога часа на једној топовској табли, и Карађорђе показиваше Милошу руком нешто подаље на једној страни мишарскога утврђења, и један часак за тим поп Лука Лазаревић са својих 2000 коњаника грунуо је као гром Турцима с леђа и са стране, секући, убијајући и газећи све што му је дошло до руку.

Сто громова да је ударило у Турке не би их грозније пренеразило, него што је био овај изненадан напад смелога српскога поп-Луке, и Турци су за један часак стали не знајући ни да мисле. Нити се знало за старешине ни за потчињене, нити шта то би, нити куда ће се сад; све је било занемело; нити је ко заповедао нити ко слушао, а Срби су секли, газили и премлаћивали све љуће и све грозније, док у томе није сва турска војска окренула леђа и нагла бегати у нереду натраг к Шапцу.

Вратнице на српскоме утврђењу поизотварале су се брзо и Карађорђе, Обреновићи и Ненадовићи, с многим српским одељењима, излетели су као помамни из српскога опкопа и надрли и они за Турцима, убијајући их и таманећи.

Поп Лука, чудо од јунаштва и храбрости, јурио је са својим коњаницима све даље и даље, док није и он допао тешких рана, пошто је нанео Турцима многе и многе и црње и горе.

Мишарско поље, до скора љупко, весело и зелено, изгледало је тад тамно и тужно, проривено које куглама из српских и турских топова, које копитама бесних босанских хатова, а засуто и покривено црним лешевима необузданих Бошњака и напојено сито њиховом крвљу.

Један од најглавнијих и првих војсковођа босанске војске, Кулин-капетан, па Синан-паша од Горажде, капетан од Дервена и Мехмед-капетан Видајић од Зворника, с два своја сина, два најлепша цвета турске босанске војске, уз некоју и некоју хиљаду других Турака Босанаца, остали су мртви на бојишту.

Тако прођоше на славноме српскоме Мишару они охоли босански јунаци, што пред бој на Мишару поручиваху Србима: *да положе оружје па да иду својим кућама*; и кад добише од ових одговора: *нек дођу да га узму*,[1] они и дођоше, али га не узеше, већ оставише ту Кулинову сабљу, и сад помамно беже валовитој Дрини и поносној Босни, не доносећи јој никаквих поношљивих и лепих гласова.

Гањање Турака по Китогу, по Мачви и по Срему. Многи Турци Бошњаци, преструђени погибијом на Мишару и губитком вођа, својих старешина и толиких бегова, нису се више осећали безбедни ни у шабачкој тврђави, и за то су одмах с Мишара бегали право у Босну, а многи, који су се са својим пашама били свратили у Шабац, напуштали су овај и ишли су за онима првима.

---

[1] Leopold von Ranke, стр. 101.

Сазнавши за то Карађорђе је послао одмах око 2000 српских војника под командом: Милоша Стојићевића — Поцерца, Стојана Чупића и проте Николе Смиљанића, да ове Бошњаке сусретају и бију у њиховом бежању кроз Китог и кроз Мачву.

И тада су у Мачви, на Дубљу и на Клењу прота Смиљанић и Милош Стојићевић 13, 14 и 15 августа — 1806 — дочекали и разбили око 1000 Турака Бошњака, одсекли око 150 турских глава, убили 200, и ухватили живих око 300 турских коња и отели од Турака све што су носили собом.[1]

Стојан Чупић достигао је 7 септембра[2] — 1806 — на Орашћу више Козје Баре и код Дреновца велико одељење Турака, разбио га и убио му вођу, Мулу Сарајлију, за кога су Турци Бошњаци давали злата колико је он био тежак, само ако је ма где у животу.

Цинцар-Јанко и Лазар Мутап, гањајући Турке путем уза Саву преко Дреновца, кад су ови пребегли на ону страну Саве у Аустрију, прешли су и сами на аустријску страну и убили су на реци Босуту Острог-капетана и старога Хаџи-Мосту.[3]

Б. Главна турска нишка војска

а) Напади Турака на Алексинац и на Делиград. Ибраим-паша шкутарски искупио је у Нишу до на 50.000 Турака добро спремних и добро наоружаних с доста кавалерије и много топова, и кренуо се с њоме на Србију преко Алексинца и Делиграда.

У среду 22 августа — 1806[4] — избила су некоја одељења Ибраимове војске пред Алексинац и ту су се борила дуго са Србима.

---

[1], [2] и [3] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, страна 487—489 и 465.

[4] Исти, Кнежевина Србија. стр. 804.

Борба је трајала целога тога дана и свршила се тиме, што су се Турци, кад је настала ноћ, повукли назад к Нишу.

Ну кад је, после тога, нагрнула на Алексинац много већа турска сила, Срби су напустили Алексинац и повукли су се назад у утврђења капетана Жикића на Делиграду.

Турци су надрли брзо, бесно и охоло за Србима, али им је Делиград, са својим јаким и лепо изведеним утврђењима, убрзо, умерио њихове кораке.

Петар Добрњац, који је имао команду над целокупном српском силом на Делиграду, и његов капетан Жикић дочекали су Турке у ономе своме опкопу, који је био с десне стране пута Београд—Ниш и који је надкриљавао моравску долину.

Станоје Главаш, Вујица Вулићевић, Вуле Илић, кнез Јефта и Антоније Пљакић, који су имали засебна своја утврђења, која је Жикић био тако вешто извео и распоредио, да су се сва узајамно и снажно потпомагала у одбрани, били су већ у својим утврђењима, те нису дали Турцима ни откуд обићи Добрњчев опкоп.

Жикић је био сва српска утврђења на Делиграду тако распоредио, да је свако од њих, кад је било нападнуто, могло да брани и себе са́мо, снажно и упорно и да у то исто време потпомаже у одбрани и по два и по три друга утврђења, која су била њему са стране, тукући нападаче док су поред и испред подигнутога утврђења.

Сем тога Жикић је саградио испред српских утврђења на Делиграду и многобројна препречна средства: засеке, курјачје рупе, дрљаче и т. д., те је и то отежавало долазак Турака до близу самих утврђења и олакшавало њихову одбрану.

Мимо војске, коју су Срби имали у својим утврђењима, имали су они доста јаких одељења и вештих утврђења и она су знатно олакшавала одбрану делиградских опкопа, залазећи Турцима час с бокова час опет с леђа, кад су ови полазили против појединих српских утврђења.

И све то учинило је, да се Ибраим-паша неколико недеља дана мучио и ломио око Делиграда, не учинивши ништа ни њему ни српској војсци, која га је јуначки бранила.

Ибраим је скоро сваки дан јуришао с пешачким колонама, обилазио са својом добром коњицом, тукао из топова и дању и ноћу и покушавао чак да се по укопаним путовима — апрошама и траншеама — прикучи Делиграду, али му је све било узаман.

Срби су истина гинули у својим утврђењима, али Турака, незаклоњених и у отвореном пољу, падало је много и много више, а Добрњац и Жикић били су свуда и на свима тачкама, бадрили Србе и упућивали шта и како према приликама да раде и како да се бране, те да се при томе и Турцима што већма нахуди.

После дуге, очајне и јуначке, али славне одбране Срба и њихових команданата на Делиграду, Срби су чули за славне победе Срба над Босанцима у ваљевском крају и на Мишару, и то их је осоколило, да га и даље и још упорније бране; а кад су чули да им долази ту у помоћ и она српска војска, што се дотле борила с босанском војском, њиховом одушевљењу није било краја.

б) Примирје између Срба и Турака. Свршивши с Турцима на Мишару, Карађорђе је узео војске, која је била ту, колико се могло одвојити с тога краја и похитао је с њоме Делиграду у помоћ, упутивши нешто ове на Београд, у помоћ српској војсци, која је чувала да Турци Београђани не излазе никуд из Београда.

Прилазећи Делиграду, Карађорђе је наредио, те је Станоје Главаш узео 2500 пешака и 500 коњаника и отишао је с овима преко Крушевца на Прокупље, да и тамо диже Србе против Турака и смете Арнауте искупљати се у тамошњем крају и прилазити Делиграду и Ибраим-паши у помоћ.

Главаш је славно извршио свој задатак. Растерао је Арнауте, који су били ту, и спалио је Прокупље, у коме су били готово сами Турци, па је продро и сишао чак до на Лаб, те и тамо разгонио Арнауте.

И Карађорђе је дотле био приспео на Делиград, али су се, брзо по његовом доласку, непријатељства између Срба и Турака у свој Србији морала да обуставе.

Срби су, и после своје победе над Турцима и Хафиспашом на Иванковцу, мислили, да им треба још једном обратити се султану и замолити га, да би обуставио своја непријатељства спрам Србије, обећавајући му, да ће они бити његови верни поданици, само ако им дâ унутрашњу слободну управу у својој земљи и обезбеди их од самовољних турских спахија и необузданих Турака и јаничара у Београду.

Срби су за то, још 12 јануара — 1806 — на Скупштини у Остружници, написали писмену молбу султану, обећавајући да ће, ако им султан побољша њихово стање, поред своје поданичке верности, плаћати и већи данак него што су га раније плаћали, и изјављујући у исто време да ће, ако султан пошље и опет своју војску на њих, волети да изгину сви од реда, него ли се повраћати у старо стање.[1]

Из те молбе, и ако се не каже у њој изречно, види се, да Срби и опет траже од султана све оно, што су тра-

[1] Ова молба Срба штампана је у Голубици V, 1843—1844 год., стр. 135—141.

жили од њега оном својом молбом, коју су му послали са Скупштине у Пећанима, по првој српској депутацији, коју су слали у Цариград.

Ту нову своју молбу Срби су послали у Беч аустријском цару по проти Матији Ненадовићу и секретару Божи Филиповићу, с молбом, да је он оправи султану у Цариград.[1]

Уз молбу за султана депутација је ова однела и молбу српског народа на цара руског и цара аустријског, да би и они ону молбу, управљену на султана, потпомогли код њега и са своје стране, и да би цар аустријски преко свога посланика доставио и руском цару ону молбу, што је била намењена њему.

Цар аустријски учинио је по молби Срба и оправио је куд треба обе молбе, а и од своје стране учинио је потребан корак, да би се султан умилостивио и учинио Србима по њиховој молби и олакшао им њихово зло и бедно стање.

И вероватно је, да је услед те молбе Срба и препоруке од цара аустријског и цара руског султан издао заповест везиру Ибраим-паши, те је овај, баш у време кад је Карађорђе дошао са својом војском на Делиград, предложио Србима измирење с Турцима, обећавајући, у име султаново, да ће се Србима дати све оно за шта су они дотле молили султана.[2]

Карађорђе је примио ову понуду и закључио је с Ибраим-пашом примирје на 6 недеља дана, те је турска војска одступила с Делиграда к Нишу, а и Карађорђе је повукао с Прокупља и с Лаба Станоја Главаша са српском војском, па много српских војника пустио, на кратко време, својим кућама.

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 141.

[2] Ranke, стр. 103.

Одмах за тим састали су се у Смедереву сви српски саветници и многе друге народне старешине и војсковође, да се посаветују о тој ствари још једном, и Срби су тада оправили султану у Цариград Петра Ичка — Македонца, — који је дуго служио као терџоман у турском посланству у Берлину и говорио добро турски, немачки и француски и био вичан дипломатским пословима, и који је био дошао у Србију у време српског устанка, да помогне својим сународницима Србима — с кнезом Милићем из Ћићевца, кнезом Живком Параћинцем и секретаром Стеваном Јевтићем, да искажу порти српске захтеве и закључе мир с Турцима.

И у овим својим захтевима Срби су остали доследни својим ранијим захтевима, па су и сад као најглавније тражили: да им се предаду сви градови у Србији.

И већ у октобру месецу исте године Ичко се вратио из Цариграда с вешћу, да порта прима захтеве Срба: да Србија добије независну унутрашњу управу и све тврђаве у Србији, ну под условом: да у знак суверенства султанова над Србијом буде у Београду султанов мухазил[1] са 150 Турака, и да Срби плаћају порти годишњи данак у 1800 кеса.

Ичко је тада донео собом из Цариграда некакво писмено на турском језику, у коме су побројана, у појединостима, сва разна давања Срба порти и султану у име: порезе, харача, тезира, чибука, мукаде, мајдана, риболова и ђумрука, која су, по преводу Анте Протића, износила у суми 80.600 гроша.[2]

---

[1] Мухазил, како га преводи на српски г. Бозовић, секретар министарства за турски језик, значи „*без службе.*" У овом случају и за нас значио би „чиновник без власти."

[2] М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 187—188.

У овоме документу, познатом код Срба под називом „Ичков Мир,“ исписана су и многа имена места и скела у Србији, која су вероватно требала да обележе обим и просторију Србије.

Срби су били задовољни овим Ичковим миром и како га је Ичко свршио, и за то су одмах и опет оправили Ичка у Цариград, да узме на све то царски берат.

Кад је ово Ичко отишао у Цариград по други пут, Турци су, како је Ичко прешао на њихово земљиште, оправили у Србију султановог мухазила Бећир-агу и 150 Турака, који ће заменити у Београду султановог везира и упутити турску београдску посаду, као и ону осталих тврђава у Србији, у Турску.

И с овим су прекинута са свим, и преко рока утврђеног примирјем, непријатељства између Турске и Србије, и Срби су за то на својим границама с Турском остали за неко време на миру.

III ОСВОЈЕЊЕ БЕОГРАДА

1. Београд 1806 године

Београд је имао 1806 год. два засебна дела: тврђаву и град — варош —.

Тврђава је била, као и данас што је, на крају београдског висоравна, на самој утоци Саве у Дунав, где се ова стрмо свршава према Дунаву и била је подељена, према облику земљишта, на *горњу тврђаву* и на *доњу тврђаву*.

Горња је тврђава она половина што је на висоравни до њенога стрмога свршетка према Дунаву.

У њој су биле: турске државне зграде за обитавање београдског везира с одељцима за његов харем и одељцима за његове канцеларије и администрацију, и подоста других зграда за све турске и везирове чиновнике; ве-

лика џамија, неколико оружница, барутних магацина и зграда за готову муницију, за одбрану тврђаве и неколико коњушница.

Сва остала просторија од стрмени платоа до Саве и Дунава звала се доња тврђава.

У њој су биле: касарне за посаду тврђаве, нешто кућа и дућана београдских Турака, с турским радњама и трговинама, једна џамија и доста барутних магацина, слагалишта и коњушница.

На окомку — стрмени — платоа, на самим ивицама овога, били су јаки зидови, удешени за одбрану, и они су делили горњу и доњу тврђаву једну од друге тако, да су оне свака за себе могле да се сматрају као засебне и самосталне, и ако је било стрмих стаза и путова, по којима су пешаци, а и поједини коњаници, могли да прелазе из једног дела тврђаве у други њен део.

Град — варош — Београд био је свуда око горње тврђаве и делимично и према доњој тврђави на Дунаву, почињући за неколико стотина корака далеко од тврђаве, те је тако била између тврђаве и града лепа градска пољана — Калемегдан —, која олакшава одбрану тврђаве и кад град падне.

У граду Београду живели су измешано и Срби и Турци и имали су ту и једни и други своје куће с пространим градинама око њих, своје радње, дућане и трговине.

И град Београд био је, као и београдска тврђава, опасан јаким бедемом јакога и великога профила, с дубоким и широким рововима.

И тврђава и бедемови градски имали су доста великих топова свих врста, а тобџијску службу вршили су Турци Београђани ерлије и староседеоци београдски.

Фортификације тврђаве београдске и београдскога града, и по облику и по јачини, биле су 1806 год. исте

опакве какве су биле 1789 год. кад су Аустријанци, под ђенералом Лауданом, освојили и узели Београд од Турака и како су га после, у 1792 год. вратили и предали Турцима. Аустријанци су, по заузећу тврђаве и београдског града 1789 год., поправили на свима београдским фортификацијама све оно што је те године за време опсаде Београда било порушено и покварено, и кад су предали Турцима Београд, били су, како на прикривеноме путу на — гласији тврђаве — тако и на ватреној линији градскога бедема, јаки палисади с урезаним пушкарницама у њима.

За нашу причу о Београду сад овде довољно је да напоменемо у опште: да је тврђава београдска изгледала 1806 год. исто тако како изгледа и данас; да је бедем, који је обухватао град, почињао на Сави код садашње наше царинарнице и мало десно од ове, па ишао у правцу великих савских — басамака — степеница до на крај ових, па одатле скретао на десно ивицом стрмени према Сави — Косанчићев венац —, до почетка поп-Лукине улице, одавде даље, Топличиним венцем до састава с Обилићевим венцем, па правцем овога и Глумачке улице до Видинске и Душанове улице, па десно поред Душанове улице и ближе Дунаву, у правцу према тврђави у искривуданој прузи, до на сами Дунав под тврђавом.

На овоме платну било је четири главна улаза за комуникацију са спољашношћу Београда и то: Сава-капија, поред самог царинског здања на Сави; Варош-капија, на самом почетку Поп-Лукине улице; Стамбол-капија, пред споменником кнеза Михаила; и Видин-капија на саставу Видинске и Душанове улице, од којих су, она на Сави и она код споменика, биле озидане од камена, те су могле да против-стану и топовској ватри.

Ово платно имало је, сем других мањих, и четири главна и велика бастиона и то: код Карађићеве улице

на саставу Топличина и Обилићева венца, па с друге стране Стамбол-капије и на крају Видинске улице.

Сав простор, ван овога платна, био је пусто и слабо обрађивано поље, обрасло коровом, шибљацима и по којим старим дрветом.

Од кућа и зграда за обитавање изван градскога платна, био је, на самој Сава-капији, велики турски хан, где је сада српско царинско здање; још мало даље од овога, на самој савској обали, неколико турских рибарских заклона и колиба и још даље у бари Венецији, ну на обали савској, око 60 турских кућа и једна џамија.

С друге — дунавске — стране било је опет, крај Дунава, рибарских колиба, а горе на београдској висоравни према Стамбол-капији на рогљу, према садашњем Коларчевом здању, где је сад једна бакалница, једна турска кућа као некакав хан, и на теразијама на месту где је сада гостионица Балкан, двокатна турска кућа од набоја, но тада већ доста опала и напуштена.

Још је било, у садашњој нашој Палилули, неколико српских станара и кућа подземљуша — зему̏ницâ — и неколико турских чардака.

2. Борбе Срба с Турцима око Београда.

С почетка овога устанка, Срби, оскудни у оружју, у муницији, као и у свакој другој ратничкој спреми, нису се усуђивали прилазити Београду нити покушавати да учине шгогод јаничарима и Турцима у њему, а још мање да нападну на сами Београд.

Срби су се тада задовољили тиме, што су престали доносити у Београд на продају храну и друге потребе за живот људи и стоке, и што су се налазили око Београда, кад даље кад опет ближе овоме, скривени у шуме и удољке, или у по који омањи опкоп, и што су одатле

нападали изненада на Турке Београђане, кад су ови излазили из Београда у народ ради пљачке, плена и насилног отимања хране ил' набаве дрва.

И било је доста прилика кад су Срби пропуштали Турке у мањим гомилама, да изиђу подаље из Београда, и нападали су их тада, које са страна које с леђа, скривено и из потаје, и тако су их приморавали да се враћају у Београд празних руку и с губитком по којега од својих другова и старешина.

Старешине Срба око Београда у то време, били су: Васа Чарапић из Белог Потока, ну насељен у Рипњу, Ђорђе Узоња из Железника, Милоје Петровић из Трнаве и Ранко из Остружнице, и имали су, у то доба, с Турцима Београђанима, врло често и доста, оваквих сукоба, који, и ако су били тако незнатни да се не могу да рачунају ни у знатније сукобе, а камо ли у значајније бојеве или омање битке, били су и опет по Србе овога краја од велике користи, јер су их навикавали на пушчану ватру и на борбе с Турцима.

Ну, и то је било још далеко од тога, да свикне Србе на борбу с Турцима, кад су ови излазили из Београда у већим масама.

За то је Кучук-Алији, дахији јаничарском у Београду, и било могуће да 1 марта — 1804 — изиђе из Београда и продре готово неопажен чак до Врбице, и да тамо нападне на Србе онако изненада и да их онако разбије.

Ну временом, и после тога, почело је бивати друкчије и на српској страни.

Напоменуто је већ, — страна 116 и 117 — како су Срби, кад је Кучук-Алија отишао с Врбице у Крагујевац и одатле после у Јагодину, кад су се искупили на Врачару — 6 марта 1804 — у намери да пођу за Кучук-Алијом,

кад их је напало ту око 2000 јаничара, сузбили ове и убили им старешину јаничарског, из Крагујевца, Хасан-агу.

Још већег и много бољег успеха над Турцима имали су Срби, после овога догађаја — 16 марта 1804 —, кад су, под командом Васе Чарапића, дочекали Кучук-Алију и Гушанац-Алију у повратку из Јагодине, на Кречанама код Лештана, где су побили онако много Турака и нанели им доста осетних штета.

И после овога Срби су сузбијали Турке у већим масама, кад су ови опет били почели покушавати да излазе из Београда у плен и за то су на послетку, ови испади Турака почели постајати све ређи и ређи.

Ну Србима, опет, ово није било доста, и за то су се, тада, почели спремати и договарати, да се искупе око Београда у већим масама, где да се стекну и неке војске из унутрашњости Србије, па да предузму штогод и против самога Београда.

За то су старешине српске уговориле, да се војске: крагујевачког, рудничког, ваљевског, шабачког и београдског краја, стекну око Београда и искупе у Топчидеру о летњем св. Николи, 9 маја 1804 год.[1]

Ово нам управо објашњава онај неуспех аустријских власти 28 априла 1804 у Земуну, да измире Србе и Турке, кад су Срби, само да се не би дошло до измирења, запалили оне баштованске колибе у Топчидеру, па бедили Турке Београђане, да они пале српска села и српске куће.[2]

Још пре овога скупа српске војске око Београда, Срби београдског краја били су саградили у околини Београда неколико својих опкопа, да из њих поузданије пазе

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 88—93.

[2] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 86.

и бране, да Турци из Београда не помету ово концентрисање српских војсака око Београда.

Опкопе ове подигли су, и то: Васа Чарапић на Володеру код села Раковице; Јанко Катић на Реснику, и Сима Марковић на Железнику, у који је био наместио прво, да га чува Ђорђе Узоња, а после је дошао у њега он сам.[1]

Народ крагујевачког и рудничког краја са својим војводама: Младеном Миловановићем, Миланом и Милошем Обреновићем, стигли су у Топчидер још 5 маја — 1804 — где је већ била војска београдског краја и где су дошле за који дан после тога, и ваљевске и шабачке војске под својим војводама: Јаковом и протом Матијом Ненадовићем, Грбовићем, Остојом Спужем, довукавши собом и онај топ, што су Срби добили из Аустрије на Шапцу.

Сазнавши за ово искупљање Срба у Топчидеру, дахије, Турци Београђани и јаничари београдски, испали су на сами дан св. Николе из Београда и напали су на Србе, који су се били већ испели на Дедину и сместили у кућу Мустај-пашину код чесме и пећине на путу из Београда у Топчидер преко брда, и око ове куће — шедрван — водоскок и рибњак —, тако жестоко, да су Србе, који су били око куће, потисли на реку Топчидер, где се је 17 од ових — Рудничана — удавило, а оне у кући опколили су са свих страна и кућу запалили.

У то баш време прилазила је ваљевска и шабачка војска из Остружнице к Жаркову, па је чувши пуцање пушака у Топчидеру, похитала тамо где је остала војска српска, која је била већ у Топчидеру, притекла у помоћ Србима у запаљеној кући и спасла: Пљаку, поп-Сретена

[1] М. Ђ Миљићевић, Споменик IV, причања Петра Јокића, стр. 31.

и Јанићија Михаиловића из Прокупља, који су били у кући с још 16 својих другова, који су се добро бранили из куће, али којима је почело да недостаје барута и олова.

Дотле се је била развила борба између Срба и Турака и даље према српском десном крилу, ну кад су Ваљевци приспели са својим топом и ушли и они у борбу, Турци су почели одступати с Дедине к Београду и Срби су, изгубивши 7 својих војника, одустали даље гањати их и вратили су се у Топчидер.

Српска војска разместила се после тога по Топчидеру на левој страни реке.

Лево њено крило било је на Камењаку, одмах на Сави спрам аде Циганлије, и допирало је до Цареве — камене — ћуприје. Ту су били Београчићи под командом војводе Јанка Катића, кога је заменио кнез Сима Марковић, кад је, после неколико дана, Јанко отишао на Пожаревац.

На Царевој ћуприји, па даље до близу првог моста на топчидерској реци, били су Ваљевци и Шапчани, под командом Јакова Ненадовића и проте Матије Ненадовића и Грбовића.

Даље у десно од ових, држећи се подножја висова до Хајдучке Чесме, били су Рудничани под војводом Миланом и Милошем Обреновићем.

Код Хајдучке Чесме и даље још у десно према Камању, били су Крагујевчани под војводом Младеном Миловановићем.

На самом Камању, на цариградском друму, био је Васа Чарапић са својим Грочанима.

С почетка је над свом овом војском био вожд Карађорђе, и кад је он, после мало, отишао на Пожаревац, сва је ова војска дошла под команду војводе Младена.

И после овога срећења српске војске у Топчидеру, Турци су почешће излазили из Београда и заподевали са

Србима сукобе на Дедини са страна, а и Срби су почешће прелазили преко Дедине и прилазили Турцима ближе Београду, кад су опет Турци излазили њима у сукоб, те су тако били сукоби на обема странама готово из дана у дан, али без икаквих особитих и значајних последица.

Мимо напада на Србе из преко Дедине и са сува, Турци су се извозили, по који пут, и уза Саву на шајкама до аде Циганлије, али им Срби нису никад дали искрцати се на суво, при чему су Србима били од велике користи топови, с којима је обично и редовно командовао прота Матија Ненадовић. Један од ових топова Ваљевци су довезли собом и користили су се доста њиме при сузбијању Турака, кад су оно о св. Николи били испали из Београда, а други, који им је послао опет карловачки владика Јовановић на поклон, приспео им је за који дан после тога.

Најжешћи напад Турака издржали су Срби, око половине маја — 1804 —, кад је Карађорђе био на Пожаревцу, где је био одвукао собом и један од топова, те су се Срби бранили тада само с једним топом, али је храброме и досетљивоме проти Матији и он један био доста, да помогне и олакша сузбијати Турке.

Турци су тада, под предвођењем самога Гушанац-Алије, прешли преко Дедине и продрли су до саме Цареве ћуприје, захвативши сву просторију до близу места где је сад топчидерска црква, али су им Срби и тада против-стали упорно, и кад је прота Матија Ненадовић, употребио згодно и свој топ, Турци су се повукли назад у Београд, гоњени Србима до саме баре Венеције, где су Турци имали до 60 својих кућа и једну џамију што су им Срби тада све спалили.

После овога неуспелог и по Турке штетног напада на Србе, и кад је међу тим и Пожаревац пао, а и Сме-

дерево се предало Србима, дошла је на Београд и војска пожаревачког и смедеревског краја.

Војвода пожаревачки, Миленко Стојковић, наместио се са својом војском око Кумодражи и даље к Вишњици, где је имао на Дунаву свој четоканк, а војвода смедеревски Ђуша Вулићевић остао је са својим Смедеревцима на Болечу, као резерва деснога крила српске војске око Београда, где је био подигао једно омање утврђење.

И ако је српска војска на Београду била тада овако поткрепљена и ојачана. Турци су опет и даље покушавали разбити их и разагнати из околине Београда.

Највећи овакав покушај учинили су Турци 14 јуна — 1804 — напавши тада на Србе у свима правцима, али су Срби и тада нанели Турцима осетне штете и сузбили их натраг у Београд.

Ну Србима је тада и било много лакше мерити се с Турцима и сузбијати их, јер су тада били у живим и честим односима са Србима Земунцима и сазнавали су од њих, кад ће их Турци и где напасти.

Земунци су прелазили често к Турцима у Београд, где су им односили и продавали храну, па кад су у тим приликама сазнавали турске намере од самих Турака, они су ово саопштавали Србима око Београда или усмено и лично, или ложењем ватара на супротној страни, у равнини Саве и давањем других знакова, који су били у напред уговорени.

Овима честим сукобима Срба и Турака око Београда, учинио је крај за неко време Бећир-паша, везир босански, кад је концем јуна — 1804 — како већ знамо, страна 154, дошао у Београд с босанском војском и углавио примирје између Срба и београдских Турака, које је требало да траје све до краја 1805 год. дакле више но 1 и по годину дана.

И Срби су за све то време остали око Београда на миру и давали су Гушанцу, његовој војсци и Турцима у Београду, све што им је требало за живот и за издржавање, доносећи им све то у тврђаву и у град, те Гушанац није никако допуштао Турцима да излазе из Београда и да иду у српска села и Срби су, за то, држали око Београда само најпотребнији број стража, употребивши сву осталу своју војску на другим странама Србије.

Гушанац се, доста дуго, држао тачно закљученога уговора о примирју, ал не за све уговорено време.

Пред крај 1805 год. учинило му се мало све оно, што су му Срби за израну његове војске доносили и давали, и он је тада опет почео да шаље своје војнике у околна београдска села, да сами узимљу од Срба храну и друго што им треба, и ови су почели одмах да узимљу и што им треба и што им не треба. Почели су да изнуђавају и да отимљу, а при овоме да чине насиља и да убијају.

И ово је учинило те се српска војска опет почела да стиче око Београда.

6 јануара 1806 год. баш кад су нека одељења српске војске прилазила Београду, изишли су многи Турци из Београда у Макиш и почели су тамо грабити српска сéна, која су била сложена у пластове. Кад су Срби устали против тога, изишао је из Београда кабадахија Демо са својих 300 крџалија и напао је на кнеза Павла Поповића и ранио и њега и његова два момка, па после ударио на опкоп у Жаркову и посекао ту 7 српских војника[1] и отерао из Макиша многу српску стоку.

Одмах се искупило око 800 наоружаних Срба и потерало је за овим Турцима и после жестоког боја, који

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари стр. 141.

је трајао и сутра дан, сузбили су све ове Турке и стерали су их одмах у Београд.

Да би се стало на пут Турцима, да још који пут не избију у околину Београда у истоме правцу, Срби су, под Милојем Петровићем из Трнаве, подигли, према Београду, у бари Венецији, одмах испод садашње фабрике дувана, на месту где је негда био шанац принца Евђенија, који је позније обновио и ђенерал Лаудан, четворострано утврђење, у које се сместила српска војска с неколико топова.[1]

Ну Турци су почели тада испадати у другим правцима и мимо ово утврђење у бари.

27 јануара — 1806 — испавши изненадно и неочекивано, продрли су били чак до под Авалу, али их је војвода Васа Чарапић ту сусрео, напао са свих страна и сузбио натраг у Београд.

5 маја — 1806 — изишао је из Београда, са својих 2000 крџалија опет, сам Гушанац-Алија ,који је прошавши подаље мимо утврђења српског у бари Венецији, надро преко Макиша к Оструживици, али га је Милоје сусрео с војском, која је била ван утврђења, убио му неколико крџалија, а њега самог рано, те се Гушанац због тога брзо и хитно вратио у Београд.

И тада су се Срби, као оно 1804 год. што су, прикривали у згодне удоље и пропуштали Турке, да се мало поизмакну од Београда, па су их после нападали с леђа, разбијали и за тим гањали до Београда.

За ово је једном послужио згодно, војводи Јакову Ненадовићу, онај каменолом на Врачару код гробља и цркве св. Марка, у који се он био прикрио са својих 300 коњаника Ваљеваца,[2] па напао Турке с леђа, кад

---

[1] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 147.
[2] Исти, стр. 148.

су ови били пошли у правцу Мокрог Луга, разбио их и заробио два везирова имраора-коњушара, и отео једна кола с коњима заједно.

У то доба пада и догађај Срба самих и за себе, кад је Карађорђе покушао да се тајно и путем обмане и преваре докопа Београда.

Карађорђе се био договорио с некојим Турцима староседеоцима у Београду, да му они једне ноћи, отворе градска врата, да он потајно уђе у град, с нешто своје војске и нападне изненада на Гушанца и његове крџалије у Београду.

И Карађорђе је тада, праћен Станојем Главашем, Миланом и Милошем Обреновићем, Јаковом Ненадовићем, Јанком Катићем, Пљаком, кнез Симом и Грбовићем уз које је био пристао и игуман боговаљски Жарко, — једна укољица прве врсте — с доста још најодабранијих војника, пошао с мокролушког потока, право у Београд.

Ну кад су сви ови дошли на старе аустријске опкопе, који су се вијугали око садашње војне академије и даље, споречкали су се нешто међу собом око некакве ћорбалте, Главаш и калуђер Жарко, и кад је Жарко потегао сабљу на Главаша, те нехотице окрзнуо при томе Карађорђа по образу, и кад су на то Главаш и Пљако потегли пиштоље и убили Жарка, међ Србима се чуо застрашен узвик, да пуцају турски лагуми — мине — и сва српска војска окренула је леђа и вратила се живим и брзим корацима натраг на мокролушки поток.

Ово је онај догађај за који је војвода Милош Обреновић рекао позније проти Матији Ненадовићу, „да им је сваки скок, од Лауданових шанца до Мокрога Луга, вредео по сто дуката“.[1]

---

[1] Прота Матија Ненадовић, стр. 200—201.

Јуна месеца већ, Срби су били толико јаки, да су се у већим масама почели да примичу мало ближе Београду, ну кад су се 22 т. м. појавили на Врачару у броју до на 2000 њих, Турци су им изишли у сукоб у намери, да их потисну назад, али су Срби одбили турски напад, сузбили турску војску и после је гонили до самог Београда.

У томе бој у био је на страни Срба и борио се с Турцима и руски официр Новокрштени, кога је главни командант руске војске у Влашкој, ђенерал Михелзон, послао Србима на договор неки и који је, дан раније, стигао на Врачар, долазећи из Ковина преко Смедерева.[1]

Неколико недеља после тога — 12 и 13 августа — 1806 — Срби су пришли још ближе Београду, вукући собом и неколико својих топова, те су Турци сутра дан — 14 августа — 1806 — опет испали из Београда и напали их жестоко. Али су Срби тада већ били толико јаки и тако распоређени, да их није стало великих мука да Турке сузбију, стерају у Београд и да почну тући град Београд из својих топова, те су Турци за неко време после тога, готово са свим, престали испадати из Београда.

3. Насилан напад Срба на Београд. Освојење града — вароши — Београда.

По углављеном примирју с Ибраим-пашом на Делиграду, и кад је по доласку Карађорђевом отуд у Смедерево — 26 септембра 1806 — и порта понудила Србији мир, дајући јој слободе које је ова тражила и уступајући јој и све тврђаве у Србији; и кад је мало позније сти-

---

[1] „Повесница Антонија Протића“ у рукопису, у архиви Српскога Ученог Друштва.

гао у Србију и онај царски мухазил, који је по предаји Београда Србима, требало да остане у београдској тврђави, са својих 150 војника Турака, у знак врховног старешинства султановог над Србијом и над Београдом, Срби су јавили све ово турском заповеднику у Београду Гушанцу Алији, позвавши га да преда град и тврђаву Србима и да пусти у тврђаву царског мухазила и његове војнике.

Ну, и ако је ову тражњу Срба поткрепио и сам царски мухазил Бећир-ага, писмом које је писао Сулејман-паши везиру београдском и Гушанцу Алији, отмичарском заповеднику турске силе у Београду, позвавши их у царско име да предаду Србима град и тврђаву београдску и да пусте и њега с царским војницима у тврђаву, Гушанац, који није хтео да зна ни за султана а камо ли за његове паше и везире и још мање за царске мухазиле, одговорио је на ово: *„да је Београд његов и да ће га он да брани док му траје и последњи његов војник.“*

После ове и овакве изјаве Гушанчеве и кад српске војске није било више потребно ни на Делиграду ни на другим странама Србије, Срби су се решили да почну нападати на Београд и да га, ако се узмогне, узму од Турака насилно.

За то су крајем месеца септембра и кроз цео месец октобар врвеле Београду многе нове српске војске где су довлачени, с муницијом заједно, и многи велики топови, добивени у тврђавама и градовима, који су се били већ предали Србима.

Тада је дошао Београду и сам Карађорђе, који је одмах заповедио капетану Радичу Петровићу, те је овај примакао српску војску и њене топове, много ближе граду и разместио је од Саве до Дунава свуда наоколо око Београда.

На левом крилу на Сави, према градској Сава-капији, дошао је Милоје Петровић у своме опкопу у бари Венецији, око овога и пред њиме.

Десно од Милоја, на окомцима висоравни београдске, према градској Варош-капији, био је, с 4000 својих војника, кнез Сима Марковић.

На средини висоравни, на којој је Београд, према градској Стамбол-капији, разместио се војвода Васа Чарапић, са својих 8000 људи.

Ниже овога к Дунаву, на десном крилу српске војске, према градској Видин-капији, били су: Станоје Главаш и војвода Вуле Илић.

Карађорђе је био у своме главноме стану на Ташмајдану, код садашње палилулске цркве, где је био и српски опсадни парк.

Сва ова српска сила на Београду износила је од прилике 24.000—25.000 људи и до 40 топова.

У оваком распореду затекао је српску војску 22 октобар — 1806, — кад су Срби, обезбеђени од турских испада, које ови у последње време нису више никако ни предузимали, отпочели редовно бомбардање београдског града и дању и ноћу.

Срби су управљали своју артилеријску ватру поглавито против градског платна, које је опасивало београдски град, и против кућа и обиталишта у граду, те је тамо била вазда по која кућа у пламену, а често и по више њих у исто време.

И Турци су пуцали на Србе из својих топова с града и с тврђаве, али им је топовска ватра била раштркана на све стране, те није наносила Србима никаквих штета.

Док су овако грували топови и на једној и на другој страни, Срби су се спремали да изненада и од једном урну на град са свих страна и да га тако узму насилно.

Турци нити су се овоме надали нити су могли очекивати то. Мислили су да Срби треба прво или да поруше коју од градских капија, или да направе провалу — брешу — на градском бедему, па тек тада да могу јуришати на град, и за то су били доста безбрижни и нису се чували од препада српског.

Срби су опет мислили и држали да ће моћи да уђу у град, пужући се уз градске бедеме и прескачући преко палисада њихових, и за то се нису много бринули због тога, што немају још никаквих бреша на градскоме платну, и за то су били већ одредили и дан кад ће јуришати на град.

У то време, али подоста пре него што су се Срби решили да јуришају на Београд, био је у служби, у Гушанчевој војсци у Београду, неки буљубаша Конда, хришћанин и по рођењу Македонац, с подоста својих момака хришћана, и овоме се, после дуге службе код Гушанца, учинило да је грешно и неправо да служи Турцима и да се, као хришћанин, бори против крста, и за то је, кад су се Срби стекли у већој маси и распоредили око Београда, прешао са свима својим момцима на српску страну и ставио се у српску службу и настао борити се, заједно са Србима, против Турака.

Разбирајући за најзгоднија места на граду, на која би српска војска могла да удари и где би јој било најлакше да продре унутра у град, Карађорђе је сазнао од Конде, да би на по некојим местима могли поједини људи да уђу у град прикривеним стазама по којима је и Конда, док је био у граду, пролазио често.

Конда је нарочито указивао на нека места, на градскоме бедему, у простору између Сава-капије и Варошкапије, где је он био редовно на турским стражама, уверавајући да би ту могло да се уђе у град кришом с

неколико људи, који би, после, отворили градску Сава-капију и пропустили кроз њу српску војску.

Конда се чак понудио да он сам собом, с неколико српских војника, који се на то драговољно одваже, уђе овако у град и отвори Сава-капију.

Карађорђе је одмах усвојио предлоге Кондине, па је одмах, према ономе, како је српска војска била већ распоређена око Београда, одредио тада свакој колони, којим ће путем, при јуришању на град, да иде и како и где да напада.

Конду је одредио да иде напред испред колоне Милоја Петровића, да се провуче у град и отвори Сава-капију, а Милоја је упутио да иде лагано за Кондом и улети са својом војском у град, како Сава-капија буде отворена.

Кнеза Симу Марковића упутио је да подели своју војску у две колоне, па да нападне с обадвема на Варош-капију и то с обеју њених страна, да би тако поделио и ослабио и турску одбрану, и учинио могућим, да бар једна од колона продре поред капије у град.

Војводи Васи Чарапићу казао је да подели своју војску у три колоне, па с једном — средњом — да нападне он сам на Стамбол-капију, с леве њене стране, док ће с друге, десне јој стране, ударити Милисав Чамџија. Трећа колона упућена је на бастион с десне руке Чарапићу, између Стамбол-капије и Видин-капије.

Чарапићева — средња — колона, требала је да се држи зиданога водовода, по коме је дотицала вода, из околине Београда, у доњи — дунавски — део града.

На послетку, Станоју Главашу и Вулу Илићу заповеђено је да, као и остали, поделе своју војску у две колоне, па да сваки с по једном нападну на Видин-капију с обе њене стране.

Свима вођама колона и војницима заказано је изречно, да сваки, који први улети у град, гледа да отвори капију градску, код које је продро, па после да више њих у друштву трче што брже, к првој суседној градској капији, да и њу отворе.

За општи напад на Београд, одређен је дан *Св. Првозваног Андрије* — 30 новембар 1806 — ну тако, да се тога дана, на 2 сата пре расвића почне да напада.

Тачно, тога дана, у одређени час, престали су грмети српски топови, и војници српски, који су још с вечера заоштрили кремење на својим пушкама и пушке добро и брижљиво потпрашили и загледали своје јатагане, почели су љубити се, праштати и заверавати се, да један другога неће оставити, и сва српска војска кренула се у напред и ближе граду.

Пред Милојевом колоном, на Сави, ишао је далеко у напред бимбаша Конда и храбри и одважни буљубаша Узун-Мирко, уз које је пошло још пет верних им другова: Драгић, Младен, Петар Сремац, Никола Стамболија и Карловалија, наоружани сви с добрим и поузданим оружјем, а Петар Сремац снабдевен још и секиром у руци, за обијање капије на граду.

Подаље иза ових ишла је чета драговољаца, а мало даље иза ове, и сва остала Милојева војска, заједно с Милојем који је био на врху своје колоне.

Конда и Узун-Мирко, с оних пет својих другова, прошли су срећно поред турскога хана, који је био на месту на коме је сада српско царинско здање, пун наоружаних Турака, који су још спавали и дошли су до градског рова више Сава-капије и сви су се склизали лагано у ров. Конда се одмах за тим успужао уз другу страну рова и помогао Узун-Мирку и осталима, те су се и они испели на стазу — берму — над ровом. Лагано и чисто не дишући, испели су се за тим сви на бедем и

прескочили преко палисада, па су пошли одмах к стражари на Сава-капији обилазним путем.

И Конда и Узун-Мирко, знали су добро турски, те су тако, издајући се за турске војнике из чете команданта крцалија, прошли мимо једну турску патролу, издајући се и сами за то исто, и доспели су тако до стражаре на Сава-капији.

Конда и Узун-Мирко кидисали су као бесни на стражара пред стражаром и пред капијом, па су, посекавши овога, јурнули на врата стражаре и почели туђи и убијати турске стражаре, који су већ били почели наваљивати да изиђу из стражаре на поље.

Узун-Мирко, нападнут незгодно од првог стражара, који је хтео да изиђе из стражаре, с јатаганом у руци, зграбио је голом руком оштрице од јатагана, док је левом потегао пиштољ и свалио Турчина мртва на земљу.

Конда је био и срећнији а можда и вичнији у овакој борби и дочекивао је Турке на вратима стражаре с јатаганом у руци и клао их је једног по једног, како му је који дошао на дохват, на вратима.[1]

За време док су се Конда и Узун-Мирко клали с Турцима на вратима стражаре, Петар Сремац и остали другови разбијали су локоте на капији градској и кад су ову отворили, притрчали су својим старешинама у помоћ.

Не могући избити из стражаре силом јатагана, стражари турски почели су пуцати из својих пушака, на шта су се и Срби одазвали својим пиштољима, и пуцњава

---

[1] Многе појединости у овоме делу — «Освојење Београда» — узете су из писменог састава господина пуковника Љубомира Узун-Мирковића, који је он написао по причању свога оца, пок. Узун-Мирка, и ми смо му захвални веома, што нам је тај свој састав ставио на расположење и допустио да се њиме користимо.

је престала кад више ни једног турског стражара у стражари није било живог.

Конда и Узун-Мирко допали су јаких рâнâ. Конда их је добио пет, а Узун-Мирко две; ал' им ране нису сметале да се и даље бију с Турцима.

Од осталих њихових другова само је Младен остао здрав и читав, а сви остали пали су мртви пред турском стражаром.

Међу тим је дотле и она чета српских драговољаца, што је ишла прва за Кондом и за Узун-Мирком, била већ на градској капији и заузела је и посела, а за мало времена после тога врвела је кроз капију и остала Милојева војска.

За чудо, да за све време пушкарања на турској стражари, и за време обијања градске капије, нико од Турака у граду, нити се појавио да је жив, нити притекао својим стражáрима у помоћ.

Ну, тога дана свитао је турски бајрам — био је 1 шевал 1221 турске године — те су у граду ваља да мислили, да се Турци веселе и да они сами пуцају у проелаву свога тако великог празника.

Србима се нико није могао надати кад, као што је већ напоменуто, још нису имали ни бреше на градском бедему.

Али је било са свим друкчије кад је Милојева војска заузела део града око Сава-капије, и кад је по која турска кућа почела да пламти у бесном пламену, и кад су Срби, вођени Кондом и Узун-Мирком, надрли уз брдо ка Варош-капији да и њу отворе и пропусте кроз њу војску кнеза Симе Марковића.

Тада су и Турци скочили на ноге и прихватили се свога оружја, ну и тада, почеле су се борити само Гушанчеве крцалије, а сви остали Турци, гледали су само како да се доконају горње тврђаве.

У целом Београду — у граду — настала је тада таква забуна међ' Турцима, да су као бесни и боси и неодевени са свим женама и својом децом, јурили ка горњој тврђави, само да спасу ма и голу душу своју и својих.

Ово је знатно олакшало Србима обратити сву своју пажњу градским бедемима и кршалијама који су ове бранили.

Васа Чарапић, идући са својом колоном по водоводу који и сада видимо попреко у Скадарској улици — продро је брзо преко градског бедема, себи с десне руке од Стамбол-капије, и пошао је одатле брзо ка Видин-капији да помогне тамо Станоју Главашу и Вулу Илићу продрети у град; ал је пао на томе путу, рањен тешко и опасно.

У самртним мукама обвеселио се сиромах, кад је чуо глас Милисава Чамџије, који је дотле такође био продро у град са својом колоном с леве стране Стамбол-капије, па је баш тада, онако како је био обећао, узјахао на турски градски топ и почео гласно певати.

У томе баш часу десио се код колона Симе Марковића, на Варош-капији, и сам Карађорђе, који је тада, чувши Конду и Узун-Мирка како довикују кнезу Сими: „*Напред те, напред, ево нас Турцима за леђима*“! а на другој страни Чамџију како пева, узвикнуо „*Е, сверова Милисав по души га! Јуриш јунаци, и ми да не будемо последњи*“![1]

И на овај узвик, и на она узвикивања Кондина и Узун-Миркова, појуриле су хитро напред и обе колоне кнез-Симине и брзо су се успеле на градске бедеме с обеју страна Варош-капије, и помоћу Конде и Узун-Мирка растерали су Турке из стражаре на капији самој, као и оне из споредних кућа удешених за упорну одбрану,

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 87.

где су се, и крџалије и Турци Београђани, одиста упорно бранили.

Дотле су већ били продрли у град и Станоје Главаш и Вуле Илић са стране Видин-капије, и ако су они са својим људма морали да газе по барама и по сумузгама у равнини дунавској, пре него су могли доћи до самог градског платна.

Заузевши тако све градске капије и цео бедем којим је град Београд био опасан, и све топове турске који су били на њему, српској војсци било је лако, да, после тога, заузме град Београд у целоме његовоме обиму и све до саме београдске тврђаве.

Многе крџалије и јаничари као права војска Гушанчева, који су чували и бранили градске капије и бедемове, или су били већ изгинули бранећи ове, или су одступили у горњу тврђаву, потискивани надмоћницом српском силом, а ерлије београдске нису имале кад ни да се повуку све у тврђаву, а камо ли да мисле на какву одбрану, било себе било свог земљишта и иметка.

И за то је Карађорђе, кад су нека одељења српске војске зашла дубље у град и доспела до „Делиског Конака“, у улици где је сада протестанска црква, зауставио даље надирање српске војске у унутрашњост града, хотећи тиме да да̂ времена Турцима Београђанима — ерлијама, — да са што мање штете оду из града и доспеју до горње тврђаве, и да оне, који дотле нису доспели да то учине, а налазе се у заузетом већ де̂лу града, смести, заједно с њиховим фамилијама, у турске џамије, и ту ради њихове безбедности стави под заштиту српских стража.

С тога је српска војска, после свега тога, и тек око 10 часова пре подне, заузела београдски град у целом његовом пространству и избила на крајеве улица, које су избијале из града на Калемегдан.

Сем оне четворице Срба, који су изгинули на Савакапији, при отварању ове у друштву с Кондом и с Узун-Мирком, погинуло је при овоме освојењу Београда још око 50 српских војника, — од којих на жалост знамо из „Повеснице Антонија Протића“, само име Томе Бастодерца из смедеревскога краја — који су сви заједно сахрањени у засебном гробљу на Врачару, на падини мокролушког потока, где су им благодарни Срби подигли леп споменик, који је млади Краљ Александар I — Обреновић V — обновио и лепо украсио, 1890 год. Хвала Му и слава Му на томе!!

И рањеника нису имали Срби одвећ много, и они су разнесени на виђење својим кућама.

Војвода Васа Чарапић, тешко рањен, издануо је ускоро у Карађорђевом шатору на Таш-мајдану, и однесен је одатле и сахрањен у порти манастира Раковице, уз саму цркву са северне њене стране, где нема, још ни данас, свога заслуженога споменика.

Турски губици, и у рањенима и у погинулима, били су много већи и сразмерно доста велики и знатни.

Српској војсци била је издана заповест под претњом смртне казни, да нико не дира ни у шта туђе и у турску имовину у граду, и наговештавано јој је више пута да се чува пљачке најстроже. И опет се нашло међ Србима двојица њих, охолих и необузданих, који су почели пљачкати и отимати оно што је туђе, и ови су, одмах на месту, стрељани и исечени на делове и делови њихови обешени су о градске капије за углед другима, који би се усудили поћи њиховим трагом.

4. Добитак горњег дела београдске тврђаве.

Истога дана, кад су Срби освојили београдски град, ну у вече и преко ноћ, опасали су, под управом капетана Радича, целу тврђаву београдску, једном паралелом,

т. ј. једним ровом и земљаним насипом са стране тврђаве, који је почињао код окомака на Сави, па свршавао на падинама са стране Дунава, и разместили су по рову своју војску и своје топове, те се тако обезбедили од њихове пушчане и топовске ватре с бедемова тврђавских.

Свршивши овај посао преко ноћ, Срби су одмах, сутра дан, почели пуцати из својих топова из паралеле, противу горње тврђаве.

Капетан Радич Петровић, и ако је преко ноћ при копању паралеле, био погођен непријатељским пушчаним зрном у крста, од чега је после кроз цео свој век остао грбав, управљао је и тада српском артилеријском ватром, и упућивао је Србе како и шта треба даље да раде против тврђаве београдске.

Ну пуцање Срба на београдску тврђаву није удило много ни бедемима тврђавским, ни Турцима Београђанима у њој, јер су се, ови сви, заједно са својим фамилијама, били настанили у доњем делу тврђаве, доле на Сави, где српски топови с Калемегдана нису могли добро и штетно да погађају у Турке, и Срби су одмах увидели, да би много боље било по њих, а зло и горе по Турке, кад би ово бомбардање тврђаве београдске могли да врше с онога војног острва на Дунаву, под самом тврђавом београдском, да ово острво није случајно аустријско, где они не смеју да иду.

Ну један од Турака Београђана, између многих других, који су били заостали у београдском граду, докаже Србима, да доња полутина тога острва припада београдској тврђави, а никако аустријској држави, и Срби за то одреде: Милоја Петровића и Вула Илића с 500 српских војника и једним топом, те ови пређу 8[1] декем-

[1] Антоније Протић, који је тада, као војник српски, био на овоме острву, каже у својој Повесници, којом смо се

бра — 1806 — на то острво и тамо се лепо укопају и саграде за свој топ јаку батерију.

Турци су се запрепастили сутра дан, кад су пошли с једном својом лађом у Земун да купе хране и друго што им треба и кад су их Срби дочекали с острва пуцњавом из свога топа и својих пушака, и вратили су се одмах натраг у тврђаву, кад им је буљубаша Ранко из Остружнице убио на лађи једнога возара.

Кад су Срби, одмах за тим, почели живље пуцати на доњи део београдске тврђаве из свога топа, којим је управљао и гађао тобџија Јевта из смедеревског Лозовика, и Турци су почели одговарати ватром из својих топова из доње тврђаве, али за кратко време, јер су Срби били заклоњени шеваром и трском, те Турци нису могли да виде да ли топови погађају у Србе и како.

Одмах после првих српских метака из топова и из пушака с острва, дошао је на острво к Србима један од аустријских ђенерала, који је становао у Земуну, да протествује против заузећа аустријског земљишта и што Срби на њему врше своје ратне операције, али је ово радио само привидно и као бајаги, јер је у поверењу говорио Србима да то одобрава и упућивао их је чак како ће дочекивати Турке и спречавати их да не иду у Земун, а и српске тобџије поучавао је како треба да гађају и да пуцају из свога топа на тврђаву.

У опште и овај ђенерал, који је и после долазио почешће к Србима на острво, само да их обиђе и да их види, као и сви Земунци Срби, понашали су се према Србима на острву братски и пријатељски и често су им

ми у многоме послужили при овоме саставу: *„трећи дан по овоме,"* т. ј. трећи дан по заузећу београдског града, што би било 3 декембра — 1806 —; ну ми смо узели 8 декембар за то, што је он на више места и у више наших писаца употребљен.

слали из Земуна белога хлеба и разнога пића, а за Божић послали су им пун чамац лепих печеница, шунака, кобасица и доста ракије и вина.

Пошто је тврђава београдска бомбардована овако неколико дана и с острва и с Калемегдана, Гушанац-Алија, немајући у тврђави хране за своју војску — крцалије — и за Београђане, који су се тада били стекли у тврђаву, и не могући овде ни откуд да набави ни за најскупљу цену, понудио је Србима предају тврђаве, ако Срби пристану да њега и његову војску пусте да под оружјем оду на лађама у Видин.

Кад Срби нису пристали на услов да Турци оду из Београда под оружјем, и кад су Срби, и после тога, продужили бомбардање тврђаве с обеју страна, Гушанац је пристао на предају тврђаве и без оружја, и његова војска, заједно с њиме, утоварила се у 8 великих лађа, и 17 декембра — 1806 год. — спустила се Дунавом за у Видин.

Срби су дали Гушанцу тројицу Срба као таоце, да им се неће никакво зло догодити од стране Срба и допустили су Гушанчевим имраорима и коњушарима, да преведу Гушанчеве коње сувим преко Србије у Видин.

Ну кад су се Срби, одмах за тим, спремили да пођу у тврђаву и да је заузму и поседну, Сулејман-паша, гувернер београдски, који се дотле није чуо ни да је жив, затворио је тврђавске капије и уклонио мостове, по којима се могло да пређе преко ровова, и јавио је Србима, да их неће да пусти у тврђаву, наводећи да је он прави, царски старешина у тврђави и да га за то не веже оно, што је Гушанац, као отпадник царев, мимо њега утврдио и уговорио.

Срби су то оћутали с гњевом и горчином, јер су знали да Турци немају у тврђави хране и да ће се на послетку и сам Сулејман-паша морати да преда, те су

за то обуставили даље бомбардање тврђаве, али су у толико строже пазили и чували да Турци ни откуд не добију ни мрве хране.

Превару ову од стране Сулејмана Срби су држали за угођену у напред с Гушанцем и у споразуму с њиме, и за то је војвода Миленко Стојковић, кад је Гушанац хтео да проплови Дунавом поред Пореча, напао и њега и његове људе ватром из топова и из пушака тако жестоко, да је Гушанац имао да захвали само брзини воде што се спасао и што је могао умаћи на аустријску страну, заједно са српским таоцима.

Ну и Срби су са својим лађама прејурили на аустријску страну и тамо гонили и били Турке, па се тек после јаких окршаја вратили отуд опет у Србију.

Исто тако напали су Срби и на Гушанчеве имраоре и коњушаре у Србији и потукли су их све до последњега и узели им коње.

И за чудо, код свега тога, Гушанац није хтео ништа да учини српским таоцима и вратио их је у Србију сву тројицу живе, здраве и неповређене, како је приспео у Видин.

Сулејман се с почетка утврдо надао, да ће моћи мимо Србе на острву и опет да набавља храну у Земуну за посаду тврђавску. Али кад је неколико пута полазило повише турских наоружаних лађа у Земун и кад никад ни једна од њих није могла да доспе до Земуна од Срба на острву, и кад је он десетину дана провео у највећој глади, изјаснио се на послетку и он, да хоће да се преда Србима заједно с горњим дѣлом тврђаве, ако Срби пристану да га оставе с његовим Турцима у доњој тврђави без оружја, док он сам не изиште заповест непосредно од султана, шта треба да ради даље.

Срби су примили ову понуду Сулејман-пашину и он им је предао кључеве од капије горње тврђаве 27

декембра[1] — 1806 — и настао одмах селити се са свима својим Турцима у доњу тврђаву. Кад је с овом својом сеобом Сулејман-паша био готов, Срби су ушли у горњу тврђаву 22 јануара 1807 године и посели је са својом војском.

У угодби овој са Сулејман-пашом о предаји тврђаве београдске Србима, било је неког подражавања оној погодби Ичковој с портом, по којој је, кад се тврђаве у Србији предаду Србима, требао да остане у београдској тврђави султанов мухазил са 150 Турака, у знак суверенства султановог над Србијом и над тврђавама у Србији, и Срби су, вероватно, само за то оставили Сулејмана у доњој тврђави, да би им он представљао, у њој и у Београду, тога султановог чиновника.

Одмах по предаји горње тврђаве Срби су допустили Сулејману набављати у Србији и у Земуну храну за себе и за своју војску, а Турцима Београђанима допустили су Срби, те су се вратили у град на своја имања и отпочели опет водити своје трговине, отварати своје дућане и радити своје радње.

5. Добитак доњег дела београдске тврђаве

Брзо по предаји Србима, горње београдске тврђаве, настали су опет лоши и неповољни односи између Сулејман-паше и Срба, што је у скоро пренето и на све Србе и Турке у Београду у опште.

Сулејман је хтео и даље да остане старешина Турака, којима су Срби допустили да могу да живе у граду и ту да воде своје радње и своје трговине, те су и Турци почели да се појављују опет као неки господари Срба.

[1] Антоније Протић, Повесница у рукопису, „на св. првомученика и архиђакона Стевана.“

Срби су још омрзли на Сулејмана и за то, што је он на молбу Срба узео на се да посредује код Турака Шапчана, да и они предаду Србима своју тврђаву, па је Србима казивао да у томе смислу ради, док су Срби сазнали из неких његових писама, која је слао у Шабац, да ради код Турака супротно томе и да баш подстрекава Турке Шапчане против Срба.

За то су Срби изјавили Сулејману, да не могу више да га трпе ни у доњој београдској тврђави и захтевали су од њега, да се сели са својим јаничарима у Турску.

Сулејман-паша пристао је на то, јер су му Срби обећали, да ће њега с фамилијом му, као и све његове јаничаре, пропустити сувим кроз Србију и да ће се на путу бринути о његовоме издржању и његовој безбедности, а за Турке Београђане казали су да ће их оставити и даље на миру у Београду и да ће се бринути о њиховој личној и имовној безбедности.

Поверовавши овим свечаним увераваньима Срба, Сулејман-паша предао је Србима и доњу београдску тврђаву, кренуо се на пут са свима својима 23 фебруара 1807 год. цариградском цадом и праћен једном четом Срба која је требала да га чува и да га брани док буде путовао кроз Србију.

6. Невера и Срба и Турака. Смрт Сулејманова. Покољ Турака у Београду

Пред сеобу Сулејманову и баш пред његов полазак из Београда, стигао је у Београд, вративши се из Цариграда, српски изасланик Петар Ичко, доневши собом глас, да од мира нема ништа; да Турска није одобрила примирје углављено на Делиграду с Ибраим-пашом и да је одрекла мир са Србијом, који је с Ичком била углавила.

Место фермана о миру, за који је Ичко био отишао у Цариград, султан је послао Србима арачке тескере, тражећи да се одмах покупи арач, и пошље у Цариград, и да Срби остану и даље покорна султанова раја.

Ово је Србе у толикој мери огорчило и озлоједило против Сулејман-паше и Турака у Београду, кривећи их да су они покренули султана на овај корак и да су Србе код султана опали и облагали, да су одмах намислили осветити се за ово и Сулејману и Турцима Београђанима.

Одмах су послали пред Сулејмана и његову фамилију и обезоружану војску, кнеза Радојка из Селевца с великом и јаком четом српских војника, и ови су сачекавши Сулејмана близу Екмеклука у згодној заседи опалили из пушака, па потпомогнути и оном четом која је Сулејмана пратила и требала да га чува и брани, и убила Сулејмана, све његове жене и децу, слуге и робове и све јаничаре, који су се с њиме заједно селили у Турску.

Истога часа настао је у Београду покољ и сеча и убијање Турака Београђана.

Српски бећари и драговољци, праћени многим српским војницима, појурили су одједном као дивља зверад кроз градске, београдске, улице, кољући и убијајући све што се клањало Мухамеду и било подобно да носи оружје.

Кад су се улице испразниле проваљивале су се и рушиле турске куће и дућани, амами и турске богомоље и Турци су тражени по свима кутовима и подземним лагумима па клани и убијани.

Жене и девојке приморавене су на промену вере и преудају и удају за онога коме су пале шака, а деца турска покрштавана су и узимата у својину као да су била каква ствар и обична турска својина.

Што је најжалосније у овоме убијању, отимању, пљачкању и присвајању чак и живих душа, то је што су имале живог удела у томе и неке старешине српске.

Пуна три дана трајало је у Београду ово срамно мрцварење Турака од стране Срба и престало је тек трећега дана, кад у Београду није више било живе мушке одрасле главе, и кад је било остало још само неколико сулуда, наказа и богаља, и неколико гуравих бабетина, које нико није хтео да погледа и ови су само после покоља оправљени једном лађом у Видин.

Многи Срби, староседеоци у Београду, седих власи и погурених плећа, гледећи овај нечувени покор, махали су брижно седим својим главама и дошаптавали један другоме: „Не ваља, не слути на добро.“

Овако је Београд, који је деспот Ђурађ Бранковић онако себичњачки 1427 год. отуђио из српских руку, после 380 год. прешао опет у српску власт и у српске руке.

Срби су брзо очистили, дотерали и уредили Београд, тако да је он за кратко време постао и по угледу први град у Србији.

Ни пуна година дана није прошла од кад су Срби узели Београд, а у њега се уселио државни српски савет, који је дотле био у Смедереву, те је тако постао до извесног степена престоница српска.

Срби су позније — 1808 — засновали у Београду тополивницу, у којој су, поред топова, ливена од турских топова звона за српске храмове, а и радионицу у којој су израђиване све војне потребе.

Покушавано је да се у Београду заснује и фабрика за производњу барута али, кад се показало да је то у Београду немогуће, онда је она заснована — 1808 — у Страгарима.[1]

---

[1] Баталака, Историја првог српског устанка, у рукопису.

Командант Београда био је у прво време војвода Младен Миловановић, а после Ђорђе Миловановић — Узоња — из Железника, који је имао плате по 50 гроша месечно, и дневно по 8 ока хлеба, за њега и његових 4 момка, који су имали по 10 гроша месечно плате.[1]

IV НОВА СРПСКА ЗАВОЈЕВАЊА

1. Добитак Шапца

После мишарске битке, 1 августа 1806 год. и ако је тада, много Турака Бошњака побегло право у Босну, и не осврћући се на Шабац, ипак их је и у Шапцу остало много, да готово нису имали где да се сместе са Шапчанима заједно, јер су били стерани од Срба у малу шабачку тврђаву и у онај тескобан део око тврђаве који је био опасан земљаним бедемом.

Срби су их држали опкољене са свих страна са сува, те су Турци неки месец дана после мишарске битке, трпели од велике оскудице у храни и људској и сточној, ма да су добијали ову кад и кад из Аустрије по врло скупе цене.

Сукоба између Срба и Турака на самоме Шапцу није било никаквих, који би били значајни по једну или по другу страну.

Срба није било овде у тако великом броју, да би с извесношћу рачунали на успех, јер је доста српске војске, која је била на Мишару, отишло на Делиград у помоћ српској војсци, коју је почео да напада скадарски везир Ибраим-паша; а нешто и на Београд, у помоћ оној српској војсци која је опкољавала Београд и тамо се често клала с Турцима, и за то нису ништа предузимали

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи у српског народа, стр. 113.

против Турака у Шапцу, рачунајући још, и да ће се Турци морати да предаду због оскудице у храни.

Тако су се исто и Турци морали да владају према Србима мирно и трпељиво. После своје погибије на Мишару, били су тако раслабљени и растројени, да се ни они нису могли надати никаквом успеху, ако би почели нападати на Србе, и зато су били мирни и хвалили Бога што и њих Срби остављају на миру.

У Шапцу су били тада с турском војском: Сулејман-паша — Скопљак-паша —, Синан-паша, Ћаин-паша Хасан-паша — бањалучки —, Хасан-паша — сребрнички — и Али-паша Видајић, синовац погинулога на Мишару Мехмед-капетана, и ови су сви нашли пута да поруче владици зворничком, да покуша не би ли, како год, могао да их измири са Србима на Шапцу.

И владика је, на скоро после тога, дошао у стан војводе Јакова Ненадовића, који је тада заповедао својој српској војсци на Шапцу, уз пратњу неколико српских свештеника и доста Срба из Босне, и саопштио је Србима понуду Турака Бошњака у Шапцу, потпомажући је и сам и старајући се да се Срби измире с Турцима.

Ну Јаков је одбио ту молбу попреко, изговарајући се да се та ствар не може да расправља без знања и одобрења врховног команданта Срба.

Кад је после овога дошао под Београд, царски мухазил, Бећир-ага и позвао Гушанца Алију у име султаново, да преда Србима београдску тврђаву, коју је овај, као што знамо, одбио, и кад је ова заповест саопштена, одмах за тим, и Турцима у Шапцу, ови су, опет тад, одбили то, што нису знали шта ће Срби учинити с њима после предаје тврђаве.

Ну, Шапчани су после тога замолили везира београдског да посредује код Срба за њих.

Везир београдски, Сулејман-паша, примио се тога и говорио је о томе с Карађорђем, али тек у време кад је и сам био приморан да преда Србима горњу београдску тврђаву, а он да се смести без оружја у доњем њеном делу; ну, и тада није радио као што је уговарао и обећавао[1], јер је учио Турке и Бошњаке у Шапцу, да предаду Србима Шабац, ако Срби пристану да у њему остане један од старешина турских у тврђави, као султанов мухазил с доста наоружаних Турака.

Карађорђе је за то, одмах сутра дан пошто су Срби заузели београдску тврђаву, послао преко Аустрије у Кленак војводу Милоја Петровића, где је овај стигао 23 јануара 1807 и састао се са Скопљак — Сулејман — пашом, Хасан-пашом, Ћаја-пашом и Али-пашом и са још доста босанских бегова, и српских старешина: Јаковом Ненадовићем, поп-Луком, Стојаном Чупићем и Живком Дабићем.

После кратких угодаба, Срби и Турци мал' да се нису са свим погодили, да није било почело да запиње код избора лица, које ће обе стране узајамно да даду као таоце, да ће се све, што се уговори, тачно и извршити, ал' би се на послетку и у томе споразумели, да није пуковник аустријски Обуђина, који је с месним командантом у Кленку мајором Голубичићем, био присутан овом погађању Срба с Турцима, постао нестрпељив и почео грдити српскога старешину Јакова Ненадовића, због чега су се на крају разишли и прешли на српску страну и Срби и Турци, не углавивши погодбу и не свршивши ништа.[2]

---

[1] Слога, 1862 год. «Журнал од различних дела, писама вилајетски, а нарочито ваљевске нахије од љ. 1807» где се, на стр. 41 каже: ««са свим од друге руке писао је него што је казао и уговорио господ. Ђорђе у Београду.»»

Голубица V, 1843 и 1844, стр. 289 и 290.

Ну и то није много наудило српској ствари, јер, кад је тога истога дана у вече стигао на мишарско поље вођа Срба Карађорђе, кога су ту допратили: Марко Катић, Станоје Главаш и још доста српских коњаника, Турци су се изјаснили да ће преговарати с њима на српској страни и без присуства аустријских сведока.

И за то су се сутра дан, у четвртак 24 јануара — 1807 —, састали више Топољака под једним брестом: све паше, које су пре једног дана биле у Кленку, са свима осталим Турцима, који су их пратили, с Карађорђем и свима српским старешинама, који су већ водили преговоре с Турцима, уз које су били тада још: и прота Матија Ненадовић и војвода Милош Поцерац, и ту су брзо утврдили: да Турци предаду Србима Шабац, а они сви да се одселе у Босну, но да остане опет у Шапцу, с неколико наоружаних Турака, старешина турски јаничар-ага као мухазил султанов.

Пошто су се Турци у петак 25 јануара — 1807 — спремили за пут и за сеобу, изишли су сви из града у суботу 26 јануара у 10 сахати пре подне и кренули су се у Босну, мушкиње сувим уз пратњу Стојана Чупића, а женскиње водом натоварено у две велике лађе.

У 1 час по подне ушао је у тврђаву шабачку вожд Карађорђе, праћен свима осталим српским војводама, поздрављен грмљавом топова с бедема тврђаве и уз свирку веселе српске музике.

На улазу у тврђаву пресрео је вођу српске војске мухазил тврђаве јаничар-ага, са својих десетину момака, и предао му кључеве од тврђаве, молећи га у исто време, да узме у своју моћну заштиту и њега и његове људе.

Срби су нашли у Шапцу 9 топова, 1 аван-топ, доста ђулади за топове и 9 сандука барута.

За команданта Шапца одређен је одмах поп-Лука Лазаревић, који је добио својих 1000 момака за одбрану и чување тврђаве.

Кад је на месец дана после тога Сулејман-паша београдски био приморан да напусти и доњи део београдске тврђаве, и кад је и овај део Београда предао Србима, а он пошао са својим људма у Турску, и мухазил шабачке тврђаве јаничар-ага напустио је шабачку тврђаву и отишао у Босну, те су Срби остали самостални господари Шапца.

2. Заузеће Подриња

По паду Београда и Шапца у српске руке, Србима се није могло да трпе и даље Турке у Подрињу, које је потпадало под зворнички пашалук, пу које ту није имало никаквих природних граница са Шумадијом.

И Срби су се за то, у другој половини месеца фебруара — 1807 —, упутили тамо под војводом Јаковом Ненадовићем и поп-Луком Лазаревићем, да потисну Турке из њега и да га придруже Шумадији.

Идући преко Цера у Подриње, српску је војску сусрео на путу у селу Бадањи с 800 својих војника, Анта Богићевић, српски старешина у Подрињу и јавио је и Јакову и поп-Луки, да су Турци сазнали већ да српска војска иде противу њих, и да они за то хоће драговољно да напусте Подриње и да се селе у Босну, и да га за то моле да им јави на време долазак српске војске, како би се и они дотле могли да уклоне на другу страну Дрине.

Добивши одобрење Јаковљево, Богићевић је јавио Турцима шта је требало и колико је ваљало, а они су, услед тога, напустили Лозницу и прешли сви листом између 1 и 2 марта — 1807 — на другу страну Дрине.

Сутра дан, рано у зору, лицем на Тодорову суботу[1] 2 марта — 1807 — ушла је српска војска у Лозницу и, не нашавши у њој ни једнога Турчина, посела ју је.

За Турцима Лозничанима и остали Турци, који су живели по малим градићима — касабама подринскога краја — турска Липница, Љешница и Крупањ, напустили су ова места и отишли су у Босну.

Само у тврђави Соко̀лу и у неколико села са свим близу Соко̀ла остало је и после овога подоста Турака да и даље ту живе.

Кад је овако скоро све Подриње очишћено од Турака, постављен је за војводу подринског Анта Богићевић, дотадашњи српски старешина тога краја.

Док је Анта Богићевић увећавао и уређивао војску подринскога краја и спремао је да брани своје Подриње, ако би Турци преко Дрине пошли на њ, дошао је у Лозницу на кратко време Карађорђе, те је наредио и помогао Богићевићу саветом, како ће требати да утврди овај свој крај и како ће га чувати и бранити од Турака.

И тада је подигнут у Лозници онај велики опкоп, где је сада лозничка црква, који су Срби прозвали „градом,“ и опкопи: код Дрине на Тичарском Пољу, код аде Циганлије на Јадру, на Ро̀жњу према Соко̀лу, на Баурићу, на Јаребицама и на Јагодњи, изнад Костајника и још доста опкопа поред Дрине, у које су се сместиле српске страже.

3. Заузеће Ужица

Напоменуто је већ да је Ужице било после Београда највећи град у београдском пашалуку.

---

[1] Стојан Обрадовић, Живот и радња заслужних Срба, стр. 9, «на саму Тодорову суботу» само што погрешно мење годину 1808, место 1807.

Овде се има сада да дода: да је у томе граду живео и највећи број грађана Турака, подобних за борбу и за упорну одбрану и града и тврђаве Ужица; да су ти Турци били опаки и онда кад су се први пут — 20 јула 1805, стр. — предали Србима и измирили оном поделом власти и суђења засебно Србима а засебно опет Турцима; ну да су позније, чувши да се царске војске крећу против Србије, постали још црњи и гори.

Природно је било што су мислили да им може лако доћи помоћ из Босне и из Херцеговине, али није лепо што су, ослањајући се на то, противно оној угодби, почели да чине Србима разна зла и пакости.

И Срби су подуже зазирали од ове помоћи, коју може добити Ужице, и за то су донекле сносили трпељиво све што их је сналазило.

Али је друкчија вера била у Срба, кад је босанска силна војска била скрхана на Мишару; кад су и Смедерево и Београд пали у српске руке и кад је и Подриње потпало под српску власт.

И Срби нису хтели за то да трпе више ни у Ужицу турску власт.

Карађорђе је мислио у то време да устанак српски почне пренашати и у босанске, старо-српске а и херцеговачке крајеве, па узгред да опседне и нападне и Ужице, и за то је 2 априла 1807 год.[1] јавио војводама Јакову Ненадовићу и поп-Луки Лазаревићу, да он иде на Вишеград да диже Босну; и да ће оставити на Ужицу 500 људи, препоручивши и њима, да с ваљевском нахијом и шабачком Мачвом пређу у Босну у истом смеру.

Ну Карађорђе није доспео да подигне устанак у Босни. Односи, које је имао с Русима и упад Мула-паше

[1] Голубица V, 1843 и 1844 год., стр. 147—148.

видинскога у неготинску Крајину, позвао је и њега на тај крај.

Ненадовићеве и поп-Лукине чете биле су упале у Босну, али с мало успеха. Турци Бошњаци окренули су сву своју силу против њих, потисли их у Србију, па почели и они прелазити за њима, те су ове две војводе имале доста посла, док су Турке Бошњаке потисли опет натраг у Босну.[1]

Ну Карађорђе је тада хтео да сврши с Ужицем и с Турцима Ужичанима.

За то је оставио колико је требало војске војводама Милану и Милошу Обреновићу с упутом, да бију Ужице и узму га од Турака ма како, а он је, са свом српском коњицом отишао у Крајину.

Милан и Милош оптекли су Ужице са свих страна и почели су туђи га и из топова и из пушака.

Сем старе тврђаве, Ужице је имало тада и неколико засебних земљаних утврђења, и Турци Ужичани бранили су све то одважно и одушевљено.

Срби су често јуришали на турска утврђења, али су их Турци одбијали вазда јуначки и наносећи им доста штете.

Најгоре је било по Србе, кад су, усред ових и оваквих својих напора, разабрали, да је велика маса Турака Бошњака, пошла преко Златибора Турцима Ужичанима у помоћ.

И Обреновићима није тада остало ништа друго, него да подвоје своју војску, па с једним делом да продуже

[1] О овим сукобима Срба и Турака Бошњака писало се по негде као о великим биткама између великих војсака. Ну имена места у Босни: час Рамње, а час Равње, којих тамо нигде нема, и име војводе Стаматовића, који никад није постојао, и учашће Француза у овим бојевима, издају, да су те битке само лепо смишљене и комбиноване на хартији.

борбу с Ужичанима на Ужицу, а с другим да изиђу у сукоб овим Бошњацима; и по срећи, они су ову турску војску разбили на Златибору, потисли је назад у Босну и отели јој 90 комора хране.

После ове опасности, Срби су, с још више енергије почели наваљивати на Ужице и на његова утврђења. Напади и јуришања на турске опкопе понављали су се из дана у дан, и при оваквом једном јуришу, војвода Милош Обреновић рањен је опасно од турског куршума, који га је згодио у прса, више леве сисе, али су и Турци тада почели малаксавати у својој одбрани и у скоро за тим понудили су Србима предају.

На овај корак морала је приморати Турке и велика оскудица у храни, јер се тада продавала у Ужицу ока брашна по 12 гроша, ока соли 5 гроша, а ока коњска меса 2 гроша,[1] што је врло много кад се узме да је дукат у то време вредео, од прилике, 8 гроша.

Срби су примили понуду Турака и ови су им предали Ужице пред Петров-дан — 29 јуна 1807 — према чему изгледа да је опсада Ужица, и борбе Срба с Турцима на њему, трајала без мало 3 месеца дана.

Турци Ужичани, одселили су се са свом својом покретношћу у Босну, докле су их Срби отпратили поуздано и безбедно.

Команду над Ужицем задржао је и даље Алекса Поповић, а кад је позније он отишао у Београд у савет, Ужице је дошло под власт војводе Милана Обреновића, кога је позније заменио ту војвода Милош Обреновић, који је после три месеца лечења преболео опасну рану, коју је у бој у на Ужицу добио.

Кад су оно Турци Бошњаци пошли Ужицу у помоћ преко Златибора, Срби око Ужица, били су у такој опас-

[1] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 613.

ности, да је Милан Обреновић писао лично Карађорђу, да му што пре дође с војском у помоћ.

То писмо нашло је Карађорђа у Неготину, и он је одмах похитао с 800 коњаника преко Пожаревца и Смедерева Ужицу у помоћ, ну дошавши у Смедерево, добио је од Обреновића друго писмо, у коме му се јавља, да су они ове Турке разбили и потисли у Босну.[1]

У Смедереву је услед тога држато благодарење; с тврђаве смедеревске грмели су српски топови, Смедеревци су цео дан провели у весељу и у игрању и град је у вече био осветљен.

4. Устанак у Црној Реци[2]

Како се чуло у Црној Реци за устанак Срба у Шумадији против Турака, почела је одмах и она да пламти од жеље, да се и сама придружи томе устанку и да и сама збаци са себе тешки терет турскога јарма.

Ну то Црној Реци није било тако лако, као што је било Шумадији.

Одвојена од Шумадије тешким теренским препонама: разним рекама и пустим и непроходним планинама, Црна Река није могла да добије помоћи од Шумадије ни у људима ни оружју, онако лако, као што су то добијали поједини крајеви у Шумадији један од другога.

Сем тога, Црна Река била је саставни део пашалука видинског, под управом охолога и бесног Пазван-Оглије, који ју је чувао и држао, густо поседнуту, својим јаничарским стражама и јаким посадама у свима

---

[1] Антоније Протић, Повесница, у рукопису.

[2] Види Црна Река, од Д. К. Јовановића, Гласник Српскога Ученог Друштва, књ. LIV.

важнијим местима, те је и то угушивало сваку помисао на буд какве покрете.

Кад је устанак у Шумадији узео маха у велико и као што ваља, неколико Шумадинаца, да угоде жељи Црноречана, потекло је у Црну Реку под арамбашом Петром из Мале Крушевице у Левчу, али су ове Пазванцијини Турци сусрели код Вршке Чуке, похватали живе и казнили грозно, посекавши свима од реда и руке и ноге.

Ну то баш дало је повода Пазванцији да поверује, да у Црној Реци ври и тиња, па да би предупредио да то не избије у опасан пламен, мислио је да томе против-стане неким повлађивањем старијим и угледнијим Србима у Црној Реци.

За то је дао Црној Реци кнеза, у лицу Милисава Ђурђевића из Ласова и препоручио му да пази и да чува, да се у Црној Реци не дође до каквих нереда, у чему ће га потпомагати и војвода турски у Зајечару, најпре Бајрам, а после и Ћор-Осман.

Кнез Милисав је био у Пазванцијиној војсци буљубаша, док се ова борила против султанове војске; ну, кад је дошло до тога, да се бира између Срба и Пазванције, Милисав је знао куд му треба управљати своје погледе, и за то их је бацио на Србе у Шумадији.

На једном црквеном сабору, о Ускрсу, — 9 априла 1805 год. — кнез Милисав, неки поп-Радован и неки Ивко из Кривога Вира, који су, тако исто као и Милисав, служили у Пазванцијиној војсци, закључили су припитати најближег им кнеза у побуњеној Србији, ресавског војводу Стевана Синђелића; шта мисли о могућности устанка у Црној Реци.

И послали су одмах Синђелићу у Ресаву, неколико својих људи с Павком из Ласова.

Синђелић је дао овима нешто оружја и муниције, препоручивши им да буду спремни, па кад им пошље Лазу

Барјактаровића с још Шумадинаца, тада сви од једном да се дигну на Турке.

Ну кнезу Милисаву и Црноречанима било је тешко остати на миру, кад су знали како Шумадинци витлају и гоне своје Турке.

И за то су, Милисав, поп-Радован и Ивко, искупили око себе подоста околнога света из Црне Реке, и пошли су против Турака, који су им били најближи и највећма на сметњи.

То су били Турци у селу Илину, где их је било на број њих 32, који су стално гарнизоновали у селу и имали у њему своју зидану кулу и којима је заповедао зли буљубаша Бећир.

Напавши на кулу, коју су Турци очајно бранили, Срби су изгубили доста својих људи, које у погинулима које у рањенима, али је и кула ускоро лежала у рушевинама, из које ни један једини Турчин није умакао жив.

Срби су добили ту доста турског оружја, муниције и доста добрих турских коња.

Кад се ово убрзо чуло у Зајечару, војвода зајечарски потекао је, врло хитно, против устанка Црноречана, у село Илино. Ну и устаници су били пошли њему у сусрет и сукобили су се с њиме код Бољевца, разбили га, потукли и потисли назад к Зајечару.

Тек после тога стигао је у Црну Реку и Лазар Барјактаровић с неколико Шумадинаца, које је по датом обећању упутио тамо војвода Стеван Синђелић.

Барјактаровић са својим Шумадинцима и с Костом буљубашом из Мирова, који се био придружио овима с подоста устаника Црноречана, настанили су се тада на Рашинцу, а кнез Милисав и поп-Радован с осталим

устаницима Црноречанима, у Трешњеву[1] под Тупижницом, где су се и једни и други утврдили јаким опкопима.

Како је после овога Пазванција послао у Црну Реку велику и голему своју војску, која је претила да преда све огњу и мачу, ако се народ, коме је он унапред послао свој опроштај, не умири, и како је оно мало Шумадинаца, што је Барјактаровић довео собом, било, према пространству Црне Реке, одвећ мало, то су и Барјактаровић и кнез Милисав распустили кућама све устанике Црноречане, који су имали омање учешћа у устанку, а они су се, с онима који су могли изгледати Турцима много криви, повукли у Ресаву, да очекују боље прилике, па да се тада отуд опет, с већом силом понова лате покрета у Црној Реци.

Бавећи се у Ресави, Кнез Милисав састао се једном у селу Сењу, близу манастира Раванице, с војводама: Стеваном Синђелићем, Петром Добрњцем, Илијом Барјактаровићем и Илијом Стошићем из Жагубице и ту су, сви у скупу, закључили, да се још једном, ну, с више озбиљности са стране Шумадинаца, приступи к покрету и устанку у Црној Реци.

И Милисав је тада добио до на 300 Шумадинаца и Ресаваца и отишао је с њима на Поникве изнад Кривог Вира. Даље и дубље у Црну Реку није хтео, да не би понова увлачио Црноречане у грех, за који би, у случају неуспеха, грозно одговарали.

[1] По објашњењу, на коме нека је хвала г. Стевану Николићу полицијском старешини у Бољевцу, Трешњево је место у атару села Леновца, северно од Тупижнице, а за $^3/_4$ часа јужно испод Леновца. То су два повијарца с долином између њих, који почињу од подножја Тупижнице и протежу се к Леновцу, па свршују лепом уавном. Ту су били и Црноречки збегови, где су се склањале жене и деца устаничка, кад им је требало уклонити се испред навале Турака.

Међутим и сам овај његов долазак на Поникве, произвео је у Црноречана доста врења.

На много места у Црној Реци, почеле су искрсавати српске хајдучке чете, ну ни оне нису долазиле с Турцима до сукоба и отворених бораба, јер су и Турци били почели боље да пазе на себе и били су у својим утврђењима вазда под оружјем.

Обоји су само пазили једни на друге, ну Црноречани су и од тога били у добити у толико, што су били обезбеђени од турских пљачкаша и харамија.

Што ни Милисав а ни хајдучке чете нису у ово време ништа предузимале против Турака у Црној Реци, било је и до узрока и догађаја неких у Шумадији.

Некако баш у то време спремао се нишки Хафиспаша да пође против Србије са својом силном и многобројном војском, да је умири и покори, и Добрњац и Стеван Синђелић позвали су кнеза Милисава с његовим устаницима у Иванковац, да им помогне сузбити беснога Хафиса.

И Милисав је похитао са својим устаницима у Ресаву, где је имао удела у главној победи Срба над Хафис-пашом.

И кад се Милисав и после тога опет вратио на Поникве, стање у Црној Реци остало је опет исто као и пре.

Опет Шумадинци нису могли дати Црноречанима веће и јаче помоћи у људима и у оружју и опет су позвали к себи Милисава и његове устанике, кад су 1806 године пошли: једни против Крушевца, а други против Параћина, Ражња и Алексинца, те су им ови и опет знатно помогли у ослобођењу ових крајева Србије.

Ну ослобођење ових крајева имало је утицаја и на Црну Реку, у толико бар, што су Турци, који су дотле живели у Соко-Бањи, кад је пао Србима у руке Алекси-

нац, побојавши се да ће се Срби винути одатле на њих у Бањи, напустили ову и повукли се са свом својом покретношћу у Ниш.

Милисав је и опет послат да пази на Црну Реку, ну он се тада примакао мало ближе и настанио се на самој Пољаници изнад Кривог Вира, а за старешине у Соко-Бањи поставио је Милојка из Блендије и Ивана из Мужинца, људе познате већ и Србима и Турцима по своме јунаштву

Ну кад се после тога било чуло, да ће паша нишки да пође с јаком својом војском из Ниша право на Алексинац и да ће у исто време и јака одељења видинских јаничара ударити на Алексинац преко Књажевца и преко Соко-Бање, кнез Милисав и војвода Синђелић, који се тада био десио код Милисава на Горњој Пољаници, прешли су на Тркању,[1] да одатле бране овим другим Турцима избити на Алексинац.

Док су ови Турци дошли преко Књажевца у Соко-Бању и ову узели, па се у њој и јако и добро утврдили и пошли даље унапред, пошли су унапред и Турцима у сукоб и кнез Милисав и Синђелић, а с њима и Петар Добрњац, Илија Стошић и Пауљ из Мељнице и нашли су на Турке на 1 час хода пред Соко-Бањом у селу Цивцибарама,[2] и ту их напали и тако грозно разбили, да су Турци

---

[1] Тркања је данас, по објашњењу г. Јеврема Шишмановића, среског начелника у Соко-Бањи, на коме му велико хвала, мало пољашце крај Моравице, при излазу из алексиначке и бањске клисуре, у атару села Бовна, ну у време, о коме се овде говори, тако се звала цела алексиначка — бањска — клисура.

[2] Село, које се у време, о коме говоримо, звало Цивцибаре, по објашњењу г. Шишмановића, среског начелника у Соко-Бањи, сад се зове Бели Поток, удаљено је од Бање за 1 час пешачкога хода и спада у општину ресничку.

оставили ту много свога оружја, барута, одела, коња, па чак и новаца, и ако је ту било Турака до 3000 људи, док је на српској страни било свега 800 Срба.

Од турских старешина били су у овоме боју: Јусуф-ага из Берковице, Пореч-алија, Рушен-ага војвода пиротски, Ћор-Солиман, старешина зајечарски и Ђеиц-ага старешина турски из Ловча.[1]

Она друга турска војска, за коју се било чуло да ће право из Ниша ударити на Алексинац, није никако ни долазила.

Био је само пуштен глас, да би се заварали Срби, ну тај им није ни мало наудио.

Срби Црноречани, под кнезом Милисавом, остали су још неко време ту на Тркањи и пазили на Турке, који су се повукли и настанили у своје опкопе на Соко-Бањи, те бранили овима да не излазе никуд у околна села и у народ српски.

С Тркање повукли су Срби кнеза Милисава и његове Црноречане још дубље у Шумадију.

У време првога српског устанка, на месту, где је сада Бели Поток, биле су две мале, управо два чифлука, од којих се једна звала Цивцибаре, а друга Бели Поток. Позније, под Србима, кад су се ове две мале саставиле у једно, превладало је над обема српско име Бели Поток, те се тако име: Цивцибаре са свим изгубило. Цивцибаре су пре тога спадале у општину мужиначку, а после у шарбановачку, а од кад су 1885 изнова састављане општине, оне су под именом Бели Поток ушле у општину ресничку.

[1] Спомиње се понегде да је у овоме боју био и Пазван-Оглија сам собом. Ми нисмо нигде нашли основну потврду тога, ну сумњамо јако у то, јер је Пазванџија на 3—4 месеца после тога умр'о у Видину од јектике, а као јектичав, и тако скоро пред смрт, мучно да је могао правити тако велике походе и делити мегдане.

Шумадинцима је требало да се упусте у одсудне борбе с Турцима Београђанима и да узму Београд, па су позвали кнеза Милисава и његове Црноречане да буду с њима и тамо.

И тек по заузећу Београда дошло је време да Шумадинци укажу одлучнију помоћ Црноречанима и да им помогну устати, као што ваља, против својих Турака у Црној Реци.

Тада су Хајдук-Вељко из Леновца, округа црноречког, кнез Милисав и поп-Радован молили Србе за већу помоћ у оружју и у драговољцима, да би с њима поново подстакли устанак у Црној Реци.

И Карађорђе им је то допустио, и поред оружја и муниције дао им је и заставу, под коју ће искупљати своје драговољце.

Хајдук-Вељко је с овим знамењем и са својим друговима, Милисавом и поп-Радованом, дошао у манастир Раваницу и ту је искупио ускоро своју јуначну драговољачку чету.

Искупивши око себе онолико драговољаца, колико је мислио да ће му бити доста, Хајдук-Вељко, на кога је тада, по признатом му личном јунаштву, прешла улога вође устанка у Црној Реци, пошао је с Милисавом и поп-Радованом и свом искупљеном дружином преко Честобродице и планине Брезовице у Црну Реку.

На овоме своме путу Хајдух-Вељко је избио на село Подгорац, знајући да је ту смештен у једној кули, која је била обграђена јаким палисадима, Осман-бег с 38 својих Турака.

Хајдух-Вељко је стигао у Подгорац у очи Младенаца 1807 год. и сутра дан рано на саме Младенце — 9 марта 1807 — напао је на Осман-бега у његовој кули,

и пошто је порушио и сасекао палисаде око ње, напао је и на саму кулу и почео је палити.

Видевши се у највећој опасности Осман-бег је понудио Хајдук-Вељку предају, коју је овај одмах и примио.

Пошто је примио од Осман-бега све оружје, које су Турци имали, муницију спрему и храну и лепога Османовога хата Кулаша — Кушљу —, кога му је Осман поклонио, Вељко је испратио Османа и његове Турке до Сумраковца и пустио их да одатле даље оду сами у Зајечар.

При овоме судару Срба и Турака, Срби су изгубили 12 људи погинулих, а Турци само њих тројицу, ну Вељко је добио ту од Турака и доста новаца, од којих је нешто дао својим момцима, а нешто послао у Београд у народну касу.

Стеван Синђелић, који се у то време десио на Пољаници, поручио је Хајдук-Вељку, да одмах пође даље к Зајечару.

Тада се опазило одмах живо кретање међ' Црноречанима и повећа маса ових почела се искупљати у Трешњеву под Тупижницом, и под командом Петра Ђорђевића Цоде и Ђорђа буљубаше из Подгорца.

Ну и Турци су тада почели озбиљније да мисле на своју одбрану и на одбрану свега онога што су мислили да је њихово.

Истина Пазванџија тада није више био жив,[1] те и није више задавао Србима опол̂ике бриге, али на његово место дошао је Хидриз-паша,[2] који је дотле био мола

[1] Умр'о је 15 јануара 1807 год. Види: Война Россіи съ Турціей 1806—1812, одъ Полковника А. Петрова. С. Петербургъ 1855. Том I, стр. 257.

[2] La mission de l' adjudant-commandant Meriage a Widin, par August Boppe, Paris 1886, стр. 16.

код Пазванџије у Видину, те су га Турци с тога звали: Мола-паша, а Срби: Мула-паша, а он је био одважан човек, те је Србима требало и од њега да се узму на ум.

И одиста Мула-паша наредио је, те се одмах почела искупљати доста велика турска војска у селу Бојници у Бугарској, наспрам Вражогрнаца, да отуд упадне у Црну Реку и угуши устанак у њој.

Хајдук-Вељко је био у селу Ласову кад је ова турска војска ушла у Црну Реку и дошла у Врбовац, одакле је вођ турске војске, старешина зајечарски, Ћор-Солиман, поручио Хајдук-Вељку, да ће му доћи сутра на ручак у Ласово.

Док су се остале српске старешине саветовале о томе, како ће и где дочекати и сузбити ове Турке, Хајдук-Вељко је проговорио: — кад ће он нама сутра на ручак, боље да ми одемо вечерас њему на вечеру.

И сва се војска Вељкова убрзо спремила и кад је настала дубока ноћ, Вељко је са свима својим избио око Врбовца, опколио га са свих страна и почео палити.

Турци су били у дубоком сну, кад је све село горело у пламену; кад су се обнезнањени и запрепашћени и у највећој забуни почели искупљати у неуредне гомиле, тражећи своје коње, и кад је Хајдух-Вељко, уз бесну вику са свима својим војницима, улетео међ' њих, секао их, клао и немилице убијао.

Само нешто од Турака, и то махом они, које је скрила тамна ноћ, избавили су се бегством и зауставили су се тек с оне стране Тимока.

После овога догађаја скоро сва Црна Река била је на ногама. И старо и младо устало је на Турке. Чете устаника јављале су се по свима кутовима и на свима странама, и устаници су се обезбеђивали јаким опкопима, те су тада подигнута српска утврђења у Вражогрнцу,

у Грљану, у Кривом Виру, на Трешњеву и још на много и много места у Црној Реци.

Ну и Хајдук-Вељко и знатан број његових устаника морали су за неко време да се удаље из Црне Реке.

Ми ћемо ускоро видети Вељка на Малајници, противу Мула-паше видинскога, ну отуда ћемо се опет вратити с њиме заједно у Црну Реку и у Тимочку Крајину.

О ПРВОМ ШТАМПАНОМ СЛОВЕНСКОМ БУКВАРУ

ЗА СРПСКУ ДЕЦУ

Ово последње време писало се доста, а особито по Гласницима Српског Ученог Друштва у Београду (к. 34. 38. 46. и 63), о српским или боље рећи о руским букварима за српску децу.

Видећи, да се још шта може рећи о њима, и да у досад писаном о њима, има и неких погрешака, рад сам и ја да коју овде о њима кажем.

У 34. Гласнику, написао је г. Стојан Новаковић чланак с насловом: „*Стари српско-словенски буквар, с неколиким белешкама за историју буквара у опште.*“

У том је чланку г. Стојан описао буквар, који се налази у рукопису у библиотеци Српскога Ученог Друштва у Београду под бр. 141., а који је свршен 1717. г. и за који он држи, да га је написао Кипријан Рачанин.

Да ли је Кипријан исти буквар написао из старијега каква рукописа, или га је у то време свега из нова саставио, на то питање не знаде тада г. Стојан одговорити, а на то се питање још ни дан данас не може као извесно ништа казати.

О истом рукописном буквару написао је г. Стојан у својој: „*Историји српске књижевности*“, Београд 1871 на 182. стр. неколико речи, назвавши га „Граматик.“

У 46. Гласнику, написао је г. Стојан чланак с насловом: „*Буквар за Србе од 1727—1734.*“, као прилог

за расправу питања: „где су се почеле штампати књиге новије српске књижевности?.“

У истом је г. Стојан описао прво штампан Буквар 1727 у епископији римничкој с насловом: „Пѣрвоє ѹченіє отрокѡмъ . . . . повелѣніємъ . . . . Мѡісєа Пєтровича, Православнагѡ Архієпископа и Митрополита Белиграда . . . .“, а за тим с истим насловом и на истом месту штампан Буквар 1734 повелѣніємъ Викєнтіа Јоанновича, православнаго архієпископа и митрополита бѣлградскагѡ . . . .“.

За та два буквара г. Стојан рече, да су они само копије оних руских буквара, што је Максим Суваров донео из Русије.

На крају свога чланка, рече г. Стојан ово:

„Из свега овога дакле можемо извести ове резултате као поуздане за литерарну нашу историју:

Стари србуљски начин читања, писања и штампања траје узимљући за границу један пресудан политички догађај, до пожаревачког мира, до 1718 године;

у време после тога мира затекао се наш народ у толико повољним политичким приликама, да је могао почети јавну уређену наставу и обновити неке просветне и црквене установе;

тим поводом почеше се најпре у Београду, па и у осталим местима српским, дизати школе, и у овим школама поче се најпре предавати, и кроз њих утврђивати и у нас руско-словенско читање старога црквено-словенског језика;

средиште овоме настојању од 1718—1739 био је и остао Београд; тек после дужег прекида посао се овај наставио у Карловцима.

Ради овога, не могавши доћи до своје штампарије у Београду, Срби су се служили римничком штампаријом у Малој Влашкој, и у тој су штампарији, колико до сад знамо, штампали ове књиге:

а. 1722—1727 прво издање Буквара. За 1718—1721 узимам да су били довољни они буквари, који су из Русије донесени;

б. 1727 друго издање Буквара;

в. 1734 треће издање буквара.

Може се замишљати, да је било међу другим и трећим а и после трећега још које издање буквара.

Како из другог издања Буквара видимо, приправљала се за штампу пространа књига тумачења катихизиса за учитеље и свештенство.“

Но већина ових г. Стојанових ресултата не само што није поуздана, но са свим је погрешна, као што се може видети из овога што иде.

По тврдњи г. Стојана, изгледа, као да је прве букваре из Русије донео Максим Суваров 1718, а до те је погрешне тврдње г. Стојан дошао на основу речи г. Николе Ђ. Вукићевића, у чланку: „*Српске школе у XVIII веку*“ (Први извештај о јавном учитељско-приправничком заводу српском у Сомбору. Сомбор 1863), који у њему рече: „како је 1718, исте које је закључен пожаревачки мир, народ наш изабрао Мојсија Петровића „великог љубитеља школе и науке“ за митрополита Србије и доњем Срему (да те године није наш народ изабрао Мојсија за митрополита, о томе ће бити говора на другом месту, где ћу показати: којим је начином и како је он дошао до митрополије). Митрополит овај завео је био у Београду у своме двору велику славенску школу, у којој се најпре учили младићи наши садашњем изговору црквено-славенскога језика, који је с књигама из руске печатње у цркве наше у место негдашњег србуљског или српско-славенског језика мало по мало примљен.

Митрополит Петровић позове из Русије учитеља Максима Суварова, који донесе са собом 400 Буквварова и 100 славенских граматика.

Године 1723 камарални директор у Банату барон Калапек, који је себе „краљевским судцем рацкога народа“ називао, изда у име правителства наредбу, да се по градовима, варошима и селима српске школе завести имају.“

Из речи г. Вукићевића не види се јасно, које је године митрополит Мојсије позвао из Русије Суварова, но само се то види, да је то морало бити пре 1723 године.

Г. Стојан узе као извесно, да је то било 1718 г., те на основу том и рече: „узимам да су за 1718—1721 били довољни они буквари, који су из Русије донесени.“

Да пак прве букваре Максим Суваров из Русије не само није донео 1718, но ни између 1718—1723, но да је њих оданде донео изасланик митрополита Мојсија Владул Малаеско, секретар митрополитов, и то тек у другој половини 1724 године, види се из овога што иде.

2. Јуна 1724. г. донео је руски правитељствујући синод оваки закључак: „По указу Его Импер. Величества, святѣйшій Правителствующій Синодъ, по доношенію обрѣтающагося въ Москвѣ сербскаго Архіепископа посланника (т. ј. Владула Малаеска) приговорили согласно, въ оную Сербскую землю для ученія дѣтей славенскаго и латинскаго языковъ отправить учителемъ обрѣтающагося при синодѣ переводчика Максима Суварова; а для обученія Елиногреческаго языка, учителя искать въ Сербіи, и давать тому учителю и оному Суварову повсягодно, по состоявшемуся февраля 5 дня сего года 1724 имянному Его Импер. Величества указу, по 300 рубленъ человѣку, и для обученія помянутихъ дѣтей дать ему посланнику печатаные четире ста букварей, до сто грамматикъ.“ (II, к. Житіе и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго . . . . Въ Венеціи 1772 стр. 330, коју је књигу, као што сам у 10 бр. Јавора 1887 доказао, написао Захарије Орфелин).

Из овога се дакле са свим јасно види, да је тек 2 Јуна 1724 руски синод одредио Максима Суварова, дотадашњег преводчика синодског, да иде у Србију за учитеља славенског и латинског језика, и да је тога дана закључио, да даде посланику митрополита Мојсија Владулу Малаеску, који се у Русији још од 1721 г. бавио, као што се види на стр. 329 поменуте Орфелинове књиге, 400 буквара и 100 граматика.

Како је у Србији још 1733 постојало само три српске школе и то у Београду, Гроцкој и Пожаревцу (Гласник 56 у чланку: „Извештај Максима Радковића); како митрополит Мојсије у свом тестаменту од 26 јула 1730 („*Беседа*“ лист црквени за 1868 бр: 6.) рече, да је завео у Београду школу за славенски језик и грчку школу, а о другим таквим школама не рече ни речце; како је све до 11 марта 1726 београдска митрополија била самостална засебна митрополија и тек је тада и ако привремено сједињена била са карловачком митрополијом у једну митрополију: то су до 1726 били довољни оних 400 буквара донесених из Русије, и 1726 митрополит Мојсије први пут печатао исти буквар у епископији римничкој у малој Влашкој, и то с једне стране на руско-словенском, а с друге на румунском језику (Летопис 120 к. стр. 205.)

За ово издање г. Стојан није знао, јер да је митрополит Мојсије 1726 печатао поменути буквар и додао и румунски превод, то је 1879 објавио покојни Ђорђе Рајковић у реченом Летопису, дакле после изласка г. Стојановог чланка.

Митрополит Мојсије је поменути буквар за то и на румунском језику печатао, што је у то време он био митрополит и над малом Влашком.

У Римнику је Антим Иверенулу, владика римнички 1705 основао штампарију, а Србима у Србији (од

1718—1739) и Угарско-Хрватској, тек је 1770 допуштено било, да могу имати своју штампарију.

Издање буквара од 1726 ја сам описао у Јавору за 1887 стр. 758.

Исти је буквар 1727 препечатан и то само на руско-словенском језику у Римнику, од истог митрополита Мојсија, те за то и стоји на њему: „второе напечатание.“

Кад се даље зна, да су тек у другој половини 1724 године могли бити донесени први руски буквари у Србију, који је буквар 1720. саставио новгородски митрополит Теофан Прокоповић, по налогу Петра Великог, и да је тек тада у њу за учитеља могао доћи Максим Суваров, онда се за извесно може тврдити, да не стоји ни ова тврдња г. Стојанова: да србуљски начин читања, писања траје, узимљући за границу један пресудан политички догађај, до пожаревачког мира, до 1718. и да у време после тога мира почеше се најпре у Београду, а после и по другим местима, дизати школе и у овим школама поче се најпре предавати, и кроз њих утврђивати и у нас руско-словенско читање старога црквено-словенског језика, почем је оно прво трајало до друге половине (а и доцније још), а ово друго започело друге половине 1724, а не 1718 г., као што тврђаше г. Стојан.

Напоменути ми је још и ово. И ако и сам држим, да се доласком Максима Суварова: дакле најраније од друге половине 1724 год., и доцније $173^2|_3$ год. доласком Манојла Козачинског, Јована Минацког и других малоруса у Карловце за учитеље, почело код нашег народа у већој мери утврђивати руско-словенско писање, на место дотадањег србуљског, ја ипак тврдим, да се код нашег народа и после њиховог доласка, и ако се у велико писало славено-руско-српским језиком, за дуго није чи-

тало по руском, но по србуљском начину, што се види из овог што иде.

Кад се управо могао почети код нашег народа увлачити руско-словенски црквени језик, може се видети из овога.

Знамо, да је у Москви 1564 штмампана прва књига и то апостол, 1577 псалтир, 1590 и 1592 тријод, 1594 октоих, 1597 апостол, 1600 минеј а 1602 литургијар, дочим је прва штампана србуљска књига изишла 1494 и то октоих, који је штампао Ђурађ Црнојевић, дакле на 70 година пре но што је у Русији штампана прва руска књига.

Па како се у опису манастира Грабовца од Владимира Красића у Летопису 127 на стр. 62 вели: Вь лѣто ѡть бытіа ѕрі (7110), а ѡть рождества Христова ѕѯхв (1602) послатыи прежде на два лѣта Герасимь іеромонахь, тогда пріиде ѡть московске землів и принесе ѡть тоудоу оукрашеніа црковнаа, книги и ѡдеждъ и прочаа.“

Из овога се записа може поуздано извести, *да је јеромонах Герасим први донео 1602 из Русије штампане књиге, те тада се управо и започео увлачити код нас руско-словенски језик*, а не 1693 као што сам по г. Милораду Шапчанину у свом чланку: *О језику српске цркве*. у „Хришћанском Веснику“ на стр. 759 погрешно навео.

Без назначења године и места, штампан је буквар с насловом: „Первое ученіе хотящымъ учитися книгъ писменны Славенскими, называемое Букварь. Съ многим полезными и потребными Наставленніями, по которыми возможно въ краткомъ времени отрока, не токмо церковныя но и Гражданскія Славенскаго языка писаніе совершенно читати обучити; и къ понятію разнихъ вещей привести: Нынѣ первѣе ради употребленія Сербскаго юношества изданъ.“

За исти Буквар рече П. Ј. Шафарих у својој: „*Geschichte der serb. Literatur*“ стр. 363 по Хорањију, да га је написао Захарија Орфелин, и да је штампан 1776 у штампарији Димитрија Теодосија у Млецима, а то исто по њему рече и г. Стојан у својој „*Српској библиографији*“ 1869, а и у каталогу народне библиотеке у Београду стоји да је исти буквар штампан 1776. (Гласник 63. стр. 252.)

Вук у својој књижици: Вука Стеф. Караџића и Саве Текелије *писма Платону Атанацковићу православном владици Будимском о српском правопису* Беч 1845, за исти буквар рече на 54 стр. да је по свој прилици наштампан између 1760—1770 г. и да би вредно било знати, ко је овај буквар написао: „ја би — рече — рекао, да је Захарије Орфелин, јер сам имао један календар (по свој прилици први српски), на којега заглављу у сриједи стоје слова З. О., а даље 1760. и не опомињем се још колике године, и у томе се календару објављује овај буквар са још неколико књига.“

Да не буде то онај календар, који се на 82 стр. Соларићевог „Поминака книжевногъ“ наводи, и који је штампан у Млецима 1767 и који наводи и Рајковић у III Летопису на стр. 311?

Ја пак тврдим, да је исти Буквар први пут наштампан пре 1764 или те године, а прештампан 1767 и за ту моју тврдњу ево и доказа.

Ја имам са свим добро сачуван примерак тога буквара, на ком пише: „Сія Книжица̀ мнѣ Софроніа Стефановича јеромонаха постриженика монастира Фенека 764 (1764) лѣто“; из чега се јасно види, да је или пре 1764 или те године штампан.

У књизи „Славено-Сербскій Магазинъ; то есть: Собраніе разныхъ Сочиненій и Преводовъ, къ ползѣ и увеселенію служащихъ. Томъ первый. Часть I. Въ Венеціи, въ Типографіи Славено-Греческой благочестивой

Димитрія Теодосіева, 1768", за коју Шафарих а по њему и г. Стојан рече, да ју је издао Захарије Орфелин, а и на примерку, што се налази у народној библиотеци у Карловцима, стоји написано руком митрополита Стратимировића, да је исти магазин написао Орфелин, у IX глави: „Извѣестія о ученыхъ дѣлахъ" вели се: »Явити имамо, что прошлог лѣта штампане ради пользе Сербскогъ юношества книжице поучно слѣдющими титулами" (стр. 78), и на стр. 81 наводи се поменути буквар.

За цело је те године (1767) само прештампан био исти буквар, јер да је било ако не више, а оно два његова издања, види се и из тога, што Вук у напоменутом писму на стр. 54, 55 и 56 рече, да у оном буквару који је њему поклонио његов пријатељ Димитрије Владисављевић, учитељ Тршћански, нема првоме места, и како на 14. и 15. стр. стоји ово: „Срби имутъ еще единое писмя и т. д.", а у примерку мом то све стоји, само на 14 стр.; 2) да на стр. 19, 20 и 21 стоји: „Когда отрокъ начнетъ учитися и т. д.", а у примерку мом то све стоји на 18. и 19. стр. 3) да на 27. стр. стоји: „Въ чтеніи тако политическихъ и т. д.", а у примерку мом то стоји на 24. стр. 4) да после III одељка о историји, стоји црквеним словима цео календар „Мѣсяцословъ", и најпосле на једном месту „придатокъ", у коме је назначено, кад су се догодили знатнији догађаји (први је: изобрјетеније хартије, а последњи: во времја Махомета пјатаго взјали Турки от цесарев паки Бјелград 1739), а у примерку мом после III одељка о историји, нема више ништа и свршује се буквар на 96 страни.

По овоме се дакле види, да је Вуков примерак био друго издање (од 1767), а мој и онај, који се налази у народној библиотеци у Београду, и који такође има 96 страна јесте прво издање.

На 57 стр. напоменутог места, рече Вук, да је поменути буквар и календар 1835 заборавио на Цетињу и замолио је Милаковића да му пошље од њега препис, а књижица нека остане онде у владичиној библиотеци.

Да ли се исти буквар и календар налазе још на Цетињу? Ако се налазе, требало би то у „Новој Зети“ или „Просвјети“ објавити, а подједно тачно навести, кад је поменути календар штампан и тачно га описати. Ја исти календар (т. ј. од 1767) на све стране од дужег времена тражим, но не могах нигде наћи, а јако би се радовао да га могу добити.

Из овога се дакле са свим јасно види, да је поменути Буквар први пут штампан или пре 1764 г. или те године, а не 1776 год., и пошто је тај буквар уједно и први славенски буквар за српску децу, то је овим одговором решено и питање: *кад је први славенски буквар за српску децу штампан.*

А да је исти Буквар заиста први славенски буквар за српску децу, види се из предговора његовог, у ком се одмах у почетку вели: „Самый искусъ показуетъ, что Сербскія дѣти ѡбучающеся чтенію Славенскихъ книгъ, много времени губятъ въ назаткахъ тога, и напослѣдакъ не весма много изидетъ изъ школъ, которые бы безъ погрѣшенія правилно и добро читати могли; причина тогѡ есть, что они не имутъ ѡсновательнаго въ самомъ началѣ наставленія. Правда что они употребляютъ Московскій меньшійи Кіевскій большій букварей, но какъ оные букварі устроены ради Росіанѡвъ, коимъ изговарываніе писменъ и реченій Славенскихъ природно, да и учители у нихъ съ знаніями къ тому способнѣе, а на противъ того у Сербовъ изговарываніе реченій весма отмѣнное, учителей не способныхъ не весма много, то оные букварі дѣтямъ Сербскимъ не великую пользу дѣлаютъ. Тогѡ ради усердіе къ отечеству понудило настоящій букварь вновь издати, съ

таким правилами и примѣчаніями, по которыма каждый учитель дѣтей, хотя бы самъ собою и не совершенно искусенъ былъ можетъ отрока къ совершенномъ добромъ чтенію за весма краткое время безъ великаго труда наставити.

Не неизвѣстно, коликую пользу приноситъ чтеніе политическихъ (то есть, свѣтскихъ) книгъ, которые содержатъ въ себѣ разния мудрыхъ мужей наставленія во всемъ томъ, что къ житию человѣческом нуждно; сверхже того и охотниковъ до Исторій, нуждной Географіи, и прочихъ полезныхъ знаніяхъ удовольствуетъ. И занеже всѣ таковыя книги печатаются нынѣ гражданскими писмени, Серби же въ познаніи тѣхъ не вси готови: того ради и о семъ писаніи поставлено здѣ наставленіе, чтобъ Сербскіе дѣти купно съ церковнымъ и въ семъ наставлены, и тѣмъ способни бити могли къ чтенію всякихъ политическихъ книгъ.«

Из овог се види, да и ако је пре 1764 било два буквара, из којих су се српска деца учила славенском читању, и то мањи московски и већи Кијевски, то су српска деца по њима учећи, слабо се могла користити у правилном читању славенских књига, а то за то, што су исти буквари сачињени били за Русе, којима је познато, како се изговарају писмена и речи славенске, дочим Срби сасвим друкчије и једно и друго изговараше.

Треба знати, да писац истог Буквара под правилним читањем славенских књига подразумева њихово читање онако, како их Руси читају и да је он руски језик (црквени) сматрао за славенски језик или право рећи старославенски.

Да би се дакле и српска деца могла научити правилном читању славенских књига, т. ј. данашњих црквено-славенских сачињен је поменути буквар, при чему се његов састављач држао, као што сам вели у II глави

1) примедби, латинског и петроградског буквара, а као што његов оцењивач у напоменутом Магазину рече, и бечког немачког Буквара.

Као што рекох исти Буквар има свега 96 страна.

На првој је страни наслов, а на 3—7. „Предъувѣдомленіе.“

На 7—15. „О писменахъ“ и то црквених и грађанских. На 10. и 11. стр. говори се у кратко и наводе се самогласна, согласна и притјажногласна слова.

На 15—18. о „Слогах“, прво црквеним, а за тим грађанским словима штампано. Наведени слогови узети су из кијевског петроградског буквара.

На стр. 18—25. о „Реченіяхъ“ т. ј. о речима с више од једног слога, где се у примедбама наводи, како се имају читати и изговарати поједине речи.

На стр, 25—28. о „Рѣчахъ“ т. ј. о реченицама.

Како у саставу о „Реченіяхъ“, тако исто и о „Рѣчахъ“, наведене речи раздељене су на слогове.

На стр. 28—34. о „Слогахъ подъ титлами“, што је узето из Прокоповићевог буквара.

На стр. 34. „Строчные знаки“.

На стр., 34. 35—54. о „Богопознаніи“ што је узето из књижице: Теофана Прокоповића краткија богословскија сказанија.

На стр. 54—59. о књигама „Ветхаго и новаго завѣта„, где се наводи колико која књига има глава.

На стр. 59—81. о „Молитвѣ“, што је узето из кијевског петроградског буквара.

На стр. 81—90. о „Числахъ“, где се прво наводе бројеви од 1—20 редом, од 20—100 само десетице, од 100—1000, само стотине а за тим хиљаде и то црквеним, грађанским (арапским) и латинским бројевима, и сва четири вида рачуна од 1—100.

На стр. 90—96. о „Гражданскихъ вещахъ“, где се прво говори о „Времени“ а за тим о „Географіи“. У овом последњем одељку у кратко се описују сви пет чести света.

А на 96. о „Исторіи“, где се у 24 реда у кратко говори шта је историја, шта је нужно имати за разумевање историје т. ј. атлас, како се историја дели на духовну и светску, а духовна на „священу и церковну“, и како се светска историја састоји „изъ разныхъ другихъ, како Исторія Универзалная или вселенная, тоестъ свыю Царствъ и земель отъ Сотворенія міра до настоящихъ временъ; Исторія еднога Царства, и народа, Исторія содержащая житіе и дѣла еднога Царя, Генерала и проч. о почетку и продолженіи разныхъ Художествъ. Майстерствъ, и Комерціи (тоестъ купечества) и протчихъ разныхъ вещей и дѣлъ Исторіи“.

Ето то је садржај реченог буквара и кад се добро проучи, види се, да су у њему само примедбе оригиналне, а остало је све узето из других буквара и из поменуте Прокоповићеве црквене књижнице.

За исти Буквар врло умесно рече Вук, да је њиме учињен прави почетак, да су Срби црквено-славенске књиге почели читати по начину руско-словенском, а да су дотле не само њих, но и оно, што су писали славено-српским језиком, изговарали по старом србуљском начину.

Навешћу овде једно место из истог буквара, које показује, како је већина Србаља дотле читала црквене књиге, и како их састављач његов учи да треба да читају.

Он на стр. 18. и 19. у примедби под I.) рече: „Когда отрокъ начнет учитися составляти слогами реченія и потомъ отъ сеяжъ главы читати; надобно прилѣжнейше наблюдати, чтобы онъ всякій слогъ яснымъ гласом и всякое реченіе по удареніямъ и чисто, т. е тако вовсемъ како

напечатано изговарывати обыклъ; а не слѣдовалъ бы онымъ, которые нѣкія писмена въ реченіяхъ превращаютъ во иныя, нѣкіяже и со всемъ оставляютъ, н. п. Во имя, говорят Ва име; писмя О премѣняютъ на А, а Я на Е, что ни Сербскому простому, ни Славенскому чистому не сагласуетъ; ибо по Сербски предлогъ Во и Въ, говорится У. како: во имя, у име, въ мѣсто, у мѣсто. Реченія: хвала, хвалю тя, Христосъ, изговарываютъ: вала, валю те, Ристос, и тако писма Х со всемъ оставляютъ, что не токмо свойству языка нашего противно, но и самому слуху не весьма пріятно. Подобному выключенію подлежитъ у многихъ и писмя Ф: ибо вмѣсто Филипъ, Фістъ, Фараон, говорятъ Вилип, Вістъ, Вараон и про ie.“ — — — — „Еще реченіе: плотъ, читаютъ: платъ, а: лѣпота, кажутъ: лепота, лѣпый или лѣпъ, говорятъ: лепъ“.

А на стр. 24. у примедби под I). рече: „Въ чтеніи тако политическихъ, како церковныхъ книгъ надобно знати изговарывати слѣдующія въ реченіяхъ приключающіяся: дь, ть, ль, нь. Дь изговарывается како у Сербов ђъ, Господь, говори Госпођъ, Ть, како ћъ, Правость, говори Правосћъ. ль како Сватитель, мель, Нь како пань, яворань, конь (изговарыванія Сербскія). Тако произношеніе бываетъ, и когда приложится къ нимъ: А. П. Ю. Я. н. пр. Госпођъа (госпожа), Хоћью (хошу), Будући, (будучи) Свећъя (свећа).

Пошто је и Вук у поменутим писмима на 54. и 55. стр. навео предлог пишчев (т. ј. поменутог буквара) како треба изговарати щ, ть, дь, ль, нь, врло умесно рече, у својој књизи: „*Примјери Српско-Славенскаго језика*“ Беч, 1857. на 23. стр. у примедби под 12): „Ја сам казао у књижици: „Вука Стефановића Караџића и Саве Текелије писма Платону Атанацковићу и т. д.“, како је списатељ првога Српскога Буквара корио Србе што н п. во имя читају ва име и т. д. „Није крив онај који је два овна изпо,

већ онај који му је дао". „Лудоме мужу и говедари жену пуштају, а паметноме не може ни владика". Желећи тиме то рећи, да ако је писац првог српског (славенског) буквара и рекао, да щ не треба изговарати као шта, но као шча, дь као ђ, ть као ћ, и да не треба читати ва имс но во имя, — да га нису у томе други требали послушати.

Не стоји даље ни тврдња г. Стојанова, да је Београд 1718—1739. био средиште настојавању, да се рускословенско читање на место србуљског код нашег народа учврсти и да се тек после дужег прекида посао тај наставља у Карловцима, јер из писма митрополита Вићентија Јовановића од 21. Децембра 1734. писатог Будимцима (II. Збирка будимских споменика стр. 165.) види се, да је у то време Суваров већ напустио био и Карловце, у којима се већ 1728. као учитељ налазио (Гласник 56. стр. 124.), а уз то зна се, да је исти митрополит Вићентије 1732|3. дозвао из Русије учитеље Манојла Козачинског, Јована Минацког, а с њима је морао доћи и Василије Крижановски.

Она су двојица установила у Карловцима латинску школу; а у то се време установише таке школе и у Осеку и Даљу, а овај трећи био је проповедник код бачког владике Висаријона Павловића, а уједно и учитељ богословске школе, која је у Новом Саду дуже време постојала, у којој је и потоњи архимандрит Јован Рајић неко време био професор.

Кад овоме додамо још и то, да је по извештају егзарха Максима Радковића 1733. у целој Србији као што већ наспоменух, било само три српске школе; то се онда види, да је митрополит Вићентије за цело због земаљске администрације (владе) у Београду, с којом се није слагао и с којом је био у вечитој опреци, заводио више школе у сремској (карловачкој) дијецези.

А како је и иначе у Срему било више манастира, а и епископи и игумани у Хрваткој и Угарској били су на вишем ступњу образовања, од оних у Србији, то Београд и до смрти митрополита Мојсија Петровића није могао бити средиште, где се неговало по руском начину читање црквено-словенског језика, јер митрополит Мојсије сам у свом напоменутом тестаменту рече, да је у Београду завео школу и довео учитеље за славенски језик, а тек један човек (Суваров) није могао имати толиког уплива, да је цео или већи део српског народа, који је знао читати, напустио читање црквених књига по србуљском начину, и почео их читати по руском.

Уз то не треба ни то заборавити, да је Суваров као што рекох већ 1728. био у Карловцима као учитељ, куда је по свој прилици морао прећи одмах по сједињењу митрополије београдске са карловачком (1726.), пошто је у Карловцима још пре 1712. постојала школа, у којој је још те године био учитељ мошковит Василије, и те се године повратио у Русију (Гласник 56. стр. 242.), а по одласку Василијевом учио је ђаке поп Станоје, поп Субота, поп Стојко Панић, духовник Онуфрије, а по смрти његовој († 1718.) поп Марко Цвејић (на истом месту), те је у њима било и спремнијих ђака но у Београду, и могао им и граматику предавати, као што се види из речи поменутог егзарха Максима: „Свештеник Петар Параћински — — — — После сего во Карловци код Максима Суварова 9 месецеј учил се десјатословију и граматиције од чести“ (Гласник 56. стр. 124.).

Даничић у чланку: „Рукопис Кипријанов“ (Гласник IX. стр. 247.) рече: „У горњем запису митрополита а потоњега патријарха Арсенија (IV. Шакабенде) знатно је још, што се са свим добро познаје, како је србизме дотеривао према словенским књигама из Русије исти архиђакон Вићентије Стефановић, н. пр. у речима „ѹ мона-

стир“ од у ѹ начинио је в', у речи „с(вє)тагѡ“ од о начинио ѡ, у речи „свєтєишаг(о) од Є начинио је Ѣ, у имену Арсєніє од крајњега Є начинио й и т. д.

Кад уз то узмемо да је исти архиђакон Вићентије 1733. писао доста добро славенски (руско-словенски), као што се може видети и из његовог извештаја у 56. Гласнику стр. 124—128., онда можемо као поуздано узети, да је он један од првих Србаља био, који је почео у место србуљског језика, писати руско-словенским језиком, и дочим се за време митрополисања Вићентија Поповића († 1725,), и Мојсија Петровића († 1730.), у митрополији карловачко-београдској писало већином србуљски, за време митрополисања Вићентија Јовановића (1731—1737.), код кога је поменути Вићентије био архиђакон, писало се са свим руско-славенски.

Исти Вићентије постао је доцније мотрополитом београдским (1752. налазимо га као београдског митрополита, Гласник XX. стр. 235.), а за тим је постао и српским (пећским) патријархом (под бр. 30. у VI. Гласнику стр. 46. „Викентій, Первы Сремацъ изъ Бингуле).

Не стоји ни ова тврдња г. Стојанова, као да се из другог издања буквара (од 1734.) види, да се приправљала (од стране митрополита Мојсија Петровића) за штампу пространа књига тумачења катихизиса за учитеље и свештенство, што је он извео отуда, што се у издању од 1727. не налази последњи став у поговору: «Аще же кто возимѣетъ сѹмнителство ѡ сихъ и т. д. (Гласник 46. стр. 240.). као што се налази у поговору издања од 1734.' почем се тај став налази и у доцнијим издањима истог буквара у Русији, тако н. п. од 1743. и 1762—1794.

Из овог се види, да је издање истог буквара од 1734. прештампано са новијег издања, које је међутим у Русији изашло, а не са издања од 1726. или 1727. године.

Да је био потпун онај московски буквар, што га је г. Стојану мој брат Иларијон 1877. у карловачкој народној библиотеци показао, и који је штампан 1740., увидео би да се и у њему онај став: „Аще же кто и т. д.“, налази, као што се налазио и у издању од 1734.

У „будимским споменицима“ I, стр. 302. налази се, како је 18. марта 1742. Петар Димић, биров будимски, из патријаршеске библиотеке узео буквар рибнички (римнички), — који је, као што видесмо, штампан 1726. 1727. и 1734. — за 34 крајцаре.

О описном овде Орфелиновом славенском букварy писао је и г. Стеван Д. Поповић у чланку; „Букварска методика у Срба“ (Гласник 38.) стр. 6—15.

И г. Поповић држи на основу библиографије г. Стојанове, да је он штампан први пут 1776.

Из напред реченог видесмо, да је, како г. Вукићевић тако и г. Новаковић, погрешно у времену, кад је Максим Суваров дошао из Русије у Србију и кад су први буквари донесени из Русије.

Но треба знати, да у томе нису само они погрешили, но да је у томе погрешио и сам учени архимандрит Јован Рајић и то још већма но њих двојица.

Архимандрит Рајић у „Историји катихизиса“ на стр. 20. и 51. (издање браће Јовановића у 95. свесци „Народне библиотеке“ рече: „А по смрти архијепископа и митрополита београдскога (јер је архијепископија тада у Бе-Београду била) Вићентија Поповића, названога Немога, избором и жребијем получи жезло правленија духовнаго Мојсеј Петровић. Но ни у време архијепископствовања његовога не видимо, да је катихизам имао каква успеха, нити је могао имати, јер у народу још су се находиле крушкове даске, које су служиле место књига за обучавање у малом и слабом читању. Коме је Бог и природа дала добро памствовање, тај је из оних дашчица

на изуст научно задатке, и задржао их у памети, и толико је знао, колико је у памет затврдло. Исто тако није било ни црквених правилних књига печатаних, но само рукописних и то ретких. Где је дакле у таквој оскудности било тражити места катихизму? Такву неоплакану оскудност непрестано посматрајући добри архипастир у себи науми, да из Русије замоли учитеља и донесе букваре и проче потребне књиге нарочито славенске граматике, како би тим начином, споменуте дашчице истребио, деци букваре у руке дао и младеж у правилном читању обучавао.

У мисли и намери добро га послужи срећа. Од Њенога Величанства сверусијске императорице Ане Јовановне би послат Великорус родом Максим Суваров из саме Москве.

Овај кад дође, донесе собом велико число букварова и граматика (и мене тада сушту, срећа послужи, те доби на дар осмолистни букварчић) и тада се дашчице укинуше и престаше, и ја сам их видио, но из њих ни а зане познах. Тако с великим успехом почеше деца у читању обучавати се, а мађистори били су им са Максимом дошавши Руси; а који су јуноши знали читати, те је сам Макксим учитељ учио славенској граматици, по којој поче српска јуност право читати по ударенијама и право писати. То је био почетак карловачких школа".

У овом причању Рајићевом, налазе се ове грешке:

1). Митрополит Вићентије Поповић није био београдски, но карловачки митрополит и за време његово архијепископија карловачка није била у Београду, но у то време, т. ј. од 1718—1726., биле су две архијепископије и митрополије и то једна у Београду, а друга у Карловцима.

2). Суваров није послат од царице Ане, која је на владу дошла тек по смрти Петра II., који је 22. Јануара 1730. умрьо, но је дошао, као што напред видесмо, за време владе Петра I. Великог 1724., и пошто је архимандрит Рајић рођен 11. Новембра 1726.; то је Суваров, пре но што се Рајић и родио, дошао у Србију из Русије, од куда је после неког времена прешао у Карловце између 1726—1728). а и први буквари из Русије донесени су пре његовог рођења. које је букваре 1726. и 1727. митрополит Мојсије Петровић у Римнику прештампао, те кад је Рајић пошао у школу, морало је бити у Карловцима прилично истих буквара.

Може бити, да су учитељи, у први мах, учили децу читању из дашчица, па кад су нешто схватили, давали им буквар, но све кад би и стојало, да је Суваров тек 1730. дошао из Русије у Карловце, не би Рајић могао ни тада од њега добити буквар, пошто он сам, у свом родословију, рече, да је „шестолѣтенъ сый, поидохъ въ школу“, дакле тек 1733 (Летопис 1831. I св. стр. 51.).[1]

3). Не стоји тврдња Рајићева, да је са Суваровом дошло из русије још Руса, пошто је, како видесмо, 1724. он сам дошао из Русије остали, пак, Мало-руси: Козачински. Минацки, Крижановски, као што рекох, дошли су у Карловце тек 1732/3 на позив митрополита Вићентија Јовановића и *тада* је учињен почетак карловачким ви-

[1] И ако је Рајићев родослоз још 1831. у Летопису био штампан, то се ипак у I. Гласнику у чланку «Древности српске» на стр. 170. под а) рече: и Родослов арх. Рајића, њим истим писан. Приложио г. Милош Поповић, потоњи уредник Видов-дана. Родослов овај многозаслужног нашег Рајића, достојан је, да се спомена ради печата; за то га овде и стављам (не опомињући се, да је до сада где печатан).

И ово нико други не рече, до ли Јован С. Поповић (Стерија) начаљникъ попечительства просвѣщенія!

шим школама, а у Карловцима је, као што видесмо, већ 1712. била мала школа.

За чудо ми је да архимандрит Рајић није знао за прештампавање буквара 1726., 1727. и 1734., а још више, да за њихово прештампавање није знао ни Павле Ј. Шафарик

Пошто смо, дакле, видели, да Рајић, као ученик првог разреда, није могао никако добити један примерак од оних буквара, што их је Суваров или управо Владул Малаеско, секретар митрополита Мојсеја Петровића, донео 1724. из Русије, што се види и из тога, што је први руски буквар имао преко 70. листи, онај од 1726. 129., онај од 1727. 72.. а онај од 1734., 88 листа, дочим Рајић рече да је добио кад је пошао у школу „осмолистни букварчић", да видимо, какав је он то букварчић могао тада добити?

Да је између 1734. и 1764. у митрополији карловачкој морало бити више руско славенских буквара, види се из напред описаног славенског буквара од 1764., у ком се у предговору рекло: „Правда что они (т. ј. учитељи) употребляютъ Московскій меншій и Кіевскій болшій бѹкварей".

Ја сам имао у рукама кијевски буквар од 1785., у ком има 27 листи, који је својина српске општинске библиотеке у Осеку, а имам московски од 1759., који има свега само 9 листи, а правог буквара 8., почем се на 9. листу налази „Число церковное" и „Имена просодіамъ".

Како је у Русији требало много примерака буквара, а особито малих, без сумње је мали московски буквар, морао више пути бити прештампаван пре 1759. те како се у њему од речи до речи наводи све оно, што се наводи у Прокоповићевом буквару 1720. и у прештампаном 1726., 1727. и 1734. у Римнику, у букварском делу, вероватно је да су Козачински, Минацки и Крижановски и дали букварчић Рајићу кад је пошао у школу.

За чудо, да и митрополит Стефан Стратимировић не знаде кад су први буквари донесени из Русије и за прештампане букваре 1826., 1727. и 1734., као што се види из његовог писма, писатог 18. Децембра 1801. владици будимском Дијонисију Поповићу, у ком достављајући му за смрт Рајићеву (11. Децембра 1801.), исприча у кратко и живот Рајићев и у ком и ово рече: „Он обученіе пріятъ здѣ (т. ј. у Карловцима) во училищи отъ учителей Славенскыхъ, и Викентіемъ Јоановичемъ (отъ 1726—1741,) поживщими изъ Россіи приведеныхъ; первый бысть, смуже таблу древення воскомастнуя (на ньихже дотолѣ весъ здѣшній народъ изривеннымъ буквамъ худо учашеся;) изъ рукъ изявше типографній малій Букваръ даша". Летопис 50. стр. 51).

Исто писмо Стратимировићево до сад је имало ту ванредну срећу, да је до сада три пута штампано, и то први пут у 50. Летопису, други пут у „Беседи" за 1868., а трећи пут у „Гласу истине" за 1885., а то с тога, што је Стратимировић о смрти Рајићевој циркуларом јавио свима епископима, те у Летопису наведено је као писато Пакрачком Кирилу Живковићу, а у „Гласу истине" као писато Бачком Јовану Јовановићу.

Уредник „Беседе" не знаде, да је напоменуто писмо Стратимировићево штампано већ у Летопису, а уредник „Гласа истине", да је штампано и у Летопису и у „Беседи", те га штампаше као „непознату" грађу.

У Земуну 26. Јула 1888.

Димитрије Руварац.

И ЈОШ НЕШТО О ЖИВОТУ СВ. ЂУРЂА КРАТОВЦА

Г. Ј. К. из Пожаревца, написао је у подлиску „Нашега доба“ бр. 41. о. г. чланак с насловом: „*Св. Ђорђе Кратовац Србин*“, у ком упоређујући живот и страдање св. Ђорђа Кратовца (11 фебруара), што се налази у XXI. Гласнику и у књижици г. М. Ђ. Милићевића „*Ђорђе Кратовац светитељ Србин*“ Београд 1885, са животом и страдањем св. великомученика Георгија новога, пострадавшег од безбожнога цара Селима турског, (26 маја), што се налази у житијама светих, пролозима и великим псалтирима, рече, да он држи поред свег тога, што је нека мала разлика између живота и страдања св. Ђорђа у Гласнику и у црквеним књигама, коју је разлику он у главноме и навео, *да су оба св. Ђорђа једна личност.*

Не знајући поуздано да ли је та његова тврдња основана, стави питање: је ли одиста једна личност, и ако је, онда за што је стављен у Минеју спомен његов 26 маја, а у календарима 11 фебруара, и откуда она разлика о св. Ђорђу у црквеним књигама и у Гласнику?

Пред тим рече: да ли је одавно, и од кад управо овај св. Ђорђе Кратовац ушао у наше календаре и стављен 11. фебруара, не знамо.

А још пред тим рече: овога минејскога св. Ђорђа има у свима црквеним књигама штампаним у Русији, само што не знамо, кад је он први пут код Руса уврштен у

свеце, и кад је он први пут штампан у руским црквеним књигама?

Молим за објашњење — рече г. Ј. К. — на горња питања.

Видећи, да се од читалаца „Нашега доба“ до сада нико не нађе, да г. Ј. К. одговори на горња питања, рад сам ја овде одговорити му на њих.

Св. мученик Георгије нови (Ђурђе Кратовац), који се наводи у нашим календарима 11. фебруара и св. великомученик Георгије нови, пострадавши от безбожнаго царја Селима турскаго, који се наводи у црквеним књигама 26. маја, *у истини су једна и иста личност*, ма да се у опису живота и страдања првога у Гласнику XXI. вели, да је рођен у Кратовцу од оца Димитрија и матере Саре, да је спаљен био у Софији 10. фебруара 7023 (1515) у 18. години свог млађаног живота, а 11. фебруара и. г. у недељу месопусну за време митрополита Панкрацијa сарањен био у цркви мученице Марије, дочим се у црквеним књигама за другога вели, да је рођен у Софији од оца Јована и матере Марије, да је спаљен био у Софији 7022. (1514) у 25. години 26. маја за време митрополита Јеремије и да је сарањен у цркви св. Георгија кападокијског.

А да су они једна и иста личност, ево доказа.

Живот и службу св. Ђурђу Кратовцу написао је поп Пеја (Петар), који је био учитељ и заштитник св. Ђурђу, који се живот и служба данас налази у рукопису, не зна се ко га је, кад и где преписао, под бр. 23. у народној библиотеци у Београду.

Ђуро Даничић у једној својој прелекцији „Службе свецима Србима“, што је изишла у 23. 24. и 25. бр. „Вукових дела“ за 1862, рекао је за исти рукопис: „Осим тога, има и познијих примера, да се и мањим свецима, чим се посветише, одмах и служба састављала. Тако за

св. Ђурђа нввога, којега 1515. спалише Турци у Софији за то, што се није хтео потурчити, којему је спомен 11 фебруара, може се са свим поуздано извести из живота и службе његове, што има у једном рукопису у народној библиотеци у Београду, да му је и службу и живот написао човек, који га је за живота заклањао од Турака, а то беше и као што се у канону сам именује „попъ Пеја“.

Том је прелекцијом Даничићевом српски свет први пут дознао за исти рукопис.

У „*Književnik-у*“ часопису за језик и повјест хрватску и српску и природне знанине, III. г. 1866. на стр. 302—307. у чланку: „Св. Ђурађ Кратовац, мученик XVI вијека“, описао је Даничић исти рукопис, а уједно у кратко навео и најважнија места из живота и страдања Ђурђевог.

Тим је описом српски свет први пут дознао за живот и страдање српског мученика и светитеља Ђурђа Кратовца.

Како се у штампаним црквеним књигама за св. Георгија новога 26 маја вели, да је он био Бугарин, то је од 1862. све до 1873. г. држано, да је св. Ђурђе Кратовац неки светац, за ког се дотле није знало, коме се као што рече г. Стојан Новаковић у својој „Историји српске књижевности“, Београд 1871. на ст. 63. „изгубио спомен (у црквеној години)“, и први је г. В. Јагић у XL. Гласнику у чланку: „*Још нешто о животу св. Ђурђа Кратовца*“ напоменуо, да су св. Ђурђе Кратовац и св. Георгије минејски, једна и иста личност, рекавши: „Вриједно је јоште напоменути, да су два калуђера Митрофан и Прохор, дошавши у XVII. (не у XVII. но у XVI. веку, пошто је арх. Макарије живео у XVI. веку) у Новгород са свете Горе, приповиједали архијепископу Макарију о мучеништву св. Ђурђа Кратовца, а он заповједи некому

јеромонаху Илији, да по његову казивању унесе спомен јужнословенскога мученика у велике минеје. Тај руски животопис знатно је краћи од нашега.“

На крају свога чланка рече Даничић у „Književniku“, „да би добро било штампати и цио живот овога свеца (т. ј. Ђурђа Кратовца) и службу његову“, што даде повода г. Стојану Новаковићу, те у XXI. Гласнику наштампа и једно и друго на стр. 97—157. у чланку: „*Служба и живот св. Ђурђа Кратовца, по рукопису XVI. вијека.*“

Из причања г. Стојановог у том чланку, види се, да је речени рукопис набавио 1858. народној библиотеци Ј. Х. Константинов и да га је нашао у манастиру св. Петра близу Призрена.

Како је Даничић у „Književniku“ на стр. 303. рекао: „а свршетка правога као да нема“, то је г. В. Јагић у поменутом већ XL. Гласнику и чланку, навео не само свршетак живота св. Ђурђа Кратовца и то по тексту, што је пок. Гилфердинг издао у С. Петерсбургу 1864 у II. св. „Лѣтописи занятій археографической комлисіи“ по рукопису писатом 1714. у Сарајеву, но и повећи одломак, који је требало да дође одмах у почетку после 11. реда на стр. 132. Гласника XXI., који одломак да фали не примети ни Даничић ни г. Стојан.

Г. Милан Ђ. Милићевић принео је као повојницу своме унуку Јовану, књижицу с насловом: „*Ђорђе Кратовац, светитељ Србин спаљен у Софији 11. фебруара 1515.*“ Београд 1885., у којој је поред осталог причања, испричао живот и мучење, по причању поп Пејином, а уједно превео на српски и сву службу из XXI. Гласника састављену такође од поп Пеје св. Ђурђу Кратовцу.

Мој брат Иларијон у XLVII. Гласнику у чланку: „*Прилошци к објашњењу извора српске историје*“ исправио је у тексту једно место, које је Даничић про-

читао: „сьтвори се и на Мавродии и вь Дрѣнопии“, г. Стојан: „сьтвори се и нама вь Родии и вь Дрѣнополии“, а Гилфердинг: „и намь вь Родіимѣ и вь Дрѣнопополии“, и то: „сьтвори се на Маврединѣ или Мавродинѣ вь Дрѣнополи.“

Држим, да о св. Ђурђу Кратовцу до сада код нас није више нигде писано.

Е сад да видимо, да ли је св. Ђурђе Кратовац (11. фебруара) и св. Георгије нови (26. маја) једна и иста личност.

Но пре тога, нека ми је допуштено, да оборим тврдњу Даничићеву у поменутој његовој прелекцији: „да су службе српским свецима постале на скоро по смрти оноґа свеца, кога црква прославља“ (Видов-дан“, 1862 бр. 23).

Да та тврдња Даничићева, коју је и г. Стојан Новаковић у својој „Историји српске књижевности“ усвојио, у свему не стоји, види се и из тога, што је службу св. цара Уроша саставио пећски српски патријар Пајсије (1614—1646) (Гласник XXII. стр. 21—23), а св. Стевану Штиљановићу монах оповски Петроније 1675. (Летопис матице српске књ. 117 стр. 109).

А кад сам патријар српски Јован у свом писму од 23. децембра 1608. писатом Емануилу Херцегу Савојском рече: „и свештене памети син његов (Стевана Немање) св Стефан цар (т. ј. првовенчани краљ Стеван), *којег се светлост и чудотворност открила сада, у дане наше* („О пећским патријарсима“ од Иларијона Руварца, Задар 1888. стр. 108.); онда је и служба „преподобнаго оца Симона, бившаго Стефана первовјенчанаго краља сербскаго 24. септемврија“, могла састављена бити тек у XVII. веку.

Да се повратим на св. Ђурђа Кратовца.

Видели смо у чему се разликује живот св. Георгија новога у црквеним књигама, од живота св. Георгија новога (Ђурђа Кратовца), Гласнику XXI., односно у рукопису под бр. 23. у народној библиотеци у Београду.

Па кад се та два описа не слажу, и кад по њима изгледа, да су то две личности, како се онда може тврдити, да су оба та св. Георгија једна личност, запитаће или бар помислиће у себи читаоци ових редака? Како, ево како.

Ма да се у животу св. Георгија (26. маја) као што рекох, вели: да је он рођен у Софији од оца Јована и матере Марије, да је спаљен 26. маја 1514. у 25 години свога живота, а у животу св. Георгија (11. фебруара), да је он рођен у Кратову од оца Димитрија и матере Саре, да је он спаљен 10. фебруара 1515. у 18 години, у оба се подједнако наводи, како је св. Георгије хулио мухамедову веру, како су му Турци све и сва обећавали, да се само потурчи, како су га водили по Софији, мучили, спалили, бацили у ватру цркнуте скотове (псе), како би се кости измешале, те Хришћани не би могли разазнати кости Георгијеве, како су кости бачених скотова (паса) изгореле са свим и у пепео се претвориле, дочим су Георгијеве целе остале, како је ударила страшна киша, пошто су га Турци спалили и како су га Хришћани свечано саранили.

Па који је опис живота и страдања св. Георгија вернији? Ја велим онај, што се налази у народној библиотеци у Београду под бр. 23. и који је наштампан у XXI. Гласнику, јер исти је опис написао, као што рекох, учитељ и заштитник св. Георгија поп Пеја, свештеник Софијски, који је био присутан при мучењу његовом и који је учећи га и при самом мучењу да се држи јуначки, те да не напусти своју веру, могао по најбоље знати место његовог рођења, име његових родитеља, го-

дине његове и годину и дан смрти његове, дочим је по наводу Е. Голубинског у „Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, Болгарской, Сербской и Румынской“ Москва 1871 стр. 666 мучење у прилогу св. Георгија новога написано 1539. „по приказанію арх. новгородскаго (послѣ митр. московскаго) Макарія, монахомъ и пресвитеромъ новгородскаго архіерейскаго дома Иліею со словъ двухъ приходившихъ въ Новгородъ афонскихъ зографскихъ монаховъ“ (Собраніе рукописей Ундольскаго бр. 563).

У Славяно-рускія рукописи В. М. Ундольскаго, Москва 1870. на стр. 425 под бр. 563. у „Сборникъ, полууставъ крупный XVI. в. на 654, въ листъ“ на л. 640 налази се: „мая 26 мученіе Георгія Болгарскаго. Нач.: Иже апостольстіи намѣсьницы суть и пріемницы дару и силѣ, пастуси же и учители.“ Написано монахомъ Иліею въ 1539. г. Строева указ. § 103, Царск. Н. 411. л. 219., а на стр. 223—5. бр. 297. „Георгія, муч. Болгарскаго, жит. полууст. XVII. в. на 15 л. въ листъ.

Л. 1: „Мѣс. Маія въ 26. день, мученіе св. и славнаго великомученика Георгія Новаго иже въ Средцѣ градѣ Болгарскомъ мучившагося. Нач.: „Иже апостольстіи намѣстницы суть и пріемницы дару и силѣ, пастуси же и учители освящающе, даръ св. Духа пріемше“.

Сочинитель іером. Илія, в' предисловіи, л. 1 обор. говоритъ о Макаріи и его великихъ четіихъ минеяхъ. „Надѣюся на св. велм. Георгія молитвы и мучениколюбца святителя Макарія, иже и во иныхъ добродѣтелѣхъ многихъ мужа совершена, и въ мѣрѣ возраста исполненія Христова пришедша. Изрядно же бѣ дѣло его день и нощъ, яко пчелѣ сладость отвсюду приносити, поискати святыхъ житія, иже не предъ многими лѣты бывшихъ, и св. мученихъ иже за Христа кровь свою проліявшихъ. И млози отъ святыхъ забвенію предани быша, яко и солнцу свѣ-

тозарному мракомъ помрачающу ся, и на вселенную не свѣтащу, и яко звѣздамъ небеснымъ на высотѣ облакомъ покрываемомъ, и яко злату и бисеру и каменію многодѣпному перстію и прахомъ погребену. Сихъ у то святитель подъ спудомъ не скрываетъ; но на свѣщницѣ добродѣтелей возлагаетъ, яко и выше рѣхомъ.

Что же къ симъ? Въ царство благоч. и христолюб. в. К. Јоанна Вас. (Васиљевић IV. Грозни) самодержца всея вел, Россіи, тогда правящу кормина церковная въ Вел. Новѣградѣ святѣйшему арх. Макарію, къ сему пріидоша въ Вел. Новградъ отъ св. горы Афонскія, отъ мон. св. велм. Христова Георгія иже отъ Кападокіи, глаголемаго Протія, два мниха, єдинъ пресвитеръ самомъ именемъ Митрофанъ, а другій Прохоръ. Арх. сихъ любовнѣ пріятъ якоже обычай имяше странныхъ пріимати, и повтихъ, и нача ихъ вопрошати: како стоитъ Христіянство и не велика ли нужда отъ поганыхъ? Они же многа съказаша безбожныхъ оныхъ и сквѣрныхъ Срацынъ насилія и гоненія на Христіяны, и повѣдаша о подвизѣхъ и мученіи сл. муч. Георгія Новаго. Арх. не восхити отъ устъ яко нѣкоторую пищу сладкую, и повелѣ мнѣ преписати страданіе мученика и подвизи, колику мощно; азъ же преписахъ.“

Л. 15 „Мученъ же бысть св. славный муч. Георгіи (якоже выше рѣхомъ) въ Средцѣ градѣ Болгарьскомъ, лѣта седмь тысящъ двадесять втораго (1514.) индикта во вторый мѣс. маія въ 26. день. Написано же бысть мученіе его и подвизи въ вел. Новѣградѣ велікія Россіи, благословеніемъ и повелѣніемъ святьйшаго арх. Макарія богоспасаемыхъ градовъ Вел. Новограде и Пскова, лѣта 7047. (1539.). А писалъ смиренный мнихъ и пресвитеръ Илія, церкви преп. Евѳимія великаго, иже внутрь дому арх. Вел. Новограда.“

Да је поп Пејо био у стању вершије написати живот и страдање св. Георгија (Ђорђа Кратовца), пошто

је он њега, као што рекох, не само лично познавао, но и учитељ му био и присутан био за цело време његовог мучења и старао се за његову сарану, од св.-горских калуђера Митрофана и Прохора, који су без сумње били Бугари и који су тек из чувења могли дознати за његов живот и страдање, о томе не може бити сумње

А да се на причање попа Пејина можемо ослонити доказ је и то, што је по његовом причању била недеља месопусна, кад је св. Георгије сарањен. 11. фебруара 1515. била је у истини недеља сиропусна, пошто је те године Ускрс био 8 априла.

И Голубински је св. Георгија новог (Ђурђа Кратовца) уврстио међу бугарске светитеље.

Архимандрит Сергије у „Полный мѣсацословь Востока“, Москва 1875. I томъ, наводи два св. Георгија нова, и за онога под 26. мајем вели да је био бугарски мученик, а за онога под 11, фебруаром српски.

Архијепископ черниговски Филарет у „Святые южныхъ Славянъ“, Чернигов 1865. I томъ, сматра св. Георгија новог (Ђурђа Кратовца) за српског мученика, а за таког га сматра и Петар Соловјев, свештеник у „Христіянскіе мученики на востокѣ“, 1861, рекавши за њега да је био „Сербъ.“

Да је св. Георгије нови (Ђурђе Кратовац) био Србин види се и отуда, што је он рођен у Кратову, које лежи у Старој Србији и што попа Пеја у сједалну по полијелеју за њега рече: „Благочьстивыхь родителѣй сы отрасль, прозѣбьль ѥси оть корѣнѣ срьбьскаго и доухомь свѣтыимь водимь оставиль ѥси отьчьство и сьродникы, иже вь Кратовѣ, пришьль ѥси кь градоу Сарьдакискомоу.“

Архимандрит Филарет у поменутом „Святые южныхъ Славянъ“, паштампао је под 11. фебруаром живот и страдање св. Георгија новог (Ђурђа Кратовца), у ком се *оно исто* вели, што се вели и у штампаном у XXI Гласнику.

с том јединoм само разликом, што се у њему вели, да је тело св. Георгија сарањено било у цркви св. Георгија у Софији, као што се вели и у црквеним књигама, дочим се у XXI Гласнику вели да је сарањено у цркви мученице Марије.

У примедби је Филарет рекао: „Страданіе св. Георгија, описанное очевидцемъ на сербскомъ языкѣ, изд. въ лѣтоп. археогр. ком. СПБ. 1864. переведенное на греч. языкъ, сь променами. въ нов. мартіологѣ, печ. въ Венеціи 1799. Сокращенное описаніе въ прологѣ и четь-мин. 26. мая.“

Филарет је по издатом Гилфердингом 1864. у „Лѣтописи занятій археографической комисіи“, рукопису писатом 1714. у Сарајеву, написао живот и страдање св. Георгија новог (Ђурђа Кратовца).

Да ли је за исти рукопис, који се данашњим даном налази у Русији и који је у свему раван штампаном животу у XXI Гласнику, знао и поменути Соловјев, који је у свом: „Христіянскіе мученики на востокѣ“ 1861. ставио спомен св. Георгија новог 11. фебруара, не знам, пошто не могох доћи до исте књиге.

Наши студенти у Русији треба да завире у исто Соловјево дело, те да обелодане, што је у њему Соловјев за св. Георгија рекао, и на који се извор позвао рекавши за њега да је „Сербъ.“

На питање, откуда да се у штампаним руским црквеним књигама вели, да је св. Георгије нови страдао 26. маја, дочим се у штампаном животу у XXI Гласнику, Филаретовим „Святые южныхъ Славянъ“ и Соловјевим „Христіянскіе мученики на востокѣ“ вели, да је страдао 10. односно 11. фебруара, одговарам да је разлика у дану страдања св. Георгија потекла, као што рекох, отуда, што су св.-горски монаси Митрофан и Прохор архијепископу Макарију рекли, да је св. Георгије умрьо 26.

маја, дочим је он по причању поп Пејином умрьо 10. фебруара а 11. сарањен, и на основу првог причања ушло је у црквене књиге и синаксаре, да је св. Георгије умрьо 26. маја.

На ком је основу арх. Филарет у опису живота и страдања св. Георгија новог на поменутом месту на 9 стр. у примедби под 4. рекао, да се у рукопису налази под бр. 563. у Царскога служба св. Георгију новом мученику 26. маја *као на дан кад су пренете св. моћи његове*, то не знам.

Из тог би се рукописа могло не само увидети, да ли је иста служба онаква каква је у данашњим штампаним руским минејима под 26. мајем, или друкчија, *но и куд су и кад су пренете моћи св. Георгија новог с оног места у Софији, где су положене биле.*

Да неће бити, да су оне пренете у Кратово, место рођења св. Георгија, јер г. Милићевић у поменутој својој књижици рече, да у цркви св. Јована Златоуста у Кратову има велика лепа икона св. Ђурђа Кратовца (стр. 8).

По причању Виктора Григоровића у „Очеркъ путешествія по европейской Турціи", Москва 1877. на стр. 135, у Софији било је $184^{4}|_{5}$, кад је он путовао по Турској, 8 цркава, од којих је једна била посвећена пречистој дјеви Марији, и из његовог причања не види се, да су се у Софији налазиле мошти св. Георгија, што би зацело навео да су се налазиле, као што је напоменуо за мошти св. Милутина краља српског. Некадашњи храм св. Георгија претворен је временом у Ђул-џамију.

Или да није арх. Филарет само онако рекао, да је речена служба 26 маја св. Георгију новом састављена у спомен преноса моштију св. Георгија, не знајући друкчије растумачити што није наведена под 11. фебруаром, као на дан његове саране.

Ја пре држим да ће ово друго бити истина.

За то нека наши студенти у Русији завире и у речени рукопис службе, те нека обелодане шта се у њему налази.

Не могу пропустити, а да овде не наведем, шта је архимандрит Сергије у поменутом свом месецослову, II к., на стр. 149. (замѣтки) о св. Георгију новом рекао: „26. май св. муч. Георгій новый. Св. Георгіе рано сдѣлался извѣстенъ въ Псковѣ и Новгородѣ. Въ одномъ сборникѣ (Рум. Муз. Н. 364. и 412.) говорится, что мученіе его и подвиги его написаны въ Псковѣ, по благословенію и повелѣнію арх. Макарія, въ 1539. г. іеромонахом Иліею. Канонъ ему написанъ Василіемъ безъ сомнѣнія, пресвитеромъ современникомъ арх. Макарія, писателемъ канона Ефросину и житія его (Описъ рук. Рум. музея стр. 596).“

Нека студенти наши у Русији загледе и у наведене овде зборнике, те нека обелодане, шта се у њима о св. Георгију новом вели, и да ли је канон св. Георгија новог раван ономе канону у данашњим штампаним минејима.

Нека исти завире и у мнеј, који се наводи у „Каталогъ славяно-рускихъ рукописей, пріобрѣтенныхъ московскимъ публичнимъ и Румянцевскимъ музеями, въ 1868. послѣ Д. В. Пискарева“, Москва 1871., под бр. 122. стр. 25. под насловом: „Минея четья сь 23. Ноября по 29. Декабря и на избранные дни генв. февр. марта, мая и т. д, полууст. XVI. и XVII. в. л. 432.“, у ком се на л. 405. налази: „мученіе Георгія Болгарскаго“, а под бр. 148. стр. 33.: „Сборникъ житій святыхъ, повѣстей и поученій; въ 65. главахъ, скороп. полов. XVIII. в.“, у ком се на 77. л. налази: „Житіе Георгія Болгарскаго“ (отривокъ т ј. одломак); те нека обелодане, шта се и у њима вели за св. Георгија новог.

Ја држим, да ће живот и страдање светога Георгија новог бити у њима онакви исти, као што се налазе

у зборнику Ундољскога музеја под бр. 297. и 563. и Царскога под бр. 411.

Св. Георгије нови по причању архимандрита Сергија у поменутом његовом месецослову I. књ. стр. 194., први пут наводи се међу свецима у штампаном 1639.; „Славянскія святця“.

Служба св. Георгију новом, налази се у минеју Макаријевом од 1621. и 1639.(у поменутом месецослову II књ. стр. 138.).

Наши студенти у Русији нека загледе и у те минеје Макаријеве, те нека обелодане, под којим се даном она наводи и каква је, т. ј. да ли је равна служби која се налази под 26. мајем у данашњим штампаним минејима.

Ма да је, како видесмо, св. Георгију новом још у XVI. веку презвитер Василије, сувременик митрополита Макарија, написао канон, а живот и страдање његово 1539. у Пскову јеромонах Илија на заповест Макаријеву, а по причању св. горских монаха Митрофана и Прохора, ипак он није могао пре проглашен бити за светитеља, но на сабору московском или 1547., на ком је 20 нових и то већином руских светитеља канонизирано, или 1549. на ком их је 18 канонизирано.

Но пре ће бити, да је на оном од 1549., на њему главна особа био митр. московски Макарије, а он је знао за св. Георгија новог. *Свакако св. Георгије нови (Ђурђе Кратовац) није доцније но 1549. припознат од руске цркве за православног светитеља.*

Докле је он могао од 1539. припознаван и припознат бити само у Новгороду и Пскову за православног светитеља, он је од 1549. био стављен међу остале светитеље православне у руској цркви, откуда је доцније прешао и у српску и у бугарску, а од 1799. и у грчку цркву.

Наши студенти у Русији нека загледе у дотичне списе речених сабора, те нека обелодане, да ли је на њима и то на ком св. Георгије нови канонизиран.

Живот св. Георгија новог и његовог страдања ушао је први пут у штампани пролог 1642., дочим у првом издању пролога од 1641. није стављен био. (Сергијев месецослов I. к. стр. 287.).

Пре но што завршим, да одговорим г. J. K. још и на ово његово питање: кад је управо св. Георгије нови (Ђурђе Кратовац) ушао у наше календаре и стављен под 11. Фебруаром.

На то питање у стању сам му са свим тачно одговорити.

Све док 1862. није Даничић објавио за живот и служау св. Ђурђа Кратовца, није се, као што рекох, у Српству ништа знало за њега.

Како у најстаријим српским штампаним црквеним књигама у XVI. в. у Млецима, Београду, Мркшиној цркви, Милешеву, тако исто и у Србљаку, штампаном први пут 1761. у Римнику у Влашкој, а доцније прештампаном у Русији, Млецима, не налази се св. Ђурђе Кратовац међу свецима.

Па ни у штампаном 1861. у Београду, Србљаку не наводи се он међу српским свецима.

Не налази си он ни у штампаним српским календарима 1767. 1771. 1776. и доцније све до 1868. *и тек је у „Омладинском српском календару за 1868.“, штампаном у Београду, стављен први пут под 11. фебруарм као српски светац,* и од то доба уврштује се редовно у српске календаре.

* * *

Из напред реченога видесмо, како је и кад је св. Георгије нови (Ђурђе Кратовац) уврштен у Русији међу

светитеље православне цркве, и кад о свему томе мало зрелије размислимо, морамо се заиста чудити, што ми светкујући 26. Маја спомен св. Георгија новог, и не знадосмо, да тај св. Георгије нови, *није нико други, но Србин св. Ђурђе Кратовац.*

Да ли се кад служила где она служба св. Ђурђу Кратовцу, што је поп Пеја саставио, не зна се, као што се не зна ни то, да ли се данас још где налази у рукопису иста служба, осим оне, која се под бр. 23. налази у народној библиотеци у Београду, с ког је рукописа, као што рекох наштампана у XXI. Гласнику.

У поменутом „Очеркъ путешествія по европейской Турціи", Москва 1877. Виктора Григоровића, наводи се на стр. 30. како је Григоровић на свом путу у Хилендару нашао на један рукопис, који је навео под бр. 19., у ком се налази служба 30. Октобра Стевану краљу, Стевану Дечанском и житије његово од Григорија (Цамблака) игумана Дечанског, и „Житіе Георгіа новаго мученика 11. Февраля".

Где је сада исти рукопис, Бог зна!

А на стр. 128. прича Григоровић, како је нашао у манастиру св. Јована Рилског на иконостасу, који је тек 1830. могао бити насликан, пошто је те године исти манастир последњи пут горео, међу осталим сликама српско-бугарских царева, краљева, патријараха и архијепископа и на слику св. Георгија Софијског.

Слика „св. Геѡргія иже пострада в' Булгаріи Ѿ Селима", налази се на стр. 52. у среди између слике св. Параскеве и св. матере Ангелине у „*Стематографији*" Христифора Жефаровића 1741., те како се у истој Стематографији налазе скоро све оне слике, што се налазе у манастиру св. Јована Рилског, нема сумње, да је иконостас у њему рађен по Стематографији Жефаровићевој

Св. Георгије, у истој Стематографији, насликан је као голобради младић (за цело је жефаровић знао за поп Нејин опис живота и страдања св. Ђурђа Кратовца, кад га је насликао као голобрада младића, јер по опису у штампаним црквеним књигама, не би га могао *онако* млада насликати), у десној руци држи крст, а у левој гранчицу. Заогрнут је у подужи плашт, а на телу има хаљину као набрану кошуљу с дугачким рукавима, опасан средом појасом, који се не види, јер је горњи део мало извучен, те заклонио појас. Хаљина је дугачка до половине бутина. На ногама има узане чакшире, које су турене у узане, горе оперважене, чизме.

И г. Милићевић у својој поменутој књижици на стр. 95. прича, како су за његовог детињства, неки људи из Турске доносили у Београд и продавали икконе св. Георгија новога. Иконе — рече — за наше очи, одиста беху нешто ново. На њима је светац живописан у бељој набраној кошуљи (фистану), а на глави је имао црвен фес, с дугачком свиленом кићанком.

Без сумње су те иконице снимљене биле са слике, што је у манастиру св. Јована Рилског, само су му на главу метнули фес с кићанком и хаљину (кошуљу, фистан) продужили до земље.

Како данашњим даном, хвала милостивом Богу, Србија има више својих конзула у Старој Србији, то би иста господа учинила роду глас, ако распитају и разгледе, да ли се где очувао, до данас, спомен св. Ђурђа Кратовца код нашег народа у Старој Србији, да ли има где каквих рукописа о њему, те ако они то ураде и обелодане све оно што о њему дознаду, а тако исто, ако и наши студенти, у Русији, тачно изврше оно, на што сам их упозорио, моћи ће се тек тада, тачна слика о св. Георгију новом (Ђурђу Кратовцу), српском светитељу написати.

Дотле пак задовољите се читаоци ових редака и са овом мојом сликом, из које, ако нисте баш све дознали о св. Ђурђу Кратовцу, што би могли сазнати, да сам ја у друкчијем положају, те да сам могао банути у Русију, стару Србију и Хиландар, и разгледати својим очима све оно што би требало разгледати, оно сте из ње ипак нешто више сазнали, но што сте до сада о њему знали.

А ти св. Ђурђе Кратовче опрости нам, што за толико дуго времена не знадосмо за тебе и твоје мучење за веру Христову, јер томе несмо ми криви, но удес нашег народа, који је од истих Турака, од којих си и ти страдао, све до скоро, а један део, и то баш онај у твојој отаџбини и у твом родном месту, и дан данас страда, те запевајмо заједно са поп Пејом: „Слава давьшемоу ти крѣпость, слава вѣнчавьшемоу те, слава даровавьшому мощемь твоимь благоухание и цѣльбы всѣмь“.

А хвала и теби честити Србине брате поп Пејо, који *онако* дивно описа живот и страдање св. Ђурђа Кратовца, коме исти у првом реду има захвалити, што је уврштен међу православне светитеље, јер ти га не само бодраше да не клоне духом, но да трпљиво за веру Христову поднесе све оне муке, којима га безбожни Турци 10. Фебруара 1515. мучише, који му и *онако* дивну службу састави.

Хвала ти поп Пејо и на томе, што од толико хиљада Србаља, који и пре и после страдаше за веру Христову, ти нам бар једног Србина Ђурђа Кратовца уврсти међу свете мученике.

Из исте твоје службе, поп Пејо, уверисмо се, да се с њом не може сравнити, скоро, ни једна служба српским свецима у штампаном Србљаку.

Онако узвишених мисли, *онаког* заноса за хришћанску веру, *окаке* љубави спрам светитеља или мученика, ком се саставља служба, мало је наћи у свих 12

великих минеја православне цркве, у којима се налазе службе мученицима, и светитељима не само од руских но и од како припознатих грчких црквених писаца, а камо ли у нашем Србљаку, у ком су службе српским свецима састављене већином при крају XVII. в. када као што рече г. Стојан Новаковић: „наука у српским земљама није никад горе стајала но око 1700. (Гласник XXI. стр. 98.).

При читању службе поп Пејине св. Ђурђу Кратовцу, бива човеку све јасније, откуд *онако* узвишене мисли у списима св. Василија великога, Григорија богослова и Јована златоустога. Без истинског одушевљења за науку Христову, не може се ништа узвишено ни написати у хриштанској књижевности. Истинито одушевљење и убеђење поп Пејино за науку Христову, дало му је снаге и полета, те је у стању био, *онако* дивну службу саставити св. Ђурђу Кратовцу.

При првом прештампавању Србљака, што би требало пре учинити, и за који би посао требало изабрати посебан одбор од књижевника, који се разумеју у том послу, те би смо у стању били исправити све оне погрешке, што се у досадашњим изданима налазе, требало би уврстити и речену, поп Пејину, службу св. Ђурђу Кратовцу.

Иста је служба са свим друкчија и потпунија од оне службе, што се под 26. Мајем налази у штампаним минејима, и ова последња не може се ни у ком погледу с њом мерити.

У данашњим штампаним минејима, у Русији, налазе се само три службе Србима свецима, и то св. Сави, св. Арсенију 28. Октобра и св. Георгију новом (истина у њима се вели бугарски, но као што видесмо српском светитељу) 26. Маја.

У Земуну 10. Јула 1889.

Димитрије Руварац.

КАКО СЕ ГОДИНЕ 1871 У ПРИЗРЕНУ ОСНОВАО ТУРСКО-СРПСКИ ЛИСТ „ПРИЗРЕН“

Из бележака Т. П. Станковића

Године 1871-ве, за време Валије Призренског Вилајета Сафет-паше, би решено, да се отпочне издавати један званичан вилајетски орган, под називом „Призрен“, који би поред турског текста, био штампан с друге стране и српским. С тога је Сафет-паша тражио једно лице које ће турски текст преводити на српски језик, и уједно уређивати га. На предлог неколицине призренских Срба, Сафет-паша сагласи се, да за тај посао узме Тодора П. Станковића, из Ниша. Тога ради Сафет је преко мутесарифа нишког позвао Станковића, и одредио му за тај рад плату од 800 гроша месечно. Кад је тадањи мутесариф нишки Абдураман-паша, добио горње наређење од Валије, одмах је одговорио: да Т. Станковић није способан за тај посао, па је у исто време препоручио на место њега неког Бугарина из Рушчука (чини ми се да се звао Јованча). А кад је овај предлог нишког паше Сафет-паша показао призренским Србима, ови му одговорише, да никако не треба позивати за уредника и преводиоца човека из Рушчука, пошто ће он, са свим природно, тај лист преводити с турског на бугарски језик. Пошто пак бугарским језиком у целом пространом Призренском Вилајету нити ко говори, нити га разуме, те нема смисла ни издавати

га тим језиком, — то су из тог разлога, Призренци поново замолили Сафет-пашу, да узме за преводиоца Станковића. Тек сам много доцније сазнао, да, у колико су сами Призренци дејствовали да се за уредника не доведе Бугарин, но Станковић, у толико више дејствовао је тадањи руски конзул, у Призрену, г. Јастребов.

Кад је Абдураман-паша нишки и по други пут добио телеграфско наређење да одмах упути Станковића у Призрен, он је тада дозвао Станковића, и саопштио му како га Валија Призренски позива „на неко звање у штампарији Призренског Вилајета“ с платом од 400 гроша месечно (ону другу половину прећутао је), и одмах га је саветовао, да се ни пошто не прими те дужности, јер је Призрен рђаво и опасно место, а и плата је веома мала.

Овим наговарањем Абдураман-паша хтео је да успе да се Станковић не прими, само да би он могао позвати свога пријатеља Јованчу, из Рушчука. Но Станковић изјави да пристаје да иде у Призрен, и прими понуђену му дужност, по што тамо има и фамилије. И поред тога Абдураман-паша га је поново одвраћао, и саветовао да се окани своје намере, али Станковић остаде при својој одлуци, и 5 јуна 1871 године стиже у Призрен. Кад је дошао тамо, штампарија вилајетска не беше још отворена; турска слова беху стигла из Цариграда, а за српска слова беше отишао у Београд пок. Илија Ставрић, доцнији ректор призренске богословије (Илија Ставрић беше назначен за уредника „Призрена“, а Станковић за преводника с турског на српски језик.)

И тако почетком августа исте године почео је „Призрен“ и изилазити на оба језика: турском и српском.

Те јесени поплава беше учинила огромне штете у нишком мутесарифлуку, и још по другим местима у Призренском Вилајету, те је тако Сафет-паша био принуђен да лично пропутује сав подручни му вилајет и изда по-

требне наредбе. Полазећи на пут по вилајету, понео је собом и неколико бројева „Призрена“, који је, како рекосмо, почео скоро излазити. Кад је Сафет-паша дошао у Ниш, он је између осталога упитао прве нишке грађане, а именом баш Мику Адамушевића: да ли могу да читају, и разумеју оно што пише „Призрен“? На то му Мика и сви остали одговоре, да је то њихов језик, којим говоре и којим су их матере научиле, зато га потпуно и разумеју.

Сафет-паша је тада продужио пут по своме валилуку, и свуда је добио од хришћана благодарност, што званични лист валилука излази на њиховом језику. Он је прошао том приликом Пирот, Лесковац, Врању, за тим је обишао цео садањи (а и тадашњи) скопљански мутесарифлук, који сачињавају: Куманово, Кратово, Штип, Радовиште, Кочање, Криворечка Паланка и др., и дошао је у Скопље. Ту му дођоше у конак да га добродошлицом поздраве неколико хришћана мештана, међу којима беше некакав Тодорча, ћурчија. Поред осталог разговора, Сафет-паша се хваљаше, како ће сваког дана бити све боље у његовом вилајету, а између већ постигнутих успеха на побољшању стања, он рече да је и то, што је покренуо лист „Призрен“. Тодорча ћурчија био је потплаћен бугарском пропагандом, и за 150 турских лира беше се одрекао своје српске народности, и примио бугаризам. Због тога он и одговори Сафет-паши, да је то добро учинио што је покренуо у Призрену лист, али је рђаво што га, — вели — ми не разумемо, јер није на бугарском језику. Видевши паша дрскост Тодорчину, сети се да су то бугарски плаћеници, па одмах нареди људима својим да нађу једног хришћанина, првога кога сретну на улици, само да је писмен и родом Скопљанац, а Тодорчу и његове другове задржао је и даље код себе у конаку. Није ни десетак минута протекло, а пашини људи

доведоше преда њ' једнога човека Скопљанца. Паша га одмах упита: које је вере и које народности? Овај одговори да је рисјанин (хришћанин). Паша му поднесе тада један број „Призрена“, ослободи га да седне, и умоли га да прочита један чланчић српскога текста, и да му по том преведе на турски, и објасни му шта је прочитао. Паша је контролисао превод помоћу истог чланчића на турском језику. Скопљанац је прочитао, и на турском језику казао је паши шта је прочитао. Паша га задржи да остане и даље међу осталим мештанима, који дођоше са Тодорчом. Паша тада упита Тодорчу и остале, да ли је тај Скопљанац одавде, и да ли га познају. Сви одговорише да је старином из Скопља, да је једне вере и народности с њима, а једном од истих и комшија. Пошто је то чуо, Сафет-паша извуче из своје торбе бугарски лист „Дунав“ који је тада излазио у Рушчуку, и био званични орган Дунавског Вилајета, и даде га Тодорчи, показав му прстом извесно место да га прочита, објасни му, и преведе на турски што је прочитао. Тодорча узе „Дунав“, поче да га чита, узврда се, и после приличног муцања, није могао да разуме шта је читао и да паши преведе. Сафет је онда свима редом Тодорчиним друговима подносио, и ниједан није могао да објасни паши онај чланчић из „Дунава“. Сафет се тада јако наљутио и почео је грдити Тодорчу пред свима: — „Ти си неваљао човек, ти си прави музевир“ (интригант). Тако се паша осуо на Тодорчу, да је овај са својим друговима устао и отишао без збогом. Како је за време ове сцене био присутан и скопљански мутесариф, то је паша у присуству Тодорчином и свих осталих наредио мутесарифу да обрати строгу пажњу на понашање и рад Тодорчин, јер, вели, сад се уверих да је то рђав човек!

Кад се Сафет-паша с овога пута у Призрен вратио, одмах је дозвао Т. Станковића, и рекао му је, како

се уверио, да у целоме вилајету хришћани говоре оним истим језиком, којим се „Призрен“ штампао. Но, после неколико дана и „Дунав“ је донео један грозан чланак против преводника и уредника „Призрена“, напомињући, да преводилац нити преводи правилно с турскога, нити пак употребљава језик који се говори у Призренском Вилајету, но «разиграва си руката» онако како су његова уверења, и како је добро по Србију и Српство, јер он — преводилац — и није ништа друго но српски агент!

Кад је то изашло у «Дунаву», Сафет-паша позове себи Станковића, и Ставрића, и показа им тај број «Дунава», који је против њих писао, али је у исто време рекао, да он зна, да то није истина, и за то не треба на то ништа ни одговарати, као ни то, да је уверен да су то неки Бугари из пакости и мржње учинили.

Према свему видећи бугарски екзарх и сви пропагандисти бугарски да им неће испасти за руком да Србе у скопљанском санџаку побугаре, док је Сафет-паша у Призрену, они најозбиљније прегоше, не жалећи ніка-квих жртава, и доиста најзад успеше, те Сафет-паша буде премештен, а на његово место дође највећи бугарски пријатељ, чувени бугарофил Абдураман-паша, дотадањи нишки мутесариф.

Чим је Абдураман-паша стигао у Призрен, одмах је почео да излива своју мржњу над штампаријом и уредницима вилајетског листа. У то време беше раздор између Срба и неколико поцинцарених, а сада погрчених Срба, због цркве Св. Спаса, коју цинцараши хтедоше срушити, уништити ту старину српску, те подићи нову, управо срушити Св. Спаса, и подићи нову цркву. Поводом тога Абдураман-паша донео је у „Призрену“ један чланак о тој распри, и саопштавајући тај раздор, на једном месту, где је требало да дође «овдашњи Срби» он је написао: «Овдашњи Бугари». Но Ставрић и Стан-

ковић преводећи с турскога тај став, место да преведу како је било у турском оригиналу: «Овдашњи Бугари», изменише и преведоше то са: „Овдашњи Срби“ Видев то сутра дан, Абдураман-паша, позове их обојицу преда се у конак, и почне их грдити, а Станковићу је још претио, да ће га послати у Анадол, или у Видин у заточење, ако и даље буду у листу спомињали име: Србин.

Станковић му тада примети да овде нема Бугара, но да су само Срби, који су верни цару. — Није истина — викну Абдураман-паша, овде нема Срба но Бугара. Станковић му одговори, да не би било лепо, шта више да би била и срамота, да један званичан орган вилајета не зна какве народности има у своме вилајету. — Срби су тамо у Србији, од Ниша, од границе, а овде их нема — рече набусито паша. — Молим вас, рече Станковић — да ми ово објасните: кад би Султан покорио и повратио од Србије Алексинац и Параћин, шта би онда били они људи који би дошли под нашу управу? — Наравно да би онда то били Бугари — рече Абдураман-паша, и тако се изјави да он под именом Бугара разуме рају, дакле онај елеменат који је покорен и понижен.

Тада му Станковић рече, да Њ. В. Султан има за своје верне поданике не само Бугаре, но и Срба, Грка, Цинцара и других народности, који су му исто тако верни као и Турци, па им не треба украћивати да се својим именом зову, и својим матерњим језиком пишу.

Изгледа да је овако објашњење нешто ублажило опаког пашу, али је он остао ипак при својој наредби, да се у будуће не сме спомињати у листу српско, већ бугарско име, кад буде речи о вилајетским хришћанима.

Али он није на томе зауставио своју мржњу према овој двојици Срба, но је тражио згодну прилику да их се отараси, те да за уредника доведе кога Бугарина. Ну, како га је руски конзул г. Јастребов мрзио, то је по

свој прилици вероватно, да је његовом иницијативом и премештен из Призрена, и што је веома значајно, као бугарофил добије за Валију у Рушчуку! На његово место дошао је за призренског Валију Хусни-паша, који је био честит и справедљив, те је за његово време било у Валилуку свуда мирно, и у реду. С руским консулом стајао је у добрим, пријатељским односима. Кад је једном приликом Хусни-паша дошао у штампарију, он упита тада Станковића, који је то језик, којим се лист, поред турског, штампа. Овај му одговори да је то српски језик. — Врло добро — рече Хусни-паша — тако и треба да буде, овде су само царски Срби. И тада је почео да говори са доста познавања о прошлости и историји српскога народа. Био је доста образован, а грчки је говорио као прави Грк.

Доцније, по предлогу Абдураман-паше, укинут је Призренски Валилук, и из Призрена у Битољ премештен, само да се угоди бугарским смеровима да нишки санџак дође под Дунавски Вилајет, а тако исто и Прокупље, Лесковац, Врање, те да би се и у овим местима могло барем покушати побугаравање.

-•-+-•-

ЏОН ХАУАРД.

— ЈЕДАН АПОСТОЛ XVIII СТОЛЕЋА —

„Then in stead of our present prisons which find or make men guilty, which inclose wretches for the commission of one crime aud return them, if returned alive, fitted for the perpetration of thoutands, — we should see... places of penitence and solitude, where the accused might be attended by such as could give them repentance if guilty or new motives to virtue, if innocent,"

Goldsmith O. Vicar of Wakefield. XXVII.

„La justice est coupable alors qu'elle est cruelle.
Ton ame le connut ce noble et tendre zèle
Howard! dont le nom seul console les prisons.
— — — — — — — — — — —
Par lui l'homme s'elève audessus de lui-même.

J. Delille (Oeuvres, 4 изд. Paris 1837. стр. 78.)

„Опомињите се сужања, као да сте с њима свезани; оних, којима се неправда чини, као да сте и сами у тијелу."

Апостол Павле: Јеврејима посл. XIII. 3.

Има људи, који су толико учинили за род људски, чији је утицај на човечанство био од толиког значаја, да више и не припадају једноме, већ општој породици свих просвећених народа. Њихов је број врло мали, јер је врло тешко и врло је редак случај, да се у једноме лицу сједине све особине, које човека чине великим, и да се тим особинама придруже још и погодбе, под којима се величина може успешно развијати и усавршавати. Али и сами неколики велики људи могли би се у

нашем роду поделити у две групе: једни су велики научари и мислиоци, богате ум људски и облагорођавају човечије срце, као што су: Платон, Аристотело, Виргил, Данте, Микел Анцело, Шекспир, Монтескије, Гете, Волтер, Русо и други; други су велики раденици, поред тога што су велики мислиоци и племенити људи; одушевљени великим идејама, које их покрећу, а чији су они врло често и творци, они животом својим печате своја велика дела, да их боље човечанству очувају; после Сократа и витлејемског богочовека и његових апостола овамо би дошли Гилилео Галилеји, Ђордано Бруно, Христоф Колумбо, Франклин и Џон Хауард.

Ако су се читаоци „Годишњице" користили свим оним, чиме је, племенитошћу неумрлог Николе Чупића, обогаћена за последњих двадесет година наша сиромашна књижевност, онда су они имали згодну прилику, да се у њој, а нарочито у г. Милићевићевим „Животима и делима великих људи" упознају са свима овим светским великанима, којима се човечанство поноси. Једини је Џон Хауард, који по нашем скромном мишљењу стоји на истој нози с најодабранијим светским првацима, а о коме код нас још није било говора. Редови што иду показаће мислим најјасније, коликих је и каквих услуга овај човек учинио роду људском, па према томе и нама, и колико је његов живот у добру светао.

У Матијевом јеванђељу (XXV. 36) стоји: „Го бијах, и одјенусте ме; болестан бијах и обиђосте ме; *у тамници бијах, и дођосте к мени.*" Последник Христов овде врло прецизно и кратко дефинише врлине људске и упућује нас, како да се понашамо према ближњима нашим. Али се по реду ових јеванђелских речи види јасно и поредак у развићу алтруистичких човекових осећаја, нарочито у њиховој интензивности и јачини. Јер, док су заповести:

гладнога нахранити, жедног напојити, нагог оденути, јасне за свакога још у првим почецима хришћанства, а сигурно и пре овога; докле је помоћ у болести исто тако дужност, која прати хришћанство још од првих почетака његовог развијања, дотле је брига за становнике тамница производ виших и савршенијих социјалних и моралних појмова, који су се уз хришћанство постепено развијали, који се данас у велико развијају, али који још нису доспели до свога савршенства. И доиста, проповедници су хришћанства радили још у прво време на облагорођавању срца и духа човечијег, и још у прво време ми их видимо, где се труде око тога, да улију и развију код својих верних дарежљивост према оскуднима, нарочито према кљастим и убогим. У даљем развијању те мисли и тих тежања дошла је установа болница, које су најпре подизане уз цркве и манастире, а тек доцније одељито, за се. Али су и код ових, болнице за телесне много ранијег порекла од болница за душевне болести. То долази од туда, што се у прва времена у незнању држало, да су чак душевно болесни нека виша створења, или да се у њима крије неки добар или зао дух.

По нашем данашњем схватању, за које, као што ћемо одмах видети, имамо много да благодаримо Хауарду, задаћа је казнионица скоро иста као и задаћа болница: оне имају у моралном смислу да на осуђеника утичу онако, као болнице на болеснике, и још више: у њима према нашем мишљењу има по могућству да се надокнади оно, што је друштво пропустило да према појединцу учини помоћу породице и школе.

За тамнице се зна још од најстаријих времена.[1]) Њих је било у Китају још на 2600 година пре Христа,

[1]) У богатој стручној књижевности b. v. Holtzendorff и v. Jagemann Handbuch des Gefängnisswesens. Књ. I. Hamburg 1888. — Фойницкаго И. Я. Ученіе о наказаніи въ связи

за тим у старом Вавилону, у Јевреја, као и у класичких народа. Али су старе тамнице сматране само као средство за држање притвореника, и то више до саме осуде но после ове. Већ по томе, што је тамница имала да служи као принудно средство за признавање дела, за које је појединац био оптуживан, може се судити о грозости њеној. Примењена као казна, тамница је имала да буде телесно мучење и страдање осуђенога, праћено оковима и везивањем за стене, а вршена је не местима, најмање подесним за здравље осуђених. О санитарним се обзирима није водила никаква брига, а они, који су имали по мало сламе, да је пода се простру могли су се сматрати за најсрећније, па ма она под њима и иструнула. О болеснима се није водила никаква брига, те се често дешавало, да умрли у тамницама леже у њима по читаве недеље, и несарањени се распадају. Врло је био редак случај, да се држава бринула о храни осуђених, који су, и кад из ових изађу, имали најчешће да буду жртва тамничких управника. На овим је тамницама с правом могао да се стави Дантеов натпис

„Lasciate ogni speranza voi ch' entrate."

И управо се не зна, где су за цело ово време, све до XVIII. столећа, биле тамнице црње и горе. Зна се н. пр. да су Млетци у ово доба били једна од најнапреднијих и најбогатијих држава; њихове тамнице су биле страшне. То је приметио чак и војвода Драшко, те нам о њима овако прича (*Горски вијенац* ст. 1458—1485 и 1497—1500):

с тюрьмовѣдѣніемъ. С. Петербургъ 1889. — Krohne K, Lehrbuch der Gefangnisskunde. Stuttgart 1889. — Du Cane E. F. The punishment and prevention of crime. London 1885. — Lepelletier. Système pénitentiaire. Paris 1875. — Thonissen, Etudes sur l'histoire du droit criminel des peuples anciens. Paris, Bruxelles 1869. — Eberty. Geschichte des Gefängnisswesens 1858.

„Бјеше једна кућа превелика,
у којој се грађаху бродови;
ту хиљаде бјеху невољниках,
сви у љута гвожђа попутани,
те грађаху принципу бродове.
Ту од плача и љуте невоље
не мили се уљести човјеку.
Једни сужњи бјеху приковани
у путима на веље бродове,
то возаху по мору бродове;
ту их љетње горијаше сунце
и дављаху кише и времена,
не могаху из везе шенути,
но кâ пашче, кад га за тор свежеш,
ту чамају и дневи и ноћи.
Најгоре им пак бјеху тамнице
Под дворове ђе дужде стојаше;
у најдубљу јаму коју знадеш,
није горе но у њух стојати;
коњ хоћаше у њима цркнути,
човјек пашче ту свезат не шћаше,
а камо ли чојка несретњега.
Они људе све тамо везаху,
И дављаху у мрачним избама;
сав претрнем, да их Бог убије
кад помислим за оно страшило!
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
Познао сам на оне тамнице,
да су божју грдно преступили,
и да ће им царство погинути
и бољима у руке уљести,“

У овим узгредним напоменама ми се не можемо задржавати дуже на описивању средњевековних тамница,

и ако би тај посао захтевао најстрашније перо и при самом помислу на тауерске лагуме и подруме, на стару Бастиљу, на нирнбершке и хамбурске тамнице итд. Место сваког другог описивања ми ћемо дати два три места из народних песама, која на свој лаконски начин најречитије говоре о страшном стању средњевековних тамница. Кад браћа Дињар-Бањанина (женидба Влашића Радула) излазе из тамнице,

„Коса им је њом би се покрили,
Нокти су им, укопали би се,“ а у песми Марко Краљевић у Азачкој тамници описује се ова:

„Тамница је кућа необична:
У тамници вода до кољена,
Од јунака̂ кости до појаса;
Туде иду змије и јакрепи,
Хоће змије очи да попију,
А јакрепи лице да нагрде,
Да отпадну ноге до кољена
И јунаку руке до рамена“ — па се онда вели, да, пошто се све ово са сужником збуде

„Ја ћу пустит сужња без динара,
Изнијећу туц'ка на сокаке,
Нека проси, нек се љебом рани.“[1])

[1]) Ових описа има још у више народних песама. Тако у песми о *Јанку Јуришићу* (Вук II. 320) читамо

„Јесте њему тама додијала,
Те он цвили јутром и вечером
Досадио студену камену.“

Или у песми *Краљевић Марко и Муса Кесеџија* (Jbid. 402—403)

„И кости су њему иструнуле.
Има пуно три године дана,
Како сам га врго у тамницу
Нијесам је више отворио“ — а кад су га извели
„Коса му је до земљице прне,

По другој опет народној песми („Високи Стеван и Вук Бранковић“ — у *Петрановића* књ. II. стр. 364).

„У тамници кући необичној
Студена је вода до кољена,
А из воде шаша до појаса.
А по њој се цилитају гује,
Гује коњу а јакреши штипљу.“

Још се драстичније представља тамница у песми „Марко Краљевић и аждаха“ (Петрановић III. стр, 117. Сравни у истој књизи стр. 403 и песму „Бановић Секула у арапској тамници“ као и „Од Хорвата Мато“ у Вука III. стр. 344.), где је

„У тамници *триста* басамака
— — — — — — — —
— — — — — — — —
У њу стави неситну аждаху
Све је храни од јунака месом.“

Све до Хаурдовог времена тамнице су сматране као пештере, у које су бацани оковани људи, да или у њима с временом сврше, или да из њих изађу кљасти и сакати, не ваљајући ни Богу ни људима. Па ипак ми морамо приметити, да Хауард није био баш први, који је забраздио по пољу тамничких рефорама. И пре њега било их је њих неколико, који су на томе радили, и ми ћемо их одмах именовати. Али ипак ни један се није био одао послу с онолико љубави, храбрости и самопрегоревања као он. Кад је по други пут, већ под старост, слаб и из-

---

Полу сгере, полом се цокрива;
Нокти су му орати (б') могао.
Убила га мемла од камена
Поцрнио као камен сињи.»

Са свим се тачно црта стање средњевековних тамница, кад се каже, да њихови становници не знају «кад (им) љето дође» нити «кад (им) зима дође.»

немогао, полазио у Русију, одвраћали су га пријатељи му од тога пута. „Ја добро познајем тешкоће и опасности, скопчане с тим путем, одговорио им је он, али испуњен поверењем у провиђење, које ме је до данас одржало, ја се мирно, потпуно и с радошћу предајем непогрешимој мудрости. Ако буде доброј божијој вољи угодно, да пресече конац живота мога у току извршења ове моје намере, ја молим оне, који ће ме преживети, да моје држање не приписују одушевљењу или упорности, но једино жељи, да тиме будем што кориснији својим ближњима.“

Од год. 1677. удесио је свештеник Филип Франци у Флоренцији прву казнионицу св. Филипа за малолетнике. Год. 1669 устао је Мабиљон врло енергично против свирепстава у манастирским тамницама, и протествовао је против сваког одсуства физичке и моралне пажње.[1]) С особитом тачношћу нацртао је он још онда готово сва правила, која су тек после скоро два столећа усвојена у ћелиским казнионицама, а нарочито је истицао важност ових за морално поправљање. Али пошто су његова размишљања писана само за манастирске затворе, то су она остала готово непозната. Мање срећан од Бекарије, који се појавио са својим списима тек после седамдесет и пет година, он није створио школу.

Папа Климентије XI учинио је више од писања књига. Он је у својој казнионици за поправљање, коју је год. 1703 подигао на левој обали Тибра за малолетнике, срећно комбиновао — помоћу ћелиског система, примењеног и дању и ноћу — користи рада с верском обуком на корист осуђеника. Сам Хауард је још год, 1781 читао на једном зиду ове казнионице, која је тада већ била при-

[1]) Rivière A. Mabillon criminalist у Nouvelle Revue hist du droit од 1889.

лично запуштена ове, нарочито за оно доба значајне речи: Parum est coercere improbos poena, nisi probos efficias disciplinâ.

После пола века подигнут је у Турину (1757) „дом добрих савета,“ а за тим један сличан завод (1760) и у Мљеткама. Најпосле год. 1766 довршена је у Милану једна казнионица, која је по речима самог Хауарда служила на част Италији. Кад ју је он гдд. 1781 видео, нашао је у њој срећно комбиновану економску с архитектонском страном. И Филанџери је имао само да се задахне овим великим примерима, те да доврши велико дело свога господара (1764), постављајући цео казнени систем на са свим научну основу, сједињујући за то у једну целину општа начела својих претходника Монтескија, Д'Аламбера и Бекарије. Ова је миланска казнионица служила за углед и оној, која је позније, за владе Марије Терезије, подигнута у Гану, и за коју се, као што ћемо ниже видети, Хауард тако много одушевљавао. У осталом, све што је он овде видео, била је само последица дугих напора графа Вилена XIV., који је своје назоре о казнионицама изнео јасно у своме: Memoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles a l'État, штампаном у Гану 1771 (друго издање у Бриселу 1841). Мисли графа Вилена прешле су у брзо преко мора и почеле су хватати корена у Енглеској, а још више у Сев. Америци. С одушевљењем прихваћене од Квекера, следбеника Пенових, оне су довеле до подизања чувене филаделфиске казнионице у Валнутској улици, која је за дуго доцније била углед многим казнионицама како у Америци тако и у Европи.

Али су сви ови покушаји били још увек усамљени, и ми и после њих једва можемо и смемо да израз „тамница“ заменимо изразом „казнионица.“ То ћемо моћи и

смети учинити тек пошто видимо, шта је за казнионице и све што с њима стоји у вези, учинио Џон Хауард, и како је његов рад и његов живот утицао на доцније развијање овог питања, чији су нови апостоли, последници Хауардови били: Мирабо, Франклин, Бентам, СуринГар, краљ (шведски) Оскар и многи други.

У саборнаци св. Павла у Лондону види се при улазу, с десне стране олтара, поред осталих и статуа једног слабог и болесног старца у старинском римском оделу. У једној руци држи он завијутак артије, у другој кључеве, а пред његовим ногама виде се искидани окови. Овај достојанствени споменик, пробуђивао је у мени увек, кад год сам га гледао, успомену на једну велику слику у сали салпетријерске болнице у Паризу, у којој данас држи предавања и експериментише чувени психијатар нашег времена, Шарко. Та слика представља врло живо прелом у лечењу душевно болесних, извршен у тој истој болници крајем прошлог и у почетку нашег столећа. Асоцијација мисли овде није ни мало чудновата, нарочито кад се узме у обзир, да су јунаци и овог споменика и оне слике у суштини саме замисли истоветни људи: и један и други разбијали су тешки лед предрасуда а незнања својега времена и неуморно, с беспримерним пожртвовањем и самопрегоревањем радили на ублажењу зле судбине бедних и несрећних.

На споменику у цркви св. Павла чита се овај натпис:

„Овај је одлични човек био тако срећан, да је још за свог живота уживао поштовање, на које је по својим врлинама имао потпуно право. Скупштине Енглеске и Ирландије изјавиле су му своју захвалност за особите услуге, које је учинио отаџбини и човечанству. Наше су казнионице и наше болнице поправљене његовом мудрошћу. По овим се

поправкама може видети јачина његовог духа, са кога је уживао опште уважење. У свима крајевима просвећеног света, по којима је путовао у циљу, да олакша невоље човечанства, како на престолима владалаца тако и у мрачним тамницама, спомињаће се његово име с признањем, поштовањем и дивљењем. Само је његова скромност задржала подизање за живота му овог споменика, који народ посвећује данас његовој успомени. — — — — — — — —

Нека би данашња пошта, учињена имену његовом, побудила тактмичење и изазвала подражавање његових, доиста великих, дела.“

У цркви св. Јакова, која је уз сам парламенат, Енглези су подигли на разне начине споменике свима својим великанима без обзира на струку, у којој су се особито истакли. Ту су споменици и натписи краљева, песника, философа, државника, војвода, адмирала, црквених великодостојника, говорника и глумаца. У саборници св. Павла споменици су само најодличнијих међу одличнима, и у њој смо ми исписали горње радове са споменика Џона Хауарда.

Џон Хауард рођен је год. 1727 у Клаптону код Лондона.[1]) Хауарди су били од старине поштени лондон-

---

[1]) *Brown* Bald. Memoirs of the public and private life of John Howard, the philantropist. 2. изд. 1823. — *Field* J. The life and phintropic labours of John Howard — и од *истог*, Correspondence of John Howard, 1854 *Dixon* Hepworth, John Howard and the prison world of Europe. 5. изд. 1854. — *Stoughton*, John Howard the philantropist and his friends. — v. *Holtzendorff*, John Howard und die Pestsperre gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts. 1879 — *Vaux* Rich. Brief sketch of the origin and history of the state-penitiary for the Eastern District of Pennsylvania at Philadelphia, 1872, — *Galkine-Wraskoy*, John Howard, notice sur les hommages rendus à sa mémoire en Russie, 1890. — Actes du Congrès pénitentiaire de Rome et de St Pétersbourg, у обојима у петој књизи итд.

ски трговци, и имали су познату под њиховим именом кућу у Лонг Лену (Smithfield). Биографи су Хауардови покушавали, да га доведу у сродничку везу с познатом аристократском породицом истог имена у Енглеској. Али је то излишан и готово смешан посао. Хауарди су, а нарочито отац Цонов, имали да захвале за своје велико имање једино своме валиком труду и примерном животу. Почевши да ради као пуки сиромах, отац је Хауардов завршио своју трговину као човек, који је нуђен свима почастима у Лондону. Но он је претпостављао овима миран живот, те се с тога повукао у Кардиктон (Bedfordshire), где је син му Цон провео своје детињство.

Младог је Цона васпитавао најпре један наставник с хуманистичким тежњама и ако слаб педагог, а за тим је дат у један завод, у коме је у главном имао да стекне трговачка знања. Говори се, да он никад није био у стању, да правилно пише на свом матерњем језику, и да је остале језике знао врло површно, изузимајући француског, у коме је био јачи. Каква особита научност није се ни могла претпостављати код младића, који је отпочео своју каријеру као чирак у једној трговини готових јела. Али скора смрт Цоновог оца и добро имовно стање, које је за њим у породици остало, ослободили су младог Хауарда од бриге и мисли на ма какву трговину, па и ако баш није могао располагати својом очевином све до навршене двадесет четврте године, то му је ипак оно, што су му старатељи одредили на живљење, било довољно, да му потпуно осигура независан и безбрижан живот. Тако је он могао напустити трговачко спремање и посветити се читању, те се ускоро за тим одати на путовања, која су са своје стране утицала на стварање нових тежња, тако благотворних за цео човечански род.

Данас се има мало појединости, које би бацале више светлости на његов први пут, али он мора да је био врло

плодан, јер у својим познијим путовањима није он могао набавити оне одабране уметничке творевине, које се налазе у кући му у Кардинктону. У најранијим пак његовим годинама, још у детињству му, било је знакова, по којима се могло закључити, да ће из њега изаћи одличан филантроп, јер је он још тада показивао склоности за доброчинства. Никад се сиротни и оскудни у његовој околини нису узалуд обраћали њему за помоћ. Убеђен хришћанин, одгајен можда и сувише строго, његова су дела била увек у сагласности с његовим веровањем, и он никад није губио из вида божију заповест, да на сиротињу не треба заборављати. Већ је у ово доба дужност била главни вођа у његовом животу. Све што је држао да му је дужност, чинио је с особитом ревношћу и одлучношћу. Околности, које су пратиле његову прву женидбу, најбољи су доказ за ово.

Како је био њежног здравља, то је отишао био у Бристон на море. Вративши се отуда он, тешко оболео, падне у постељу и боловао је у Њуинктону код извесне г-ђе Лојдор. Ова је милостива жена тако усрдно лебдела над њим, да је он сматрао за своју дужност, да јој по оздрављењу понуди своју руку. И ако је она била два пут старија од њега и сама врло њежног здравља, ипак се Хауарду чинило, да јој ни на који други начин не може дати израза својој захвалности до женидбом. Кад је после трогодишњег срећног брачног живота, у коме је Хауард искрено волео своју супругу, ова умрла, он се опет одао путовању, и сад је већ пошао и даље, те је у овом путу непосредни почетак свему његовом доцнијем благотворном раду за род људски.

Хауард је желео да посети и види Лисабон, који је био уништен и опустео после страшног земљотреса од 1755. Неким срећним случајем за човечанство он на том путу допадне француске тамнице. У његовим поз-

нијим делима он је сам описао цео случај. Он је целом свету показао, како се варварски с њиме и с другима поступало, и како је шест ноћи провео у тврдињи Бресту спавајући на слами, и хранећи се као животиња у кавезу месом, које му је кроз прозор убацивано, и о које су се изгладнели заробљеници отимали Исто је тако описао муке и невоље и других енглеских заробљеника. Утисак, који је на Хауарда оставио овај тамнички живот, дубоко се укоренио у његову душу, а последице су његове биле од неизмерног значаја. После много година, објављујући своје прво дело *О стању тамница* (The state of the prisons in England and Wales with preliminary observations and account of some foreign prisons, Warrington 1774, за тим 1780 и 1784), он је у предговору к њему писао: „Оно што сам том приликом претрпео, повећало је моју љубав и моје саучешће према осуђеницима, о чијем стању има да се говори у овој књизи.“

Али је баченом семену требало дуго времена, да би проклијало. Свака, доиста велика, мисао долази на свет с тешким порођајним мукама. Хауард је имао да прође још кроз ваздан мена, да доживи многе радости и жалости, па тек онда да се успне на висину своје велике мисије Пошто се ослободио тамнице и вратио се у Енглеску, он је почео да живи као сеоски господар. По нова се оженио — сада из љубави — и стално се настанио на своме добру у Кардинктону, које је увећао, улепшао и знатно усавршио. У новом је браку био потпуно срећан, јер је био нашао другу, која га је потпуно разумела. Они су у скоро постали најомиљенији у целој околини, а њиховим заузимањем и заједничким пожртвовањем у Кардинктону је на скоро нестало сиротиње, и он је постао једно од најсрећнијих и најзадовољнијих села у краљевини. Али је судбина подарила овај срећни живот Хауарду само за седам година, јер год. 1765 остане

он по нова удовац, пошто му друга подлегне у порођајним мукама, оставив му јединца сина. Па ни ово није био последњи бол ни последња несрећа, јер му је овај син, који је матер своју стао живота, био доцније дуго повод многим бригама. Пошто се више од три године мучио сам с њим, чувајући га сам и васпитавајући га, и трудећи се, да и даље иде путем доброчинства, којим је ишао заједно са својом непрежаљеном супругом, он се реши, да сина даде на негу у једну породицу, а да сам на ново путује. На овај се пут он дуго спремао и кренуо се на ањ тек, пошто му је синчић могао поћи у школу.

Сад је Хауард на ново пропутовао Италију, Француску, пролазећи кроз Ђенову и идући у Милан. Из дневника, који је водио на овом путу видимо, каквог је племенитог срца био овај човек. Из сваке врсте провирује његова усрдна побожност; строго испитивање властите савести и ватрено веровање ублажују се код њега неким особитим страхопоштовањем, али уздижући се кад и кад до екстаза, бацају јасну светлост на његов хришћански карактер. На овом путу, размишљајући и одајући се потпуно Богу, он као да се дефинитивно решио, да му поклони цео свој живот Само се његовом беспримерном побожношћу могу објаснити и његова особита енергија и његово узорно пожртвовање, главни стубови за успех његових великих предузећа.

Из Италије се Хауард вратио преко Ђенове у Париз, који му се тада (1775) није ни мало допао, прљав и без тротоара као што је био. Из Париза је отишао у Холандију, у коју је и доцније долазио врло радо, и коју је и волео нарочито због верске слободе, која је у овој земљи одавно владала. У Холандији је остао дуже времена, па се за тим опет кренуо на југ, и ударив опет на Париз, прошао је кроз Лијон и сишао низ Рону до

Авињона, Екса и Марсеља. За тим је прошао целу Ривијеру и опет се упутио у Италију, додирујући Тулон, Ницу, Монако, Ђенову, Пизу, Ливорно и Флоренцију, и задржавајући се дуже времена у Риму. Овде има једно место у његовом записнику, које га одаје као старог калвинисту. „Папа је, пише он, прошао јуче са свим покрај мене, и пружио је био своју руку да ме благослови. Ја сам се поклонио, али нисам клекнуо, што је наљутило неке кардинале. Ја се никад нећу моћи прострти пред људским бићима ни пред људским изуметцима. Ја дрктим и од помисли, да бих имао да се прострем пред њим и у опште пред остијама.“ За тим је отишао у Напуљ, где је његово верско осећање добило још јачег израза, и где се оно појављује у таквој јачини, да обележава епоху у његовом животу. У дневнику своме он се овде потпуно заветује Богу, и овај је завет тако јак и тако одређен, да га он још на неколико месеци (15|27 Септембра 1789 у Москви) пред своју смрт готово изрично понавља.

Тако се приближавао тренутак, у који је Хауард требао потпуно да се посвети великим делима, која је тако племенито починиo. По повратку у домовину остао је две године у Енглеској, мењајући ради здравља често места пребивања. Цело је то време провео чинећи добра другима, и никад не допуштајући, да се она хвале. Год. 1773. изабран је и именован за првог судију у бетфордском графству, и ако никад није желео да то буде. Појимајући најстрожије своју дужност он се примио овог звања, и ако је оно имало да га стане многих и материјалних и моралних жртава. С највећом ревношћу се он одао своме позиву. По службеном свом положају имао је да обилази бетфордску тамницу, и ове су посете биле повод, као што нам он сам вели, те је он још више почео да размишља о злој судбини осуђеника. Што га је највише му-

чило и озлојеђивало, била је страшна неправда, по којој су невини и ослобођени затвореници задржавани у тамницама просто с тога, што нису имали да плате тамничару награду. Ово га је нагнало да тражи, да се тамничарима одреди стална плата, да се укине наплата осуђеничких трошкова. Како његови другови, остале судије, нису хтели да усвоје његов предлог с тога, што му нема примера, то је он пропутовао читав низ графстава, да би само нашао у њима ослонца својим реформама. Али је нашао свуда на исто стање. Ипак ова путовања нису остала са свим бесплодна, јер је у њима почетак ономе родном и благотворном истраживању, које је тек његовим животом завршено. Нама није могуће описивати овде подробније те посете Хауардове, и ако би то описивање унело много светлости не само у ондашње стање тамница у Енглеској, но би још јаче обележило и сам утицај, који је оно вршило на њ, нарочите кад се има на уму, да је то стање било такво, да га се он морао грозити. — Пошто је тако неколико месеца путовао, дошао је у Лондон, где је његово име већ било чувено, и где је због својих хуманитарних дела већ био стекао великих симпатија. Овде се у скоро упознао с чланом парламента, неким Пофамом, кога је такође јако занимало казнионичко питање, и који је већ био поднео и парламенту неке предлоге за побољшање стања у казнионицама, н. пр. за укидање награда тамничарима. Али како тај предлог није био у парламенту још свршен, то је сад подстакнут на ново и с још више енергије, па је парламентска комисија позвала у своје седнице на саветовање о том питању и Хауарда, као осведоченог стручњака и реформатора. Тиме је у исто време одана и пошта његовом заузимању и пожртвовању. Он је за тим, на предлог комисије, био позван и пред сам парламенат, и ту му је изражена захвалност за ревност, с којом је обишао, прегледао и проучио готово све там-

нице у краљевини. У исто је време парламенат изгласао и два закона, од којих је један наређивао, да трошкови тамнички имају од тада да падају на графство, а други, да се више поклања пажње здравственом стању затвореника.[1] Срећан, што је и овај успех био постигнут, Хауард је разаслао ове законе о свом трошку одмах свима тамничким управницима по краљевини. За тим је на ново путовао и продужио своја истраживања на све стране, па је у истој сврси прешао и у Шкотску а за тим и у Ирску, те је већ идуће године пребродио на ново Рукавац и опет наставио своја проучавања у Француској, Фландрији, Холандији и Немачкој.

Чудном смелошћу он се у Паризу пробио и до Бастиље, али му није пошло за руком, да је изнутра разгледа. Но с тога је обишао неколико других париских тамница. У Фландрији, а нарочито у Бриелу и Гану нашао је доста ствари, које су га занимале, а многе су му се од њих и допале. Па и у Немачкој је нашао на много што

[1] Какво је страшно стање казнионица у оно време било у самој Енглеској, видеће се из ове белешке, коју вадимо из комисиског извештаја парламенту. «Неки поштен човек, вели се ту, хтео је да помири два несрећника, који су се свађали на улици. Да би избегли казну, ова двојица подмите стражара да оптужи првог, као да га је нападао, што овај и учини, те онај спромах буде осуђен — ни крив ни дужан — на затвор. При уласку у тамничку авлију на њ је навалила читава гомила, *тражећи од њега напојницу*. Том приликом му је тамнички управник објаснио, да у овој постоји стари обичај, *по коме је сваки новајлија био дужан, да оне, које у тамници затекне, части пунчем*. Како наш ојађеник није имао при себи новаца, то је он остављен на милост својим новим друговима, *који су му само одело скинули и продали га, да за новац добијени купе ракије.*» Овај случај није усамљен ни у самој Енглеској и Ирској, а њему не би било тешко наћи сличних и на континенту,

шта, што га је задовољавало, и враћајући се у домовину, он је одмах још у Довру нашао тамнице, које су стајале у ружном контрасту с оним, што је на континенту видео.

После само три месеца одмора кренуо се на ново на пут. Крај ове и почетак идуће године провео је обилазећи по већ трећи пут енглеске тамнице. Год. 1776 направио је план новог путовања по континенту. Опет је био у Паризу, за тим у Швајцарској, те се повратио преко Немачке и Холандије, обилазећи све тамнице, које су му на путу биле, и завршио је годину, проучавајући Енглеску и њену престоницу.

Сад је већ било дошло време, да објави плодове свога трогодишњег рада. Већ у зиму год. 1776. он је почео да спрема за штампу своје велико дело „Стање тамница у Енглеској и Велсу с претходним напоменама и описом неколико важнијих тамница и болница у туђини“, које је идуће године, кад је изишло, било врло добро примљено и много читано, па су чак и страхоте, које су у њему описиване, признате за тачне. Али као убеђен поборник својих идеја он се трудио, да своје дело што већма распросте. С тота се није устезао, да бесплатно понуди своје дело свим надлештвима, а да би се оно и иначе више читало, он му је одредио најнижу цену. Трошкови око штампања и растурања дела, као и трошкови на његовој изради и иначе издаци, који су ишли на остварење велике Хауардове мисли, достизали су на дан његове смрти готово невероватну суму од 750.000 динара.[1]

---

[1] Поред овог дела, чији смо оригинални наслов исписали раније, Хауард је штампао још: Further account of foreign Prisons and Hospitals 1779. и 1780. — An account of the principal lazarettos in Europe with various papers relative to the plague, together with further observations on some fo-

На скоро по штампању свог новог дела Хауард се на ново упутио на континенат. Тада му се парламенат обрати за савет о томе: шта да ради с осуђеницима, којима су били препуњени Темзини понтони? Он предложи, да се што пре подигне казниоица по угледу на ганску Maison de force, и парламенат усвоји његов предлог. Да би што боље и што сигурније могао послужити својој отаџбини у овом послу, он се опет крене на пут у Холандију, а за тим у Француску, Фландрију, Немачку, Италију и Швајцарску. И после овог дугог пута он се ипак, повратив се дома, врло мало одмарао. У скоро се опет кренуо на пут по Енглеској, а идуће године привукли су били на се сву његову пажњу француски и американски ратни заробљеници. За тим је требало на ново пропутовати Шкотску и Ирландију.

Кад је у јесен 1779. изашао из штампе додатак његовом великом делу, онда је он у предговору к њему говорио већ о томе, како треба да престане даље с овим радом, у коме се теши да је учинио оно, што му је његова хришћанска дужност налагала да према ближњима учини, и како би требало да се са свим повуче. Но од тога повлачења није могло бити ни говора. Људи врло често држе, да су властити господари над самима собом, и не помишљају, да су они робови мисли, које су постепено задобијали, и које су у њима најпосле тако ојачале, да су потпуно њима овладале у толикој мери, да се они онда појављују као просто њихово оруђе. Тако је било и с Хауардом. Његов задатак још није био ис-

---

reign Prisons and Hospitals and additional remarks on the present State of those in Great Britain and Jreland 1780. — Account of the principal lazarettos in Europe 1789. — За тим је год. 1780 превео један опис Бастиље а 1789 нови тосканski грађански закон.

пуњен. Влада се на ново обрати на њ тражећи савет за подизање казнионица у престоници. Али како је она у комисију за тај посао одредила била људе, с којима Хауард није никако могао да се споразуме, то га је то тако огорчило, да је он год. 1781 на поновни владин позив одговорио; „Оно што се већ десило, допушта ми да закључим, да нови губитак мога времена не би сигурно ни у колико допринео успеху и остварењу мојих планова“.

Тада су најудаљеније европске државе привлачиле на се његову пажњу. С тога се он на ново укрца за Остенде, пређе у Копенхаген, те прегледа данске казнионице, за тим преко Штокхолма отиде у Петроград, где се упозна с руским тамницама. Преко Варшаве и Берлина врати се у Енглеску, не пропустивши ни овом приликом да опет обиђе казнионице у Фландрији. И ако је прешао био у току ове године више од 5000 миља пута, ипак није пропустио, да у позну јесен обиђе још и велике енглеске казнионице. Године 1782. опет нова путовања по Енглеској, Велсу и Ирској.

Две су му европске државе биле још изостале у његовим проучавањима, а то су Шпанија и Португалска. Он их је посетио год. 1783. и вратио се у домовину опет преко Париза и Холандије. Годину 1784. посветио је књижевним радовима; те је године штампао нов додатак, а за тим и друго издање свога великог дела. А тада, жељан да прошири своју човекољубиву делателност, намислио је да отпочне *борбу против куге,* мислећи да ће моћи прибрати средства, којима би се против ње борити могло, ако се са свим отклонити не може. Од какве је опасности у оно доба за људски род куга, па и свака друга заразна болест могла бити, може се појмити тек онда, кад се добро уочи стање држава у оно доба. Пре сто година свака је држава водила борбу против ових невидовних непријатеља не само у властитом интересу но и

искључиво и једино властитим оружјем. У тој се одбранбеној борби није мотрило на држање других држава. Данас су на против све државе прожмане мишљу заједничке одбране од свих ових зараза, уверене, да се оне никад не ограничавају на једну државу, већ косе цео род људски. И кад се ствари гледају у времену, с којим ми имамо посла, онда баш и излази пред нас величина Цона Хауарда као великог и неуморног пријатеља рода људског и апостола љубави и пожртвовања за њ. Он истина није био први, који је био готов, да у борби против куге стави свој живот на коцку у служби ближњих својих у најширем смислу ове речи. Кроз помрчину најмрачнијих времена светли у овом погледу име кардинала Боромеа. Па ипак се не сме изгубити из вида, да је скромни британац, слободан од сваког црквеног завета, слободан од каквог частољубља, усамљен у својим погледима, слободан од сваког службеног позива. који у тешким данима дичи имена правих свештеника и лекара, да је Хауард оставио свој мирни живот у кругу својих пријатеља, да је оставио своју тешко али достојно стечену славу, и да је, *у оно време*, оставио и своју отаџбину, па се кренуо, да против куге војује чак и у корист нехришћана, као што ћемо одмах видети.

Непоколебљив у намерама својим он се реши, да најпре обиђе болнице у јужној Европи, које су због издржавања карантина биле праве тамнице. Тако је он, и ако с великом муком, успео да најпре уђе у марсељску, за тим у тулонску карантинску болницу, па је онда у истој сврси обишао Ницу, Ђенову, Ливорно, Напуљ и Малту, где се укрцао за Левант. У Занти, Смирни и Цариграду нашао је за тим драгоцени материјал, но позитивнијих дата није још било довољно. У Смирни се укрцао за Мљетке и у ове је приспео тек пошто је био неко време заробљеник мароканских ускока. У Мљеткама

је морао провести четрдесет дана у карантину, и изишао је из овога са свим слаб и изнемогао. Па ипак се сад журио у отаџбину. Но у њу је сразмерно позно стигао нарочито с тога, што је ударивши на Беч, остао овде дуже времена, када је неколико пута разговарао с немачким царем, казавши му много и потежих истина. „Данас сам имао ча́ст, пише он једном свом пријатељу на Божић 1786 год. из Беча, да се пуна два сахата на само разговарам с царем. *Рекао сам му све,* што ми је на души било. Њ. В. је почело да говори о војној, за тим о општој болници, па онда и о болници за душевно оболеле. *Ја сам му изложио ма́не свих трију....* Њ. В. ме је прекинуло у говору примедбом, да се у нашој земљи осуђеници још и данас вешају. Ја сам му морао признати голу истину, али сам му приметио, да ја претпостављам смрт свима грозотама, којима су изложени они бедници, које држе овде по две године привезане за зид, и које нико никад не обилази, па ни свештеници. Слична мучења превазилазе човечију снагу, а има их, који су им подлегли, сишавши с ума. Њ. В. се интересовало приликама у лондонским казиницама. Ја сам му рекао да су ове хрђаве, али да се налазе на путу побољшања; за тим сам додао.... да нова реформа треба да стави себи за задатак, *да од злочинаца направи добре људе и корисне грађане.*“

Год. 1786 била је на измаку, а он је још био на континенту. Год. 1787 затекла га је у Амстердаму, где је уморан и изнемогао већ јако патио, држећи се на целом овом дугом путу само јабукама, хлебом и чајем. К томе су дошле бриге и туга, које му је проузроковао његов јединац. Не могући ништа учинити против његове неизлечиме болести, и ако је сам лебдео над њим и дању и ноћу, он се опет одао раду на корист својих ближњих и цела му је год. 1787 прошла у пу-

товању по Енглеској, Шкотској и Ирској. С задовољством је тада видео, да се на многим местима било пошло указаним путем напретка, али је тако исто био приметио, да је још на многим местима било старих злоупотреба. У току идуће године продужио је та путовања, а већ 1789 спремао је за штампу дело о европским болницама. По свршетку овога, и пошто је уредио неке домаће ствари, он се реши, да пропутује још и крајњи европски исток, нарочито Русију и Турску. Његови су пријатељи покушавали да га одврате од овог пута, уочавајући му његове опасности, али је велики човекољубац био непоколебљив у својим намерама. „Ја се спремам на врло смео пут, писао је он једном свом пријатељу, и ми се више на овом свету нећемо видети, али мој је пут — пут дужности, а ја се потчињавам вољи божијој". Ова је његова слутња била тако јака, да је он сад већ оставио и тестаметат, у коме нико од његових није био заборављен. У јулу 1789 стигао је у Амстердам, а одатле је преко Оснабрика, Хановра, Брауншвајга, Пруске и Риге отишао на ново у Петроград. Овде су му лекари саветовали да не иде на југ, пошто по својој конституцији неће бити у стању, да се одупре кузи. Али то њега ипак није могло задржати на путу вршења његових хришћанских дужности. Од Москве је продужио пут све у правцу к југу, дошао је до Дњепра и задржао се у Керзону, одакле због рата с Турском није могао даље путовати. Циљ му је био, да се упозна с војничким болницама у Русији, које је затекао у врло жалосном стању. Из Керзона је у тој намери могао чинити излете, и с тога се решио да ту презими. Но и овде је својим и ако скромним лекарским знањима притицао у помоћ болесницима. На молбу породице неговао је извесну девојку, која је боловала од тада јако раширене тифоидне грознице. Болесница је подлегла болести, али

је и Хауард примио ову од ње, и ни сам се није више дигао с болесничке постеље, већ је издануо 8|20 јануара 1790 године, окружен многим Русима, који су га са његове доброте били јако заволели, и који су лебдили над њим до последњег му тренутка. И доиста, у оно се време нису нигде ценили његови човекољубиви напори у толикој мери, као у Русији. Смрт је његова сматрана као општа жалост, и он је сахрањен са свима знацима општега поштовања и уважења. Кнежеви, генерали, адмирали, и други великодостојници пратили су с одељењима војске и с многобројним народом тело покојниково до вечне му куће.

Овде би сад било место да уђемо у подробније описивање казнионица и тамница за времена Хауардова. То би било потребно учинити, да би се из упоређења тога стања с оним, које је наступило после њега, и чији је он духовни отац, видљиво истакле његове велике заслуге за човечанство. Али како ми с једне стране држимо, да ће оне бити јасне и из досадањега, а с друге се стране бојимо да не пређемо границе, којих се при писању једне биографије ваља придржавати, то се морамо ограничити на још само неколико напомена.

Хауард се с погледом на казнионице бавио *још у оно време* питањима: како и на ка каквом месту ваља подизати казнионице, како треба организовати службу у њима, како треба делити осуђенике у разне групе по природи кривица, за које су осуђени; за тим је хтео да се по казнионицама установе купатила и створи добра вентилација, како се не би осуђеници здравствено упропашћавали, да се уз сваку казнионицу или у њој самој установе и мале болнице за осуђенике; па онда је захтевао, да се осуђеници за кривице одвајају од оних

који су осуђени с тога, што своје дугове нису могли исплатити, да се за све нађе посла; тражио је да се при избору службеног персонала мотри најстрожије, да се у овај примају само честити и подобни људи, да се забрани продавање алкохолских пића у казнионицама, да се за казнионичке свештенике бирају најбољи и најподеснији и да се за осуђенике уведе редовна, бар недељна служба. Многи од ових његових захтева, које је наука потпуно усвојила, нису свуда још ни данас остварени. Он их је, после дуге и брижљиве студије, стављао са скромношћу, која је својина свих великих људи. „Ко год подобнији од мене, који би имао у рукама материјал, што сам га ја сабрао, могао би сигурно писати лепше а можда и убедљивије од мене, који не тражим никакву књижевничку славу. До мене су допрли уздаси бедних и несрећних, и ја сам посветио свој живот олакшању њихове зле судбине,“ — вели он скоро пред своју смрт у предговору к четвртом издању свога великог дела. И за тим: „Да бих овај циљ достигао, ја сам ставио себи у задатак, да приберем грађу, у чију се истинитост не може сумњати. Ја може бити употребљујем често јаке изразе, кад хоћу да се пожалим на нечовечно поступање с овим бедницима. У жељи да отклоним сва зла, ја сам можда по неки пут био и сувише ватрен. Нека ми као извина за то служе тешки болови, које сам осећао, гледајући ове беднике у несрећи њиховој.“ У опште је поклањао особиту пажњу подизању наравственог нивоа код осуђеника и у опште у народу. У овом погледу је он налазио, да је јавно извршење смртне казне — ако ове мора бити — само од штете за наравственост „пошто нас искуство учи, да су слични призори пре у стању да злим обогате и да још горим учине срце и душу народа, но да на њ произведу повољне утиске.“

Тек се од Хауарда на овамо може говорити о неком плану у извршивању казне и о казнионичкој науци, а тако исто и о уређеној борби против великих непријатеља човечанства, што се зову заразне болести. У другом, а не у средњевековном смислу речи, он је био прави крстоносац и апостол свога времена. Он је био један од првих апостола нових мисли, којима се у велико поноси наш век, и које се у љубави к човечанству уздижу не само над народношћу, него и над расом, па и над вером. Он је тако не само отац данашњих угледних казнионица у образованом свету, но у исто време и пророк данашњег друштва „Црвеног Крста,“ које је тек пре непуних двадесет година установљено, и чијим се племенитим задацима дичи наше покољење.

Год. 1890 било је равно сто година од смрти Хауардове. Те године је имао да се састане у Петрограду четврти казнионички међународни конгрес. Радови тога конгреса као и претходника му у Лондону, Штокхолму и Риму чине сами за себе читаву библиотеку, а поред њих постоји читава књижевност многих хуманитарних друштава, основаних у част и славу Хауардову. И ако је он желео, да се што скромније сарани, и да му се на гробу подигне само један сунчаник, ипак му је Керзон, град у Јужној Русији, у ком је издануо, подигао достојан споменик и на гробу и на најлепшем месту у својим зидинама.[1] а стогодишњица Хауардова, коју су у Петро-

[1] Споменик на гробу је подигнут иницијативом његових пријатеља и поштовалаца, а онај у граду по препоруци Александра I „за успомену особитих услуга учињених човечанству.“ Лепи су њихови натписи (на гробљу) са севера „Johannes Howard. Ad sepulcrum stas Quis quis es, Amici. С југа „Џон Хауард. Ма ко да си, твој пријатељ почива овде“ (руски). На великом и лепом споменику у граду стоји с источне стране „Alios salvos fecit,“ са западне „Vixit propter alios.“

граду прославили преставници свих просвећених земаља (па и Србија) уз присуство и велико саучешће Њ. В. Цара свих Руса и Његове узвишене породице, одјекнула је по целом образованом свету.

А то је тако и требало да буде, јер, као што је с правом рекао песник (Delille):

„У њему се човек уздиже над самим собом.“

Др Мил. Р. Весић

РЕЧИ

ШТО ОЗНАЧАВАЈУ СРОДСТВО, РОДБИНУ И СВОЈТУ У ОРИДСКОМЕ КРАЈУ.[1]

Како се у којем народу поштује и уважава род и у опште родбина, онако су му и развијене речи у језику за појам сродства. Зна се да појам сродства потече из старина и из незапамћенога времена. На њ је утецао проживели народни живот, а обичаји су га и вера кроз сва времена октроисавали и освештавали. У којем су језику највише развијене родбинске речи, у тога је народа из давнашњега доба најјача свест о моралу.

Многи су се учени људи изразили да у нашем језику има највише речи које означавају разна стања сродства. Неће бити згорега да се такве речи прибележе које су данас у обичају у Ориду и око Оридскога Језера. Речи сам ове бележио од госпође Ефросине Групчевићке из града Орида.

Ваљало ми је још и примерима осветлити ове речи, али за сада још нема зналачки и научно прибране грађе из тога краја. Ја сам овако слушао ове речи, па их тако и приказујем.

1. *Дѐт* и *прѐчецет*, (m. nomin. sing. a plural неје у обичају). То су речи што означавају најстарији и нај-

---

[1] Овај чланчић био је у рукопису «Голуба» за 1893 годину, али га је изоставило Министарство Просвете у Цариграду.

тамнији род, управо нѐ род, већ у племену наговешћујȣ *претке*.[1] Сада су у обичајȣ и често се пута чују у говору: *Од цет и прецет. Кућава ми је останата од цет, и прецет. И, а, ми је од цет и прецет!*

2. *Прѐдедо* (m. nom. sing.); *предѐдоји*, (nom. pl.); *прѐдедоф*, (адјектив).

3. *Прѐбаба*, (f. nom. sing.); *прѐбаби*, (nom. pl.).

4. *Дѐдо*, (m. nom. sing.); *дѐдоји*, (nom. pl.); *дѐденце* или *дѐдоле* или *дедòленце*, (diminutivum — од мила или из милости речено —) само је у вокативу у обичају: *дѐдишче*, (n. nom. sing.); *дѐдишча*, nom. pl. augmentativum — од шале или погрдно речено); *дѐдоф, дѐдоа, дѐдоо* (адјектив).

5. *Бàба*, (f. nom. sing.); *баби*, (nom. pl.); *бабица* (nom. sing.), *бабици* (nom. pl.) *бàбичка* (nom. sing.), *бàдичћи* (nom. pl. dimin.), а диминутивно се чује само у вокативу: *бабòленце* и *бàпче* (n. nom. sing.); *бàбишче* (nom. sing.), *бàбишча* (nom. pl. augm.); *бàбин; бàбина, бàбино*, (adj.)

6. *Тàтко*. (m. nom. sing.)); *тàткоји*, (nom. pl.); *татѐленце*, (dim.); *тàткоф, тàткоа, тàткоо*, (adj.): *таткòф син, и таткòв дом, таткоà кућа и таткоà ћерка, таткоò дете.*

7. *Мàјка*, (f. nom. sing); мàјћи, (nom. pl.); *мајчица*, (dim.); *мајчиштѐ*, (augm.); *мàјћин, мàјћина, мàјћино*, (adj.): *мàјћин син, мајћинà ћерка, мајћинò дете.*

---

[1] Не би значиле оне баш оно стање сродства што се осећа и у обичају је у другим крајевима, т. ј. неће значити оно што значе *чукундед* или *праирадед*, јер има и *чукунбаба* или *праирабаба*; то је већ познатији род, и одмах је иза *прадеда* и *прабабе*, јер је *чукундед* или *праирадед* отац прадедов, а *прадед* је отац дедов, а *дед* је отац очев као што је већ свакоме познато. Цет и *прецет* су по корену својем од *дедо* и *предедо*, али су фонетичким процесом добиле и мало друкчију спољашњу одећу, која их је, може бити и тога ради, бацила у даљу старину.

8. *Син*, (m. nom. sing.); *сїнои*, (nom. pl.); *сїнче* (dim.) у вокативу само; *сїнчишче*, (nom. sing.); *синчишча*, (nom. pl. augm.); *сїноф*, *сїноа*, *сїноо*, (adj.): *синòф појас*, *синоà кућа*, *синоò дете*.

9. *Ћерка*, (f. nom, sing.); *ћèрћи*, (nom. pl.); *ћèрчица*, (nom. sing.), — *ћèрчица*. (nom. pl., dimin.), а од мила се чује и *ћерко̀ленце* само у вокативу; *ћèрћишче* (nom. sing.), *ћèрћишча*, (nom. pl. augm.); *ћèрћин*, *ћèрћина*, *ћèрћино* (adj.); *ћерћѝн син*, *ћерћинà кућа*, *ћерћинò дете*.

10. *Брат*, (m. nom. sing.); *брàћа* (nom. pl.); *брàтенце* и *братèлесце*. (dimin.); *брàтишче*, (nom. sing.); *брàтишча*. (nom. pl. augm.); *брàтоф*, *брàтоа*, *брàтоо*.

11. *Сѐстра*, (f. nom. sing.); *сѐстри*, (nom. pl.); *сѐстрица* (nom. sing.), *сѐстрици* (nom. pl. dimin.): а у обичају је од мила и *сѐтроле* и *сестрѐленце* само у вокативу; *сѐстришче* (nom. sing.), *сѐстришча* (nom pl. augm.); *сѐстрин*, *сѐстрина*. *сѐстрино*, (adj.).

12. *Брàчет*, (m. nom. sing.); *брàчеди*, (nom. pl.); *брачѐдишче*, (nom. sing.), *брачѐдишча*, (nom. pl. augm.); *брàчедоф*, *брàчедоа*, *брàчедоо*, (adj.).

13. *Брàчеда*, (f. nom. sing.); *брàчеди*, (nom. pl.); *брàчедин*, *брачѐдина*, *брачѐдино*

14. *Фтòр-брачет*, (m. nom. sing.); *фтòри-брàчеди*, (nom, pl.).

15. *Фтòра-брàчеда*, (f. nom. sing,); *фтòри-брàчеди*. (nom. pl.).

16. *Трѐћи-брàчет*,[1] (m. nom. sing.); *трѐћи-брàчеди*, (nom. pl.).

---

[1] *Брачет* и *брачеда* не значе *братанац* и *братаница* спрам стрица, већ означавају саму децу између се од два брата или од две сестре.

17. *Трѐћа-бра̀чеда*, (f. nom. sing.); *трѐћи бра̀чеди*, (nom. pl.).

18. *Стри̏ко*, (m. nom. sing.); *стри̏који*. (nom. pl.); *стри̏че* и *стричѐленце* (dim.) само у вокативу; *стри̏чишче* (nom. sing.), *стри̏чишча*, (nom. pl. augm.); *стри̏кофь*, *стри̏коа*, *стри̏коо*, (adj.).

19. *Стри̏на*, (f. nom. sing.); *стри̏ни*, (nom. pl.); *стри̏ница* (nom. sing.), *стри̏ници* (nom. pl. dim.); *стри̏нишче*, (augm.), *стри̏нин*, *стри̏нина*, *стри̏нино*, (adj.).

20. *Вȳјко*, (m. nom. sing.); *вȳјкоји*, (nom. pl.); *вȳјколе*, (dim.); *вȳјчишче*, (nom. sing.), *вȳјчишча*, (nom. pl. augm.); *вȳјкофь*, *вȳјкоа*, *вȳјкоо*, (adj.).

21. *Вȳјна*, (f. nom. sing.); *вȳјни* (nom. pl.); *вȳјноле*, (dim.); *вȳјнишче* (n. nom. sing.); *вȳјнишча* (nom. pl. augm.); *вȳјнин*, *вȳјнина*, *вȳјнино*, (adj.).

22. *Тѐтин*, (m. nom. sing.); *тѐтини*, (nom. pl.); *тѐтинче*, (dim.); *тети̏нишче* и *ети̏нчишче*, (n. nom. sing.), *тети̏нишча* и *тети̏нчишча* (nom. pl. augm.); *тѐтинофь*, *тѐтиноа*, *тѐтиноо*, (adj.).

23. *Тѐтка*, (f. nom. sing.); *тѐтћи*, (nom. pl.); *теткѐленце*, (dim.); *тѐтћишче*, (n. nom. sing.); *тѐтћишча* (nom. pl. augm.); *тѐтћин*, *тѐтћина*, *тѐтћино*, (adj.).

24. *мнук*,[1] (m. nom. sing.); *мнȳкоји* (nom. pl.); мнȳченце и *мнучѐленце*, (dim.); *мнȳчишче*, (n. nom, sing.), *мнȳчишча*, (nom. pl. augm.); *мнȳкофь*, *мнȳкоа*. *мнȳкоо*, (adj.).

25. *Мнȳка*, (f. nom. sing.); *мнȳћи*, (nom. pl.); диминутив и аугментатив је као и у мушкоме роду; *мнȳћин*, *мнȳћина*, *мнȳћино*, (adj.).

---

[1] Сестрић и сестрична, братанац и братаница у овом крају несу у обичају, но се та стања сродства обележавају у опште с речју *мнук* и *мнука*.

26. *Прѐмнук,* (m. nom. sing.); *иремнѝкоји,* (nom. pl.); *прѐмнукоф, иремнѝкоа, иремнѝкоо,* (adj.).

27. *Прѐмнука,* (f. nom. sing.); *ирѐмнуђи,* (nom. pl.); *прѐмнуђин, иремнѝђина, иремнѝђино,* (adj.).

28. *ѐчуф,* (m. nom. sing.); *ѐчуји* (nom. pl.); *очѝвишче* (nom. sing.); *очѝвишчи,* (nom. pl. augm.); *ѐчувоф, очѝвоа, очѝвоо,* (adj.).

29. *Мàшчаа,* (f. nom. sing.); *мàшчаји,* (nom. pl.); *машчàјишча,* (augm.); *мàшчајин, машчàјина, машчàјино,* (adj.).

30. *Пàсинок,*[1] (m. nom. sing.); *пàсинци,* (nom pl.); *пасинче,* (dim. у вокативу само); *пасинѐчишче,* (n. nom. sing,); *пасинѐчишча,* (nom. pl. augm.); *пасѝнокоф* и *пàсинкоф, пасинѐкоа* и *пасѝнкоа, пасинѐкоо* и *пасѝнкоо,* (adj.).

31. *Пашчѐрица,* (f. nom. sing.); *пашчѐрици,* (nom. pl.); *пашчѐричишче,* (n. nom. sing.), *пашчѐричишча,* (nom. pl. augm.); *пашчѐричин, пашчерѝчина пашчерѝчино.*

32. *Тест,* (m. nom. sing.); *тѐстоји,* (nom. pl.); *тѐстишче* (n. nom. sing.); *тѐстишча,* (nom. pl. augm.); *тѐстоф, тѐстоа, тѐстоо,* (adj.).

33. *Тѐшча,* (f. nom. sing.); *тѐшчи,* (nom. pl.); *тѐшчишче,* (n. nom. sing.), *тѐшчишча,* (nom. pl. augm.); *тѐшчин, тѐшчина, тѐшчино,* (adj.).

34. *Свѐкор,* (m. nom. sing.); *свѐкроји,* (nom. pl.); *свѐкреле,* (dim. у вокативу само); *свекѐришче,* (n. nom. sing.); *свекѐришча,* (nom. pl. aunm.); *свѐкроф, свѐкроа, свѐкроо,* (adj.).

35. *Свѐкрва,* (f. nom. sing.); *свѐкрви,* (nom. pl.); *свекр̀вица,* (f. nom. sing.); *свекр̀вици,* (nom. pl., dim., а и

---

[1] *Пасинок* означава уједно и *посинка* и *пасторка;* а *пашчерица* пак означава уједно и *пасторку* и *поћерку (пошћерку).*

свекрволе само у вокативу; *сеекрвишче*, (n. nom. sing.); *свекрвишча*, (nom. pl. augm.); *свекрвин, свекрвина, свекрвино*, (adj.).

36 *Зет* (m. nom. sing.); *зѐтоји*, (nom. pl.); *зѐтче*, (n. nom. sing.); *зѐтчиња*, (nom. pl. dim.); *зѐтишче*, (n. nom. sing.); *зѐтишча*, (nom. pl. augm.); *зѐтоф, зѐтоа, зѐтоо*, (adj.).

37. *Снâа*, (f. nom. sing.); *снâји*, (nom. pl.); *снâјице, снâулче, снаоленце* и *сâно*, (dim.) све само у вокативу: *сано, мори, ела вамо!; снâјишче*, (n. nom. sing.); *снâјишча*, (nom. pl. и dim. и augm. како се кад изрази у говору).

38. *Дѐвер* (m. nom. sing.); *дѐвери* (nom. pl.); *деверче* (dlm.) само у вокативу; *девѐришче* (n. nom. sing.), *девѐришча* (nom. pl. augm.); *дѐверо*ф, девѐроа, *девѐроо*, (adj.)

39. *Jâтрва* (f. nom. sing.); *jâтрви* (nom. pl.); *јатрвица* (f. nom. sing.) *јатрвици* (nom. pl. dim.); *јатрвишче* (n. nom. sing.), *јатрвишча* (nom. pl. augm.). *jâтрвин, јатрвина, јатрвино* (adj.).

40. *Зо̀лва* (f. nom. sing.) *зо̀лви* (nom, pl.) *зо̀лвица* (f. nom. sing.), *зо̀лвици* (nom. pl. dim.); *зо̀лвишче* (n. nom. sing.) *зо̀лвишча* (nom. pl. augm.); *зо̀лвин, зо̀лвина, зо̀лвино*, (adj.).

41. *Шу̏ра* (m. nom. sing.); *шу̏роји* (nom. pl.); *шу̏роф, шу̏роа, шу̏роо*, (adj.).

42. *Шу̏рна* (f. nom. sing.); *шу̏рни* (nom. pl.); *шу̏рнин, шу̏рнина, шу̏рнино*, (adj).

43. *Ба̀цанак*[1] (m. nom. sing,); *ба̀цанаци* (nom. pl.) *ба̀цанакоф, ба̀цанакоа, ба̀цанакоо*, (adj.).

---

[1] *Сват* и *сваћа* значе најпре сродство, а за тим *сват* и *сва̀тица* значе сватове на свадби.

Сваћом се зове још и леб (колач) што сват и сваћа доносе на свадбу.

44. *Сват*[1] (m. nom. sing.); *свàтоји* (nom pl.); *свàтче и сватчина* означавају децу сватову; *свàтоф, свàтоа, свàтоо,* (adj.).

45. *Свàћа* (f. nom. sin.); *свàћи* (nom. pl.); *свàтица* (f. nom. sing.), *свàтици* (nom. pl. dim.);

46. *Кум* (m. nom. sing.); *кȕмоји* (nom. pl.); кȕмче (sing.) и *кȕмчиња* (pl.) деца кумова; *кȕмоф. кȕмоа, кȕмоо* (adj.).

47. *Кȕма* (f. nom. sing.); *кȕми* (nom. pl.); и кȕмица (f nom. sing;), *кȕмици* (mon. pl.); *кȕмин,* кȕмина, *кȕмино,* (adj.).

48. *Стàро-сват* (m. nom. sing.); *старȉ сватоји* (nom. pl.)

49. *Старà-свàћа* (f. nom. sing.); *старȉ свàћи* (nom. pl.).

50, *Брàтим* (m. nom. sing.); *брàтими* (nom. pl.), значи девер на свадби (ручни девер). *Брàтȉмица* (sing.) и *брàтȉмици* (pl.) жена братимова.

20 јуна 1892 год.
у Цариграду.

М. В. Веселиновић.

---

[1] Жена бацанакова опет је *шурна*, као и шурова жена, а није у обичају *свастика* као у другим крајевима.

ЂЕНЕРАЛ

КОСТА С. ПРОТИЋ

КРАЉЕВСКИ НАМЕСНИК

(РОЂ. 29 СЕПТЕМБРА 1831, А † 4 ЈУНА 1892)

Коста С. Протић родио се је у Пожаревцу, 29 септембра 1831, од оца *Стевана* и матере *Милосаве*. Мати му је била од Стошића из Жагубице.

Основну школу свршио је Коста С. Протић у месту свога рођења, а три нижа разреда гимназије у Београду.

Уписао се је од своје драге воље у војску 4 новембра 1848 (у II чету I батаљона), а 1 марта 1849 постао је *каплар*.

Јуна 10, године 1849, постао је *поднаредник* и четни писар.

Септембра 6, 1850 ушао је у војну Академију, а 15 декембра те исте године постао је *наредник*.

По свршетку војне Академије, постао је *потпоручик* 11 октобра 1855, и послан је на страну да увећа своју научну спрему.

На тај начин ушао је у пруску инцинирску школу у Берлину 18 декембра 1855, и свршио је науке у њој 1 јула 1857.

По свршетку школе инцинирске, служио је у пруском пионирском батаљону у Данцигу до 31 октобра 1858.

Иза тога је био у белгиском понтоњерском батаљону у Лијежу до 15 марта 1859

У Србију се је вратио 19 маја 1859, и постао је *инцинирски поручик* 25 јуна 1859, и, као такав, заступао је начелника техничког одељења у војној управи (до 1 јула 1861).

Инцинирски капетан II класе постао је 27 јануара 1861, а *капетан I класе* 1 марта 1863.

Међу тим, још 6 јула 1861, постао је *абутанат* Кнеза Михаила, и остао при њему до 19 октобра 1865.

За то време радио је и у војном министарству.

Као професор фортификације, радио је у војној Академији од 19 октобра 1865 до 4 декембра 1865.

Од тога доба био је *команданат понтоњерског батаљона* у Ћуприји до 1 маја 1867.

Тада је, по други пут, постао *ађутанат* Кнеза Михаила до 29 маја 1868, кад је вршио и дужност команданта инцинирског батаљона.

Год. 1868 вршио је и дужност управника вароши Београда за неко време.

Инспектор инцинирских трупа постао је 1 новембра 1868.

Инцинирски мајор 1 јануара 1869; *потпуковник инцинирски* 1 априла 1873, а *команданат* бригаде стајаће војске 10 априла 1873.

Министар војни, први пут, постао је 22 октобра 1873.

Инцинирски пуковник 1 јануара 1875. Смењен с министарства 19 августа 1875, а постао ађутанат Кнеза Милана 1 септембра 1875.

Команданат одбране Алексинца и Делиграда постао је 25 јуна 1876.

Због битке на Шуматовцу постао је ђенерал 13 августа 1876.

Команданат шумадинског кора 1 децембра 1876 године, а *начелник* штаба

Врховне Команде 1. декембра 1877. године.

Начелник Главног Генералног Штаба 1. декембра 1878

Команданат моравског корпуса 13 марта 1880, а *команданат тимочког корпуса* 9. априла 1881.

Стављен је на расположење 24. марта 1882, а у пензију 31. марта 1883.

Враћен је у службу, за *војног министра*, 14. априла 1888.

Краљевски Намесник постао је 22. фебруара 1892.

Ђенерал Коста С. Протић имао је ова одликовања:

1. Од аустриског цара орден Гвоздене Круне III. реда, 13. дек 1869.

2. Златну медаљу за храброст у првом рату (1876.), 10. октобра 1876.

3. Таковски крст I. реда, за други рат, 1. јануара 1878.

4. Златну медаљу за ревносну службу у другом рату 1. фебруара 1878

5. Споменицу за I. и II. рат, 1. марта 1878.

6. Руски орден Св. Ане I. реда с мачевима, 3. јуна 1878.

7. Златну медаљу у бриљантима за ревносну службу 16. јуна 1878.

8. Почасну сабљу за Шуматовачку битку 22. нов. 1878.

9. Медаљу за војничке врлине 16. октобра 1879.

10. «Румунску звезду» II. реда, 30. октобра 1789.

11. Данилов орден I. реда, 1890.

12. Талијански орден «Талијанску круну» I. реда, јануара 1891.

13. Руски орден «Белог Орла» I. реда, 1892.

Поред дужности чисто војничких и у опште службених, у којима се свакад одликовао необичном тачношћу, знањем, ревношћу, тактом, и смерношћу, ђенерал Протић је стекао лепих заслуга и у српској књижевности.

Најпре је писао неке законе и правила, што је готово све добило облик државних акта, те и не носи његовога имена Као важнији међу тим саставима могу се поменути:

1. *Закон о женидби официра и подофицира.*

2. *Војно-судски законик за Књажевство Србију.*

3. *Правила инонирске службе.*

4, *Правила за грађење стрељачких ровова.*

5. *Правила гарнизоне службе.*

Осем овога последњега састава, сви они горе постали су државни закони, те важе и данас.

Поред тих радова, пок. Протић је оставио и озбиљних списа друге врсте.

Изнајпре се почео бавити историјом Београда, и своје студије о том предмету назвао је:

Одломци из историје Београда.

У те своје *одломке*, Протић је уносио историју целе Србије.

Протићеви *Одломци из Историје Београда* штампани су у *Годишњици пок. Николе Чупића* и то у књигама: V, VI, VII, VIII. IX. и X.

У овој последњој књизи штампан је и његов састав:

«*Мухамеданска и хришћанска година*».

У *Годишњици XII.* Протић је штампао *«Ратне догађаје из другог устанка српског, 1815«*.

Одломци из Историје Београда нису за живота сви штампани. У *Годишњици XIII.* излази оно што је још остало у рукопису иза покојника.

Оно што је Протић штампао у Годишњици XII, најпотпунија је и досад најразговетнија историја другог српског устанка под Кнезом Милошем Обреновићем.

Протић је овим својим радовима учинио велики и веома драгоцен прилог историји српској.

*

Ђенерал Протић је био велики поштовалац науке и људи који се баве науком. Сам се је до смрти врло марљиво учио. Он је сваку своју сумњу у питањима научним казивао онима у чије је знање веровао, и обавештавао се о свем онако како се само прави пријатељ истине обавештава и обавестити тражи.

Од младости мио друг пок. Николи Чупићу, Протић је, после смрти овога племенитога Србина, ушао у Чупићев Одбор,

и највише је помогао: да се маса пок Чупића пречисти, уреди, и сва снесе у Управу Фондова, где се данас налази.

Кад је то све извршио, он је онда дао оставку на чланство у одбору, тврдећи да није књижевник, те да продужава седети на месту где треба да су сами књижевници, а докле је требало друго што за ту масу радити, он је радио колико је могао.

Не могући га приклонити да остане као редовни члан, Чупићев Одбор га је изабрао за *почасног члана Чупићевога Одбора*, и као такав остао је Коста до смрти.

Протић је био човек омалена раста, округле главе, малених, увек врло марљиво суканих брчића, живих, зелених очију, свакад обријане браде, и лица скоро увек насмејана.

Глас му је био танак, као глас женски, а говор тих, јасан, одсечан.

Од неколико година патио је од ревматизама нарочито у десној нози и у левој руци. Та невоља му је некад причињавала страховите болове које је сносио необичним стрпљењем.

За време највећих мука својих. Протић је редовно радио, као за најбољега здравља свога. Сав му је одмор, у таким мукама, било то што би легао на миндерлук да малко поћути, не говорећи ником ништа.

Да тој бољци нађе лека, ишао је прошле године у Брестовачку Бању, и после се је хвалио да му је веома олакшала болове. Зато је једва чекао време да и друге године онамо оде.

21. маја 1892 године кренуо се из Београда у Брестовачку Бању, а 4. јуна изјутра, око 9 часова, преминуо је онде на пречац, као да је заспао.

Тело је његово пренесено у Београд, и сахрањено у Новом гробљу са свима почастима које припадају тако високом и уваженом покојнику.

Ђенерал Коста С. Протић био рођен појав међу нама. Не говорећи о његовој необичној вредноћи, тачности, и савесности у пословима, која смо својства и раније помињали, он се је одликовао ретком влашћу над собом. Што му је било дужност, то је вршио макар му како тешко падало; а што је држао да не треба да дира, у то се никад није хтео мешати, и нико га

није могао навратити да се у то меша О људма разним, пријатељима и непријатељима својим, свакад је говорио промереним речма, тако, да се никад нико на Протићев језик није могао потужити. Ком је стао у службу, служио му је свом својом снагом, свим својим умом, свим своим гласом, без икакве двоумице.

И за толику своју мудрост у опхођењу с људма, за толику своју власт над собом, за своје правилно, беспрекорно спроћу свакога држање, Протић је од својих савременика примио лепу награду: Он је, ваљада, једини међу Србима новога доба доспео до највише власти у својој отаџбини, вршио толике важне послове, а јавно био најмање оговаран и нападан.

Ако се и рече да је у том било доста среће, мораће се признати да је било и праведне заслуге!

Нека му је лака српска земља, коју је истински љубио!

М. Ђ. Милићевић

BINDING SECT. OCT 27 1969

DR
301
G6
knj.13

Godišnjića Nikole Čupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY